



Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

**SOVYET KARŞITI TÜRK SİYASÎ MUHACERETİNİN
MECMUALARINDA BOLŞEVİK DEVRİMİ İLE TÜRK DEVRİMİ
(1923-1934)**

Burak Atmaca

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2017

**SOVYET KARŞITI TÜRK SİYASÎ MUHACERETİNİN MECMUALARINDA
BOLŞEVİK DEVRİMİ İLE TÜRK DEVRİMİ (1923-1934)**

Burak Atmaca

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

Burak Atmaca tarafından hazırlanan ‘‘Sovyet Karşıtı Türk Siyasî Muhaceretinin Mecmualarında Bolşevik Devrimi ile Türk Devrimi (1923-1934)’’ başlıklı bu çalışma, 08/12/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

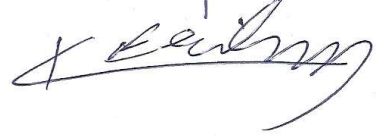
Başkan : Prof. Dr. M. Derviş Kılınçkaya



Danışman : Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz



Üye : Prof. Dr. Konuralp Ercilasun



Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.



Prof. Dr. M. Derviş KILINÇKAYA

Enstitü Müdürü

ÖZET

ATMACA, Burak. “*Sovyet Karşıtı Türk Siyasî Muhaceretinin Mecmualarında Bolşevik Devrimi ile Türk Devrimi (1923-1934)*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

Bolşevikler, 1917 Ekim Devrimi sonrası bağımsızlıklarını veya özyönetimlerini ilan eden Türk ülkelerini işgal ederek geçmişte Rusya İmparatorluğu hâkimiyetinde olan coğrafyada tekrar hâkimiyet kurmuşlardır. Bu süreçte Bolşeviklerle mücadele eden Türk milliyetçilerinin bir kısmı mücadelelerini hariçte sürdürmek üzere Türkiye’ye ve Avrupa’ya yerleşmişlerdir. Azerbaycan, İdil-Ural, Kırım ve Türkistan ülkelerinden gelen siyasî muhacirler, yerleştikleri ülkelerde teşkilatlandıktan sonra seslerini duyurmak için süreli yayınlar yayınlamaya başlamışlardır. Onlar, mecmualarında Bolşeviklere karşı yürüttükleri mücadeleyi, yaşadıkları millî devlet tecrübesini ve Bolşeviklerin ülkelerinde uyguladıkları politikaları aktarmış; Türk devletini ve halkını da Bolşeviklere karşı sıklıkla uyardırmaya yönelik yazılar paylaşmışlardır. Çalışmamızda siyasî muhacirlerin Bolşevik Devrimi’ne, Bolşeviklere ve uyguladıkları politikalara, kendi ülkelerindeki komünist harekete dair yazılarına odaklanılarak yine onların Türkiye Cumhuriyeti’ne ve Türk Devrimi’ne nasıl anlamlar yüklediklerine ve Türkiye ile ilgili yazdıkları yazılar üzerinden her iki devrime nasıl yaklaştıklarını ve ne şekilde tarif ettiklerini inceledik.

Anahtar Sözcükler:

Anti Sovyetizm, Bolşevikler, Bolşevik Devrimi, Türk Devrimi, Millî Komünizm, Türk Siyasî Muhacereti.

ABSTRACT

ATMACA, Burak. *The Turkish Revolution and The Bolshevik Revolution in Anti-Soviet Turkish Political Emigrés' Periodicals in Turkey (1923-1934)*, Master's Thesis, Ankara, 2017

After the Bolshevik Revolution, Bolsheviks occupied Turkic countries which declared their independence or autonomy. Thus, Bolsheviks occupied most of the territories dominated by the Russian Empire in the past. Some of the Turkish nationalists who were fighting against the Bolsheviks during this period have moved to Turkey and Europe to continue their struggles outside the country. Political refugees from Azerbaijan, Idel-Ural, Crimea and Turkestan have started publishing periodicals to announce their voices. In these periodicals, we focused on the articles about the Turkish Revolution, the Bolshevik Revolution and their policies. Through these periodicals, we studied how they understand and deal with these revolutions.

Key Words:

Anti Sovietism, Bolsheviks, Bolshevik Revolution, National Communism, National Party Elites' Opposition in the formation of Soviet Union, Turkish Revolution, Political Emigré from Tsarist and Bolshevik Russia.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VI
TERMİNOLOJİ	VII
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: BOLŞEVİK DEVRİMİ SONRASI TÜRK SİYASÎ MUHACERETİN TÜRKİYE’DEKİ SÜRELİ YAYIN FAALİYETİ (1923-1934)	8
1.1. Azerbaycan Türk Siyasî Muhacereti.....	12
1.1.1. Yeni Kafkasya.....	14
1.1.2. Azerî Türk.....	19
1.1.3. Yeşil Yaprak.....	21
1.1.4. Odlu Yurt.....	22
1.1.5. Bildiriş.....	24
1.1.6. Azerbaycan Yurt Bilgisi.....	25
1.2. İdil-Ural Türk Siyasî Muhacereti.....	27
1.3. Kırım Türk Siyasî Muhacereti.....	31
1.3.1. Kırım Mecmuası.....	35
1.4. Türkistan Türk Siyasî Muhacereti.....	37
1.4.1. Yeni Türkistan.....	43
II. BÖLÜM: TÜRK SİYASÎ MUHACERETİN BOLŞEVİK DEVRİMİ SÖYLEMİ	45
2.1. Bolşeviklerin ‘Milletler Meselesi’.....	50
2.2. Bolşeviklerin Şark ve Müstemleke Siyaseti.....	67
2.3. Bolşeviklerin Bakışında Millî Komünistler: Türk ‘ <i>Burjuva Ruhlu Aksi İnkılâpçılar, Aksi İhtilâlciler</i> ’.....	76
2.3.1. Sürelî Yayınlar da Siyasî Millî ‘Aksi İhtilâlcî’ Elitlerin Tasfiyesi Konusu.....	85
2.3.1.1. Azerbaycan: Nerimancılık – Hanbudakofçuluk.....	86
2.3.1.2. Türkistan: İnâmofoçuluk ve Vakkasofçuluk.....	89
2.3.1.3. İdil-Ural: Sultan Galiyevecilik.....	92
2.3.1.4. Kırım: İbrahimofçuluk.....	97
2.4. Sovyet Rusya’da NEP Uygulamalarının Eleştirisi.....	100
III. BÖLÜM: TÜRK SİYASÎ MUHACERETİN YAYINLARINDA TÜRK İNKILÂBİ’NİN YORUMU	108
3.1. Mecmualarda Türkiye-SSCB İlişkileri.....	113

3.1.1. Lozan'ın Etkisi: 'Güvensiz Sular'.....	123
3.1.2. Türk-Sovyet İlişkilerinde Ticaret Sorunu.....	130
3.1.3. Türk Siyasî Muhaceretin Türkiye'de 'Sorun' Olması.....	136
3.1.4. Türkiye Aleyhinde Sovyet Propagandası ve Komünistlerin Faaliyeti.....	142
3.2. Siyasî Muhaceretin Algısında Türk Dünyasına Numune Türk Ülkesi: 'Yeni Türkiye' ve 'Demokratik Türkiye Laboratuvarı' Söylemi.....	153
3.3. Mecmualarda 'Türk İnkılâbı'nın Yansımaları.....	165
3.3.1. <i>Kara İrtica</i> ve <i>Kızıl İrtica</i>	169
3.3.2. Türk Dili ve Harf İnkılâbı.....	176
3.3.3. Pantürkizm ve Panturanizm Tartışmaları.....	184
SONUÇ	192
KAYNAKÇA	195
EK: Sovyet Karşıtı Türk Siyasî Muhaceret Mecmualarının İlk Sayı Kapakları	202

KISALTMALAR

age. : Adı Geçen Eser

agm. : Adı Geçen Makale

agt. : Adı Geçen Tez

ARMHC: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

AzKomF: Azerbaycan Komünist Fırkası

CHF: Cumhuriyet Halk Fırkası

NEP: Novaya Ekonomiçeskaya Politika (Yeni Ekonomik Politika)

S.: Sayı

s.: Sayfa

SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası

ss.: Sayfa Sayıları

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Rus.: Rusça

A.: Arapça

Tr.: Türkiye Türkçesi

TMB: Türkistan Millî Birliği

Fr.: Fransızca

Y.: Yayın yılı

TERMİNOLOJİ

Okur açısından ilk uyarı ‘Rusyalı Türk’ tanımlamasıdır. Bu ifadenin kullanılmasının sebebi hem bir zorunluluk hem de aslında bu alandaki siyasî edebiyatta ve bilim dilinde yerleştiği içindir. Türkistan, Kırım, Azerbaycan ve İdil-Ural’dan ibaret olan teze konu siyasî muhacir grupların her birinin ülke olarak başlı başına, en az Rusya kadar tarihi vardır. Fakat bu Türk ülkelerini, o dönemdeki Rusya İmparatorluğu tabiiyetlerini ve Türkiye Türklüğü ile olan farklı coğrafi/tarihî süreçlerini de göz ardı etmeyerek, bir bütün olarak izahta zorlanmamız bizi ‘Rusyalı Türk’ tanımını kullanmaya zorunlu kıldı. Kısacası bu tanım, Bolşevik Devrimi öncesinde Rusya İmparatorluğu’na tâbi olan Türkleri ifade etmek amacıyla kullanılmıştır, bundan başka bir anlam ifade etmez. Ayrıca unutulmamalıdır ki, Kırım ve Azerbaycan gibi ülkeler bu devrim sonrası bağımsız birer devlet kurmuşlardır ve bu gibi ülkelere harice çıkanların son tâbiyetleri kendi ülkeleridir.

Tezde Türk veya Rus erkek ad-soyadlarının sonundaki [-ev], [-ov] biçimindeki kullanımlarda, alıntı-aktarma metinlerdeki Türkçe yazım, yani [-ef] veya [-of] değiştirilmedi.

Bu tez çalışmasında olabildiğince, terim ve kavram düzeyinde, bu dönemin süreli yayın faaliyetinin ana gövdesini oluşturan Azerbaycan Türklüğü merkezde olmak üzere siyasî muhaceretin öne çıkan lider ve faal yazarlarının siyasî dilinin çözülmesi amaçlanmıştır. Buna göre yalnızca Türkiye’de her birinin yayımladıkları mecmuaların öne çıkan, sürekli yazarlarının (Başyazarlık kurumu ve sık yazarlar) ortak veya birleştikleri terim-kavramlara sadık kalınmış, içinde buldukları, yayın yaptıkları devirde de (20li, 30lu yıllar) daima 1917’yi milât sayarak, siyaset ve toplum eleştirisi yapmaya devam ettikleri gerçeği, dilin gücünde değişimi de işaretlemiştir. Bu yazarların ve yazar olup siyasî koloniyi Türkiye’de ve Avrupa’da da örgütleyen siyaset adamlarının, imparatorlukların yıkıldığı ‘yeni yüzyıl’da, tarih sahnesine tekrar giren Türklük bağlamında, Rusya, Osmanlı Türk ve umum Müslüman dünya ekseninde inşa ettikleri *dünya görüşüne* tutunarak ‘büyük siyaset’le Türk, Müslüman, Doğu merkezli gelecek kurgusuna bağlayarak kurdukları ilişkiyi seren bu yazılarda, eleştirel ve gerçekçi olduğu kadar öngörü-uzgörü dolu bakışları ve politika önerileri, dile vururken kavram düzeyinde kullandıkları ve özel anlam yükledikleri tüm sözcükler değerlendirilmiştir. Geleneksel

yapı-kurum eleştirisini ihtilâl/inkılâp ve radikal sözcüklerinin gücünde yapan, Avrupa, dolaylı ve dolaysız Rus üzerinden sözlüklerine aldıkları modern siyasî sözcüklere, yatağından çıktuktan ve ulaştığı tarlada yorumlanarak öznellik kazandığı, şartlar ve ahval bilgisinde malum olduğundan, bu sözcükleri düşüncelerini en açık biçimde, hangi şiddette ve vurguda, aktüel olanın hükmünde, deneyime dayalı olarak anlam-değer yükleyerek ürettikleri de para-metin tasarruflarla (çift tırnak, tek tırnak, koyu italik ve düz vurgu yapılarak) gösterilmiştir.

Nitekim *ihtilâl, inkılâp/inkalâb, radikal, radikalizm, Türk, Türklük, Rus, Rusluk, Veliko-Rus, millet, milliyet, milletçilik* (mecmualarda zikredilen biçim), *milliyetçilik, milliyetperver, teceddüd, terakki, temeddün, teali, sosyalizm, komünizm, Bolşevik, cumhuriyet, müsavat, eşitlik, halk, halkçı, ahali, asrî, demokrasi, demokratizm* (mecmualarda zikredilen biçim) *hürriyet, istiklâl, müstemleke, emperyalizm, Garp, Şark, Asya, Müslüman, İslâm* başta olmak üzere özellikle 1917/18 ve sonrası için iki savaş arası dünyada, Türkiye ve Rusya'nın durumu, iç ve dış siyaset, devletlerarası ilişkilerin araçları, iktisat, hukuk, siyasî ve beşerî coğrafya, tarih vd. alt-dizgelerde, genel olarak siyasî-toplumsal, ulusal, uluslararası düzeyi işaretlenerek, 1880'lerden itibaren Rusya'nın 'devrim çağı' deneyiminden olduğu kadar Avrupalı liberal ve sosyalist ve nihayet Türkiye bağlamında da sol-sağ ayrımında tüm sözcüklerle sıcak ve soğuk ilişkileri kuruludur; hazırdır. Onlar, bu mecmualar toplu olarak incelendiğinde bir sözlük ve yanında bir siyasî edebiyatı da çözerler. Türk siyasî muhacir yazarların, rahatlıkla, çekinmeden kendi sözlüklerine itibar ettikleri, seçip aktüel olarak kullanabildikleri, atıf sözcük, metin ve yazıdan hareketle durup kendilerinin 'neyi kast ettikleri'ni açıkladıkları, örnekledikleri sabittir. Bu durumun sebebi onların herhangi bir kayıt ve iktidar temsilinden bağımsız bir şekilde, siyasî olarak toplumlarının önünde ve ilerisinde giden Rusyalı Türk entelektüelliğini temsil etmeleridir. Bu tavır ve tavrı bildiren durum; onların Rusya'da olgunlaşarak, söylem-eylem gücünde Rusya Çarlık ve diğer geleneksel Türk ve Müslüman toplum gazete-dergi çevresinde ve siyasî hareketlerin içerisinde olup, 1905 bağlamında gürleşip eleştirerek muhalif sıfatında konumlanmış olmalarından ileri gelir. Avrupalı çok-dillilikle beraber (İngiliz, Fransız, Alman, Rus), ana dillerini de yetkin kullanırlar, lehçelerine yer yer sadıktırlar (diğerlerinden ziyade *Yeni Türkistan* mecmuasının kimi yazarlarında bu mahallî dil kullanımına tesadüf edilmiştir). Onlar saf meslek olarak önce yazar ve gazetecidir, 'kalem erbabı'dır; 1905 Devrimi'nde faal olup,

Rusya Türklüğü'nün basın canlılığı yanında örgütlü olarak siyasileşmişler, Türkiye'ye gelmeden önce; Kırım, İdil-Urallar, Azerbaycan-Kafkas, Türkistan'da etkin siyasî rol ve görev üstlenmişlerdir. Siyaset, toplum ve kültür dizgelerini bildiren metinlerde serili sorunları kavratın her sözcüğü yerli yerinde kullandıkları için muhaceretin siyasî edebiyatı, 20. Yüzyıl Türk Düşünce Tarihi açısından bir elmadır ve henüz layıkıyla incelendiği söylenemez. Burada ancak bir kesit alınmış ve deneme yapılmıştır. Bu sebeple tezin *Terminoloji* olarak ayrılan bu bölümünde tez yazarı tarafından da terim düzeyinde kullanılan, 1917 Bolşevik Devrimi ile 1919-1922, 1923 ve sonrası Türk Millî Mücadelesi ve Türk Devrimi, Emperyalizm Karşıtlığı, Müstemleke (Sömürge) Karşıtlığı, Komünizm ile Bolşevizm karşıtlığını, eş-değerli bağlamalarını açacak olan birçok siyasî yazı ve metinlerde, olaylar kadar olgu-kılgıyı çözen özgün ve tutarlı bir kavram düzenlemesi vardır; henüz bilimsel olarak incelenmeye muhtaçtır ve disiplinler arası bakış şarttır. Gerek Rus gerekse Türk ekseninde Rusya Türklüğü, Müslüman ve Doğu uluslarının I. Dünya Savaşı sonrası *ahvalini*; siyasî, toplumsal ve kültürel sorunları bildiren de aynı sözcüklerdir (kurum adları vd. kısaltmalar da dâhil edilerek), iki kutup kavram olarak *millet/ulus/milliyet* ve *sınıf* onları da bildirir, 'ileri kapitalizm' ve 'ileri komünizm'in çıkış kaynak, uygulama ve ithal merkezlerinde anlatır.

Aşağıda bu siyasî kavram ve sözcüklerin bazıları mecmualar çerçevesinde kısaca tanımlanmaya-açıklanmaya, yazarların dışında tez yazarının kullanımları bakımından okur uyarılarak eski yerleşik kullanım dışında ilgili sözcüğe eş-anlamlılık değeri verilmeye çalışılmıştır:

ÇEKA: "Olağanüstü Komisyon"un Rusça kısaltmasıdır. Lenin'in emri ile 20 Aralık 1917'de kurulan bu komisyonun tam adı "*Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu*" idi. Fakat adında komisyon gibi bir idare olmasına rağmen, "devrim karşıtı" tüm oluşum ve yapılar karşısında giderici ve tasfiye edici gizli polis/askerî bir teşkilâtı. SSCB yıkılana dek farklı adlarla (NKVD, KGB vs.) faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Esir Milletler: 'Mahkûm Milletler' diye de kullanılan bu terim, öncesinde Rusya İmparatorluğu tahakkümü altında olan milletleri tanımlamak için kullanılırdı. 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden ülkelerin, merkez Rusya'da

iktidarı ele geçiren Bolşevikler tarafından tekrar işgal edilerek Moskova'ya bağlanmaları ile Sovyetler Birliği için de kullanılmaya başlandı.

Komünist, Şark/Doğu, Garp/Batı

Garplı Komünist, Garp Komünisti: Emperyal, Batılı, Kapitalist, Sanayileşmiş ülkelerde, gelişmiş komünist harekete, fırkalara ve açık-gizli cemiyetlere mensup kişiyi tanımlamak için kullanılmıştır. Alıntı-aktarma metinlerde Garp, Garbî, Garplı kullanımları sabittir, tez gövde metninde ise hem Garp hem de yerine Batı sözcükleri kullanıldı. Bu durum Şark ve türev sözcükleri için de geçerli olup Doğu, Doğulu yerleşik siyasî değerlikte tez gövdesinde eş-anlamlı olarak kullanıldı.

Şarklı Komünist, Şark Komünisti: Tarıma dayalı, sanayileşmemiş ve/veya emperyal bir ülkenin sömürgesi olan bir ülkede gelişmiş komünist/sosyalist harekete mensup olan ya da ülkesinin sorunlarının çözümü için komünizmi kabul eden veya etmeye gönüllü olan kişiyi tanımlamak için kullanılmıştır. Şarklı komünistler kendi içlerinde geçişkenlik görülmekle birlikte ikiye ayrılır:

1.Yerli / Mahallî Komünist: Şarklı olmakla birlikte Garplı Komünistin ve Komünist Enternasyonal'in rehberliğine inanmış ve bunların politikalarını mensubu olduğu toplum için zararlı olsa da sorgulamadan uygulayan kişiyi tanımlamak için kullanılmıştır.

2.Millî Komünist: Mensubu olduğu toplumun sorunlarının çözümü için komünizmi kabul eden veya etmeye gönüllü olan kişiyi tanımlamak için kullanılmıştır. Garplı Komünistin ve Komünist Enternasyonal'in rehberliğinden rahatsızlık duyar ve bunların politikalarını mensubu olduğu toplum için zararlı gördüğünde karşı çıkar, muhalif pozisyona düşebilir, düşmeyi göze alır, komünist Ortodoks esastan ayrılma (sapma) belirtileri muhalefetinin karakterini çizebilir.

Milletler Meselesi: 'Milliyetler Meselesi' ya da 'Ulusal Sorun' diye de kullanılan bu terim, Bolşeviklerin Rusya İmparatorluğu'nun kontrol ettiği coğrafyadaki ülkelerin/milletlerin bağımsızlığa varan millî hak ve hukuklarını elde etme mücadelesini tanımlamak için kullandığı terimdir. Sınıflardan müteşekkil bir dünyaları olan Bolşevikler için millet kavramı, aşılması gereken bir süreçten ibarettir. Bu nedenle her türlü millî oluşum ve milliyetçilik, onların nazarında irticaîdir, hastalıktır.

Müstemleke: Sömürge. Mecmualarda yazarların müstemleke kullanımını sabittir, tez gövde metninde eş-anlamli ikisi de kullanıldı.

NEP: Lenin'in mimarı olduğu Yeni Ekonomi Politikası'nın Rusça kısaltılmış hâlidir. Lenin, bu politikayla hem Rusya İmparatorluğu coğrafyasının yaşadığı I. Dünya Savaşı ile iç savaşın getirdiği yıkımdan ve yokluktan kurtulmak, hem de devrim sırasında vaatleri gereği köylülerin toprak beklentisine cevap vermek amacını gütmüştür. Bu politika, ilk yıllarda SSCB'ye ekonomik ve toplumsal açıdan nefes aldırca da Komünist Parti içerisinde tartışmalara neden olmuştur.

Velikorus: Velikorus (Büyük Rus) tanımını coğrafi olarak batıda Pskov ve Smolensk, güneyde Voronej ve Kursk, kuzeyde Novgorod ve doğuda da Moskova'dan ibaret Ruslarla meskûn şehir devletleri tarif eder. Bu tabir, incelenen siyasî edebiyatta Rusların vatanını tarif eder ve Çarlık/Sovyet hâkimiyetinde kalan diğer bölgelerin sömürge olduğu kabul edilir. Malorus (Küçük Rus) ise Kiev ve çevresidir. Elbette bu konumlandırma Moskova merkezlidir. Velikorus terimi, Rusya Çarlığı'nı oluşturan etnik Rus ağırlıklı meskûn sahaları ve devlet egemen ideolojileri ister siyasî-askerî bürokraside isterse entelektüel sınıf içinde savunan ve taraf olan anlayışı karşılar. 'Velikorusçuluk' da Rus şovenizmini ve Rus emperyal politikalarını tanımlamak için hem Sovyet edebiyatında hem de Sovyet karşıtı siyasî edebiyatında kullanılır.

GİRİŞ

Rusya’da 1917 yılında ortaya çıkan iç karışıklıklar ve ardından gelen Bolşevik Devrimi, çarlık rejimi altında ‘esir milletler’ için bağımsızlık adına bir umut doğmasını sağlamıştı. İç karışıklığı fırsat bilen Rus olmayan milletler, millî varlıklarını korumak ve sürdürebilmek yolunda siyasî faaliyetlere girişmiş, bazıları da bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Devrim sonrası ‘Velikorus’ bölgesi üzerinde hâkimiyet kuran Bolşevikler, güneyde ve doğuda Çarlık Rusyası’nın devamını gaye edinen yapıları (otokrasi, hanedan tipi devlet veya monarşi ‘eski rejim taraftarlığı’) ve devrim karşıtı orduyu karşılarında buldular. Çarlık ordusunun komutanları olan Wrangel, Denikin ve Kolçak’ın etrafında oluşan ve Çarlık düzeninin sürmesi yönünde Rusya taşrasında harekete geçerek emperyal ordu bünyesinden doğmuş ‘Beyaz Ordu’, Rusya’daki iç savaş boyunca Bolşevik iktidarını sağlamak üzere biçimlenen ‘Kızıl Ordu’ karşısında belirli, sabit ve sapmaz bir anlayışla Rusya’nın iç durumunu yeni bir çerçeveye koymak istemeyerek devrim öncesi düzen bakışıyla değerlendirmiştir.

1905 Devrimi’nden gelerek Ekim Devrimi’ne ulaşan ve Rusya taşrasında Rus olmayan örgütlü siyasî-toplumsal mücadele katmanları (Rus olmayan milliyetlerin millî/yerli elitleri) ile Çarlık son devrinde siyaseten egemen ‘etnik Rus’ elitler; özellikle sivil ve asker, liberal, ılımlı, muhafazakâr bürokratlar, iki devrim arasında ‘çarlık rejimi’ne, toplumsal-ekonomik düzenine dereceli olarak eleştiri getirebilmişlerdir. Temel tartışma konusu, bir mevcut ve fakat ıslah edilecek devlet sisteminde, sınıflara ayırarak sosyo-kültürel ve ekonomik gelişmişlik açısından da seviyelendirdikleri “Rus olmayan milliyetlerin hukuk ve hürriyeti”, bu milliyetlerin devlet ve devlet dışı örgütlü yapılar yoluyla her seviyede ‘etnik Ruslar’la siyasal, toplumsal ve kültürel eşitlik ve siyasete eşit hukuki, temsilî katılım (Rusya’da, anayasal, çok partili bir sistem üzere, dumada veya meclis/parlamentoda ve meclis dışında, merkez-taşra bağlamında cemiyet, fırka, örgütlü siyaset ve muhalefet düşüncesi) düşüncesi olmuştur.

Bu tartışma aslında ‘yurttaşlık’ kavramının da boyutunu oluşturur. Beyaz Ordu ile temsil edilen ‘eski rejim’ (*ancien régime*) taraftarları bakımından ise, ister çarlık düzeninde (devlet ve toplum sistemini reform/ıslah düşüncesi olsun veya olmasın) ısrar edilsin ister bu düzen başka bir düzene, sistem olarak da mesela cumhuriyete evrilsin, Rus olmayan milliyetlerin iç savaş ortamında mücadelesini belirleyen olgu üzerine

kapalı-gizli ve muhalif söylemi taşımaktadırlar. Rus olmayan milliyetlerin elitleri de, yakın gelecekte kurulacak bir ‘yeni düzen’de (Şubat 1917-Ekim 1917) kendilerinin ve milletlerinin devlet yapılanması sürecinde, devlet “içinde” ve devlet “nezdinde” siyaseten ve hukuken temsili sorununa odaklanmışlardı. Bu bir yana elbette, muhtemel yeni bir rejimin yalnızca kurucu parçası olmak istemeyerek ya da muhtariyet (kültürel özerklik, federal özerklik) ekseninde kalıp bununla yetinmeyerek, başlangıçtan itibaren “bağımsızlık” (*istiklâl*) gayesi güdenler olacak ve bu grupla muhtemel ‘yeni rejim’in içinde yer almak isteyenler ayrışacaktır. Bu saptama, esasen 1-11 Mayıs 1917 Umumî Rusya Müslümanları Kurultayı’ndaki umum Rusyalı, coğrafya faktörü önemsenererek tüm Türk soylu elitleri karşı karşıya ‘Toprakçılar’ (Federalistler) ve Merkeziyetçiler (Ünitaristler) olarak getirecektir.¹ Beyaz Ordu ve onun siyasî aklına göre, en azından bu üç komutan üzerinden bakıldığında ise hukuk-hürriyet ve siyasî temsil açısından bir ‘ulusal sorun’ (Rus. *natsional’ny vopros*) yoktur, hatta millî hukuk ve temsil düşüncesini de milliyetler aleyhine külliye reddeden bir anlayışın kabulü vardır. Çarlık taraftarları Beyaz Ordu gücünde, buldukları bölgelerdeki millî/mahallî hükümetleri tanımamaları ve aleyhlerinde tavır almaları nedeniyle, Rus olmayan milliyetlerin siyaset adamları ile entelektüellerinin tepkilerini çekmişler ve hâlihazırda Çarlık düzenine karşı olan bu milliyetlerin Bolşeviklere olumlu bakmalarının muhalif gerekçesini inşa etmişlerdir. Bununla beraber Bolşeviklerin yeni siyasî düzen içinde kendilerine, cazip tekliflerle gelerek (özgürlük ve hukuk: muhtariyet→ bağımsızlık) ve pazarlık kaydı olarak hukuk ve hürriyetleri temin edici vaatlerin tertibi altında, inançla Bolşeviklerle beraberliği “gönüllü” tercih eden grup ise ‘Millî-Mahallî Sosyalist/Komünistler’ veya ‘Millî Bolşevikler’ olarak adlanacaktır. Bu grupların kendi millî/mahallî bölgelerinde yürüttükleri faaliyetler, 1918-1922 arasında kurulan ‘millî hükümetlerin’ yıkılmasına ve Bolşeviklerin hâkimiyeti sağlamasına yardımcı olmuştur. Millî hükümetleri tesis eden siyasî elitlerin mühim kısmı ise, *mevcut ahvâle* ‘millî’ ve ‘milliyetçi’ biçiminde muhalefet ederek, bu muhalefet felsefesini, düşünce ve değer manzumesini, pratiğini, devrimden sonra ancak bir süre daha koruyarak “harice iltica etmek” suretiyle taşımışlardır. Bolşevik ve Komünist karşıtı biçiminde üst ortak tanımlamada ‘milliyetçi’ (*milliyetperver*) ve

¹ Bu kurultayın 6. oturumu memleket idare usulüne ayrılmıştır. Federalizm ve Ünitarizm üzerinden yapılan tartışmalar için; Bkz. İhsan İlgar, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, ss.228-300.

‘bağımsızlıkçı’ (*istiklâlperver, hürriyetperver, istiklâlci*) siyasî programlarının düşünce ve eylem adamları olarak bu milletlerin, devrim sırasındaki ve iki devrim arasındaki yönetici kadroları, bağımsızlık mücadelelerini sürdürmek adına ‘Bolşevik Rusya’, ya da resmen ‘Sovyet Rusya’ dışına çıkmışlardır.

İster Türkiye, ister Avrupa veya ABD olsun; etnik Rus ve Slav soylular, Kafkasya’nın Türk olmayan unsurları (Gürcü ve Ermeni, Dağlılar) arasında hem ‘eski rejim’ taraftarları hem de karşıtları harice iltica etmişlerdir. Bunun yanı sıra “karşıtlar” (Anti-Bolşevik, Anti-Komünist olarak hariçteki siyasî mülteci muhalifler) sınıfına dâhil olmak üzere, Bolşevik-Menşevik ayrımı gerek iç savaş devrinde ve gerekse öncesinde bilindiğinde, ‘Menşevik’ler de genel olarak harice çıkmak zaruretinde kalmışlardır. Terminolojik olarak ‘Beyaz Rus’ muhacir veya mülteci sıfatı, Rusya haricinde doğrudan Beyaz Ordu, Romanov hanedanı, çarlık/monarşi ya da ‘eski rejim’ taraftarlığı için ve hariçte yürüttükleri faaliyetler sebebiyle milliyetçi olarak tanımlanan, Bolşevik yönetiminin bakışında devrim karşıtı ve “ayrılıkçı” elitler için kullanılmıştır.

Rusya’nın, Türkiye’nin ve Sovyet egemenliği altındaki Türk dünyasının siyasî hayatına bu denli etki etmiş, cumhuriyetimizin ilk yıllarından itibaren millî davalarını savunmak adına yürüttükleri uluslararası hukukî ve siyasî faaliyetlerle Türk halklarının insan hakları mücadelesinin ilk örneklerini de sergilemiş ve Çarlık son devrinde, Osmanlı sahasıyla da etkileşerek umum Türkçülük ve Ceditçilik hareket ve düşüncesinin temsilcileri olmuş olan Bolşevik karşıtı bu Türk siyasî muhacir elitlerinin (siyaset ve devlet adamı, asker) ve aydınlarının (yazar-çizer, gazeteci, edebiyat adamı, şair, ressam, bilim adamı) faaliyetlerinin; hem lisansüstü, hem de doktora tezi formunda, siyasî muhaceret tarihini bir sorun ve inceleme alanı olarak, geldikleri bölgelere göre ayırmak suretiyle (Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, İdil-Urallar, Türkistan, Doğu Türkistan) yapılmış biyografik-monografik incelemeler oldukça azdır. Bu Türk siyasî muhacir elitlerin, hariçteki siyasî mücadele ve faaliyetlerini seren ve birincil kaynak özelliğinde gösteren süreli yayınlarının (dergi ve gazete) ve tüm siyasî edebiyatının (her bir temsilcinin kendi elyazma ve basılı külliyyatı ve dayanışan kütüphaneler) analizinin, yalnızca süreli yayınlar üzerinden bile çözümlenebilecek siyasî=millî davalarının siyasî söylem-eylem analizinin tarihsel ve sosyolojik yöntemle, elbette siyasî ve toplumsal düşünceler tarihi ölçütlerince de ancak yüzeysel olarak yapılabildiğini görmekteyiz. Fakat, Ekim Devrimi sonrası harice çıkmak durumunda kalanların hariçte sürdürdükleri

mücadelede sergiledikleri eylem, düşünce ve söylem birlikteliği göz önüne alındığında, siyasî muhaceretin aynı zamanda bir bütün olarak çalışılması gerektiği de ortadadır. Onların 1905 Devrimi ile 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri’ni bizzat tecrübe etmeleri, Devrim’in doğrudan içinde de yer almaları, yani yalnızca, olay-olguların incelemesinde ancak bir “faktör” açıklaması olmadıkları, birer **siyasî fail** oldukları, ileri çalışmalar açısından özellikle Türkiye’deki bu alana yönelik tarih incelemelerinin perspektif alışlarında dikkate sunulmaya değerdir. Rusyalı Türk siyasî muhaceretin mühim, eli kalem tutan ve eylem adamı olarak temayüz etmiş tüm temsilcilerinin, yalnızca 1905 Devrimi değil 1908’de II. Meşrutiyet’i ilân eden İttihatçı ve Türkçü çevrelerle de temas ve ilişki hâlinde olmaları, İstiklâl Harbi’ne, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna ve gelişimine şahit ve yer yer içinde olabilmeleri, açık bir şekilde yazdıkları eserlerin mahiyetinde anlaşılmaktadır.

Tez konusu olarak bu mühim tecrübeleri yaşamış siyasî muhaceretin eserleri içinden, I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasında Türkiye’de yayınladıkları mecmuaları konu edinilmesi bir kaç açıdan önemli bulundu. Türkiye’deki tarihbilimsel edebiyatı içinde, birincil kaynak özelliğiyle bu siyasî mecmuaların değerlendirmelerinin özel konu-sorun başlıklarıyla entelektüel tarihsel incelemelerinin yapılmadığı, yüzeysel, çokça betimsel kalındığı, açıklamaların eksik olduğu da görülmüştür. Burada karşılaştırma nesnesi Bolşevik Devrimi ile Türk Devrimi’dir. Bu iki devrim de mecmuaların özel sorun-konu başlığı olmuştur.

Türk siyasî muhacirleri, entelektüel siyasî olarak kalemi güçlü ve eleştiri damarı keskin, radikal, ılımlı vd. sıfatlara kavuşturulabilir bir yazar tipleşmesidir. Hâlâ tarihsel ve şimdiki zamana ölçeklenerek kolektif ve bireysel bellekleri tazedir. ‘1917’ ile ‘1905’ belleği, kendilerinin tecrübelerinde iz bırakarak sürekli atıf yaptıkları bir devreyi bildirir, onların zihninde (kurgusal) olduğu kadar tecrübe ettikleri, sonuç aldıkları, sonuçlarına etki ettikleri gerçek durumlarda, içinde aktör olarak yer aldıkları, tanık oldukları tüm olaylarda ve durumlarda, takınmış oldukları tutum ve vaziyetler, bildirdikleri görüş ve düşünceler yazı düzeyinde de canlıdır. Mecmualardaki yazılarda ilk elden, unutmanın ötelendiği bir bellek tazeleme çarpar, fakat yazmak, üstelik kamuoyunu dikkate alarak yazmak işi, dar iç mahfilde konuşmak, sohbet etmek olmadığı için yazı üzerinde mutlaka iç-denetleme yapılmasını da şart koşar, dolayısıyla mecmualardaki siyasî yazılarda, bu yazar-okur ilişkisinde yazar tasarruflarını dikkate almak gerektir. Devrim sırasındaki

işbirlikleri ve dayanışmalar, hatta ayrışma-çatallaşmalar, bunların tüm aydın failleri, muhacerete çıkışla beraber, hâlâ hayattadır, birbirini Türkiye ve Türkiye haricinde de siyaseten faaliyetini takip etmekte ve karşılaşabilmektedir. Çalışmada, bu aydınların kendilerinin özel olarak Bolşevik Devrimi ile Türk Devrimi'ni karşılaştırdıkları görülür; ilki yerilir ve açıktan açığa muhalefet edilir, müfrit birer Bolşevik ve Komünist karşıtı olarak çizgi belirgindir. Aydınlar, kalem gücüyle Bolşevik rejiminin aldatıcı “cennet” masalının “gerçek yüzünü” Rus ve Rusluk, hatta Velikorusluk üzerinden tarihsel Rus-Türk ilişkilerine de değinerek gösterir. Üslupta uyarı, didaktik bakış ve tavır öne çıkar.

Siyasî muhacir aydın elitin, Müslüman ve Müslüman Türk ve daha geniş olarak Şark dünyasına; bu dünyaların geri kalmışlığına çözüm olarak model alıp rol ve işlev yükledikleri ‘Türk Devrimi’ne (‘Türk İnkılâbı’nın evreleri dikkate alınır: 1919, 1919-1922, 1923 ve Atatürk devri) yaklaşım tarzı, düşünüş ve yorumlayış biçimleri, yüklediği anlam ve değer, kötüledikleri ve yerdikleri, Türklük ve Türk dünyasının geleceği için, yaşanan zaman içinde (Bolşevik yönetimin kurulması ve uygulamalar), birer muhalif olarak reddettikleri Bolşeviklikle karşılaştırmalı bir analizinin, ideolojik olarak yapılmadığı tespit edilmiştir. Temel olarak, mecmualarda yer alan makaleler ve haberler kullanılmış, gerekli hâllerde, mecmuaların yazarlarının sair eserleri ve özellikle varsa hatıratlarından da, bu ideolojik karşılaştırmının açıklarını kapatmak üzere yararlanılmıştır.

Bu tez çalışması **3 bölüm**den oluşmaktadır. **1. bölüm**de öncelikle siyasî muhacir/muhaceret olgusu nedir sorusunu sorduk. Bu kavramın tezde, bağlamsal olarak harice çıkıp (burada Türkiye) kendi ülkesinde yürüttüğü siyasî davayı iltica ettiği ülkelerde devam ettirmek amacıyla faal siyasî kisveli kişi ve grupları açıklamak için kullanıldığı açıktır. Yine bu çerçevede odaklanılan siyasî muhacir grubunun Rusyalı Türk siyasî elitleri olduğu belirtilmelidir, bu elitlerin hariçteki örgütlenmesinin oluşum süreci de açıklanmaya çalışılmıştır. Geçmişteki ve günümüzdeki Rusya’nın etnik ve tarihsel sınırları göz önüne alındığında, bu ülkenin çoğunluğunu teşkil eden Rus olmayan toplumların içerisinde Türk soylu ve Rus işgali ve yayılması öncesi bir devletlere de sahip olan Kırım, İdil-Ural, Azerbaycan ve Türkistan bölgelerinin 1917 Şubat Devrimi sonrası giriştikleri son raddede bağımsızlık talebini de içerecek olan siyasî ve toplumsal hak arayışları dikkate sunulmuştur. Bu talebin ve niyetin gerek Bolşevik ve gerekse *Çarlık taraftarları* (*tarafdârân: tarafdarlar*) Ruslar nezdinde karşılık bulmaması ve hatta bu

gruplar tarafından Türklerin siyasî eylemci örgütlü girişimlerinin engellenmesini müteakip oluşan yeni siyasî karmaşık ortam; Türk millî toplumlarının kendilerini milliyetçi, demokrat, halkçı, terakkiperver ve Türkçü gibi kimliklerle tanımlayan *münevver*lerinin millî davalarını sürdürebilmeleri için uygun olmaması nedeniyle harice çıkmak durumunda kalmaları, devrim sonrası Rusya içi ve Rusya dışı siyasî süreçler ve her bir bölgenin durumu, mecmualardaki tartışmalar, yazılar etrafında ele alınmış, dolayısıyla konu sınırlamasına bağlı olarak malzeme Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Azerbaycan Türk siyasî muhaceretinin Türkiye’de yürüttüğü süreli yayınları, bu bağlamda, söylem-eylem içeriğini bildiren, hariçteki kolonilerin sesi olan mecmualar tanıtılmış, özellikleri belirtilmiştir.

2. bölümde Rusyalı Türk siyasî muhaceretinin mecmualarının siyasî yazıları çerçevesinde Bolşevik devrimi, Bolşeviklerin eski Çarlık tâbiyetindeki uluslara ve onların her türlü haklarına bakış açıları, Bolşeviklikle buluşan millî komünistlerin Bolşevikler nazarındaki konumu, yine Bolşeviklerin Şark dünyasına ve hem Rusya’nın hem de başka bir emperyalist (Batılı vd.) gücün sömürgesi olan ülkelere bakışları ve kavrayışları, son olarak da Bolşeviklerin eski Çarlık egemenlik sahasını ihya etmesiyle (Sovyet egemenliğinin Müslüman Türk bölgelerinde ve Rusya batı sınırlarında; Baltıklarda, Ukrayna’da ve Belarusya’da, ‘çevre’de kurulması) beraber Türk bölgelerinde izlediği sosyo-ekonomik ve kültür politikaları üzerine görüş ve düşünceleri tartışılmış ve çözümlenerek değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme bir bakıma, siyasî yazıların retorığı ve üslubu dikkate alınarak, söz konusu mecmuaların aynı zamanda muhaceretin sesi ve hariçteki politik dayanışmayı işaretleyici söylem-eylem birliğini gösteren zemin olduğu bilgisiyle referans verilen her bir yazarın Bolşevik devrimi üzerine değerlendirmeleri bağlamında Devrim sonrası kendilerini iç muhasebeye bırakıp Devrim sırasındaki faaliyetleriyle hesaplaşıp hesaplaşmadıklarını da görmek olmuştur. Çalışmanın ilginç ve meraklı yönü budur.

Tezin **3. bölümünde** Atatürk, Millî Mücadele ve Türk Devrimi’ni nasıl çerçevededikleri tartışılmış ve çözümlenmiştir. Rusyalı Türk siyasî muhacereti Türkiye’ye mecburen değil gönüllü olarak sığınmıştır. Bunun sebebi elbette tarihseldir. 20. yüzyıl başında Asya’yı ve Müslüman Şark’ın ‘eski dünyalı’ milletlerini etkileyen iki büyük devrimi yakından tecrübe eden kişilikleri olmaları itibarıyla onların nezdinde hem umum Şark dünyası hem de **Bolşevik tahakkümü** altında olan Türk dünyası için Türkiye

Cumhuriyeti değerli bir mücevher gibi görülebilmiştir. Türkiye’yi onlar nezdinde değerli kılan özellikler modern, demokratik, bağımsız, laik bir ulus-devlet olmasıdır. Türkiye’nin bir ulus-devlet olarak varlığı yanında eşit derecede model aldıkları olgu ve eylem biçimi, Anadolu Türklüğü’nün Atatürk önderliğinde Batı sömürgeci emperyalizmi karşısında ulusal kurtuluş mücadelesidir. Batı sömürgeciliği karşısında millî siyasî mücadeleye girecek olan sömürge uluslarının milliyetçi, devrimci elitleri Türk devrimi okuması ve değerlendirmesi de yapmışlardır. Bu olgu esasen, I. Dünya Savaşı ve ertesini bağlamına yerleşir. ‘Yeni Türkiye’ biçiminde söylemce karşılanan Türk ulus-devleti Lozan’la bunu hukuken ve resmen tasdik ettirerek siyaseten devlet varlığını devletlerarası düzeyde de kabul ettirmiş olarak, 1923 sonrası, Cumhuriyet’in ilanı ile ‘Türk İnkılâbı’nı (zihniyet, yapı, kurum: devlet-millet, rejim/düzen, siyasî, toplumsal ve kültürel modernleşme modeli) harekete ve devlet cihazı marifetiyle uygulamaya taşımıştır. Rusyalı Türk siyasî muhacir elitleri, Atatürk’le simgeleşen Türk Devrimi’ni yücelterek Türk Dünyası’nın geleceği için ülküleştirilmişler, örnek, referans ve model almışlar, Türk Devrimi’nin tecrübesini, eğer Resulzâde’nin Cumhuriyet’in ilanı sonrası kaleme aldığı bir yazı esas alınırsa siyaseten, gelecek tasarımlarında ‘demokratik laboratuvar’ olarak da değerlendirmişlerdir.

1. BÖLÜM

BOLŞEVİK DEVRİMİ SONRASI TÜRK SİYASÎ MUHACERETİN TÜRKİYE'DEKİ SÜRELİ YAYIN FAALİYETİ (1923-1934)

Siyasî muhacir tanımıyla; 20. yüzyıl başında toplumların, özellikle Batı kaynaklı düşünceler ile buluşan aydın elitlerinin kendi toplumlarında uygulanan emperyal ve iç sömürgeci karakteri taşıyan çok yönlü siyasetler karşısında muhalif (ılımlı-radikal) konuma düşerek, özellikle Avrupa'ya geçici-kalıcı iltica ederek, siyasî entelektüel örgütlenme ve neşriyat faaliyetleri içinde bulunan dar gruplar kastedilir. Bu tanım, Rus radikal liberal muhalefetini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren niteleyebilir, aynı şekilde Osmanlı bağlamında Leh ve Macarları daha erken bir devrede kavrayabilir. Bir ölçüde karşılaştırma yapılmak istenirse, belirleyici siyasî düşünce elbette, Fransız Devrimi'nde yol verilen 'milliyet' düşüncesi, buna bağlı biçimlenen 'millî ihtilâlcilik' olabilir. Bu millî ihtilâlcî nesiller Doğu Avrupa, Balkanlar ve de Rusya içindeki Türk Müslüman siyasî ve aydın elitleri arasından da çıkmıştır. Aynı çerçevede Rusyalı Türk aydın seçkinleri, 1905 Devrimi yanında 1908 Devrimi'ne ve bu güzergâhta doğrudan 1917 Şubat-Ekim ve 19 Mayıs 1919'da Samsun'dan başlayan 'Anadolu İhtilâli' veya 'Türk İnkılâbı' biçiminde ifadelendirilen iki emperyal otokratik siyasî sistemin çöküş ve 'yeni devlet'lerin milliyet ilkesi ve sınıf ilkesi etrafında teşekkül süreçlerinin parçası olmuşlar ve tanıklık etmişlerdir.

Bu zümre, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen *Usul-ü Cedit* hareketinin etkisi ve Rusya İmparatorluğu'nun Rus olmayan halkları Ruslaştırmak adına kurduğu Rus-Tatar Öğretmen okulları veya benzer yapıların etkisiyle oluşmuştur. Dünyadan soyutlanmayı ortadan kaldıran vasıtalar olacak olan modern eğitimle ve Rus diliyle buluşan bu toplumların üyeleri, Ruslaşmak yerine hem Rusya'da hem de Avrupa'da mevcut fikrî, edebî ve siyasî tartışmaları takip edebilir hâle gelmişlerdi. Avrupa'dan yayılan milliyetçilik ve ardından sosyalizm merkezli tartışmalardan genellikle Rus entelijansiyası üzerinden haberdar olan bu zümre, bunlardan feyz alarak toplumlarının sorunlarına çözümler getirmeyi dert edinmeye başlamıştır. Elbette bunun sonucu olarak merkezî hükümetin sıkı kontrolü altında birçok kısa ve uzun ömürlü süreli yayın

denemeleri olmuştur. Fakat bu gelişmelere rağmen, belli bir coğrafi ayrıma girmeden kabul ettiğimiz bu zümreye mensup kişiler, 1905 Devrimi'ne dek siyasî faaliyetlerini mevcut Rus siyasî gruplarının içerisinde veya etkisinde sürdürmüş, onların fikirlerini kendi halklarının sorunlarının çözümü için şekillendirerek kabul etmişlerdir.

Rus-Japon Savaşı'nın (1904-1905) yarattığı infial üzerine ortaya çıkan 1905 Devrimi'nin getirdiği, Rusya İmparatorluğu'nda daha önce görülmemiş olan serbestiyet döneminden istifade ederek millî içtimaî inkişafa eğilen münevverler, bir süre sonra devletin bu serbestiyeti kaldırarak tekrar baskıcı rejime geri dönmesiyle takibata uğradılar. Bu münevverlerden bir kısmı görünen faaliyetlerini sınırlayarak yeraltı faaliyetlere girişti, bir kısmı ise harice çıkmak durumunda kalarak ve fakat hariçte faaliyetlerini içeridekilerle bağlantılı şekilde sürdürmek suretiyle çalışmalarını devam ettirdiler. Bu münevverlerden en önemlileri daha öncesinde de İstanbul'da tahsilini tamamlayan ve İttihat Terakki'nin kurucuları arasında yer alan Hüseyinzâde Ali Bey (Turan), Türk Ocakları'nın kurucularından olan Kazan Türklerinden Yusuf Akçura, Paris'te bulunduğu sırada Jön Türklerle temas hâlinde olan Ahmet Agayev (Ağaoğlu) idi. Bu kişiler, Osmanlı münevverleri ve İttihat Terakki çevreleri ile Türk dünyasından İstanbul'a eğitim amacıyla gelen öğrenciler ile siyasî muhacirler arasında bağ kurmada önemli rol oynamışlardır. Moskova tahakkümü altında olan Türklerin yükseköğrenim için birinci adresi olan İstanbul'daki öğrenci sayısı Usul-ü Cedit, 1905 Devrimi ve bu toplumlarda başlayan aydınlanma hareketleriyle birlikte artmıştır. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan 1908 Devrimi ile başlayan II. Meşrutiyet döneminin getirdiği ortamın da bu sayının artmasında etkisi mutlaklıdır.

Rusya'da yaşanacak olan 1917 Şubat Devrimi öncesinde Kırım Tatarlarının millî hareketinin İstanbul'da eğitim görmekte olan Kırım Tatarlarının kurduğu Vatan Cemiyeti'nde doğup Kırım'da teşkilatlanmaya başlaması, Azerbaycanlı münevverlerin İstanbul'da İttihat Terakki ile Türk Ocağı çevreleriyle etkisi ve bağları, keza aynı durumun Kazan Tatarları için de olması, bir siyasî-fikrî merkez olarak İstanbul'un önemini göstermektedir. Mamafih, 1917 Şubat Devrimi sonrası Kırım'da, Kafkasya'da, Azerbaycan'da, Türkistan'da ve İdil-Ural'da girilen millî bölgesel muhtariyet ve bağımsızlık hareketleri Merkezî Rusya'nın (Veliko Rus) birbiriyle savaşan kesimleri olan Bolşevikler ve Rus Monarşi yanlıları tarafından, belki de aynı fikirde oldukları tek hareket noktası olarak, yok edildi.

Fakat Bolşevikler, siyasî ahval sebebiyle veya herhangi bir nedenden ötürü erişemediği bölgelerdeki millî hareketleri yöneten milliyetçi-demokrat liderler ile temasa geçerek, onların hükümetlerini ve toplumlarının haklarını tanıdıkları vaadiyle nüfuz etme arayışına girmiştir. İç savaş sonucunda Rusya içerisinde Bolşeviklere engel bir şey kalmayınca, Rus olmayan toplumların bağımsızlık veya muhtariyet yanlısı milliyetçi gruplarını harice çıkmak durumunda bırakan veyahut tutuklayarak idam eden Bolşevikler; millî hükümetleri ya yıktılar ya da yerli ve/veya millî komünistler aracılığıyla Sovyet sosyalist cumhuriyetler hâline getirdiler. Bu süreç ardından millî siyasî elitlerin kalan kadrolarının bir bölümü Türkiye'ye yerleşirken, diğer bölümü de çeşitli Avrupa başkentlerine (Berlin-Varşova-Paris hattına) yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

Türkiye'ye yerleşen Bolşevik karşıtı Türk siyasî muhacirleri Azerbaycan, Başkurdistan, Kırım ve Türkistan bölgelerinden gelmişler ve Türkiye'de kısa süre içerisinde örgütlenerek, esasen belirli lider isimler etrafında toplanarak, neşriyat faaliyetine başlamışlardır. Başta çeşitli dergiler yayınlamışlar, ardından kendi siyasî muhalif edebiyatını ve kütüphanesini de kurmuşlardır. Türkiye'de Azerbaycan siyasî muhacir çevresi yayınlanış sırasıyla *Yeni Kafkasya* (1923–1927), *Azerî Türk* (1928–1930), *Yeşil Yaprak* (1928), *Odlu Yurt* (1929–1931) mecmualarını ve *Bildiriş* (1930–1931) gazetesini yayınlamışlardır. Yine bu çevre ile bağlantılı ve son olarak *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (1932-1934) yayınlanmıştır. Türkistanlılar *Yeni Türkistan* (1927–1931) mecmuasını, Kırımlılar da *Kırım Mecmuası*'nı (1918-1919) çıkarmışlardır. Fakat *Kırım Mecmuası* bu mecmuaların erken dönemli örneğini oluşturmakla birlikte tam manasıyla siyasî muhaceret matbuatı değildir. Kırım ve İdil-Ural bölgelerinden harice çıkan siyasîler ve meseleleri, Türkiye'de Azerbaycan ve Türkistan siyasî muhaceretinin süreli yayınlarında yazmakla birlikte ağırlığı Avrupa'daki yayın faaliyetlerine vermişlerdir. Mecmua ve gazetelerin kapatılışları, Türk-Sovyet ilişkilerinin seyriyle doğru orantılıdır. Özellikle 1931 yılında SSCB karşıtı bu yayın organlarının Türkiye-SSCB ilişkilerine zarar verdiği gerekçesiyle Bakanlar Kurulu'nca kapatılması² ve Mehmet Emin

² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 22.59.13, 17.08.1931.

Resulzâde³ ile Said Şamil'in* takibata uğramaları, Bolşevik karşıtı siyasî muhacirlerin faaliyetlerinin ağırlığını bu tarihten sonra Avrupa'ya kaydırmalarına neden olmuştur.

Bolşevik karşıtı siyasî muhaceretin oluşturduğu merkezler, 1925'ten itibaren Polonya'nın maddî ve manevî desteğiyle Bolşevik karşıtı uluslararası faaliyet gösteren Promete Ligi'ne de üye olmuşlardır.⁴ Bu tarihten itibaren üye gruplar, birbirleriyle irtibatlı ve ortak faaliyet yürütmüşlerdir. Türkiye'den çıkmak durumunda kalan Resulzâde de faaliyetlerini Varşova'dan sürdürmüştür. Avrupa'da süregelen faaliyetler II. Dünya Savaşı'na dek sürdürülebilmişse de, savaşın başlamasıyla tüm dünya için olduğu gibi hariçte millî hak ve özgürlüklerinin mücadelesini yürüten siyasî muhacirler için de yeni bir süreç başlamıştır.

³ Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanıdır. Bakü'de Azerbaycan Türklerinin ilk partisi olan, aşırı sol olmakla birlikte milliyetçi/İslamcı bir programa sahip Himmet Partisi'nin (1904) kuruluşunda yer almış, ardından İran'a geçerek 1908-1911 yılları arasında Tahran'da gazetecilik faaliyetinde bulunmuştur. Resulzâde, Tahran'daki faaliyetleri sonrası İstanbul'a geçerek 1913 yılına dek İstanbul'da çalışmalarını sürdürmüştür. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Türk Ocağı çevresindeki münevverlerden etkilenen Resulzâde, Bakü'ye döndükten sonra kurdukları Musavat Fırkası'nın başına geçmiştir. Bolşevik Devrimi sonrası toplanan Azerbaycan Millî Şurası tarafından başkanlığa seçildi ve bu şura 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığı ilan etti. 27 Nisan 1920 Bolşevik işgaline dek sürecek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı oldu. Bolşevik işgali sonrası bir süre Moskova'da tutulan Resulzâde, harice çıktıktan sonra Azerbaycanlıları organize ederek Azerbaycan millî davasına öldüğü tarih olan 6 Mart 1955'e dek önderlik etmiştir. bkz. Yavuz Akpınar, "Resulzâde, Mehmed Emin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.(TDV), Ankara 2008, ss.2-5; doğumunun 70. Yılı münasebetiyle Resulzâde üzerine hazırlanan *Azerbaycan*'daki yazılara bakılabilir. Bkz. *Azerbaycan*, Y.3, S.10-11(22-23), Ocak-Şubat 1954.

Resulzâde üzerine tespit edebildiğimiz tezler şunlardır;

1. Sebahattin Şimşir, *Mehmed Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 1993.
2. Fatma Rodoplu, *Mehmed Emin Resulzâde'nin Azerbaycan Tarihi, Rusça'dan Türkçe'ye Çeviri ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2012.
3. Polat Gafarov, *Mehmed Emin Resulzâde'nin Türkiye ve Avrupa'daki Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 1999.
4. Dilara Mehmetoğlu, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunda (1918-1920) Mehmed Emin Resulzâde'nin Rolü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2004.

* Kafkasya Dağlılarının liderlerinden olan Said Şamil, Şeyh Şamil'in torunudur. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını müdafaa için Ruslarla savaştıktan sonra Türkiye'ye sığınmış ve hariçte mücadelesini ölene dek sürdürmüştür.

⁴ Promete hareketi için, eleştirel okunması gerekmele birlikte bkz. Etienne Copeaux, "Promete Hareketi", Çev. Eriman Topbaş, *Kırım*, Y.1, S.2, Ocak-Şubat-Mart 1993, ss.11-20; aynı yazarın "Prometeci" Hareket adlı makalesi için bkz. *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, ss.17-52; ayrıca bkz. Ömer Özcan-Muzaffer Akçora, "Promete Vesikaları", *Kırım*, Y.9-10, S.36-40, 2002, ss.8-16.

1.1. AZERBAJCAN TÜRK SİYASÎ MUHACERETİ

1905 Devrimi'nin öncesinde dahi sahip olduğu petrol sanayisi nedeniyle Türk, Ermeni, Rus ve Gürcü gibi milletlere mensup işçi barındıran, bu nedenle sol hareketlerin merkezi olduğu kadar hatırı sayılır varlıklı kesimin de olduğu, Türk – Ermeni rekabetinin her alanda yaşandığı yer olan Bakü; bu özellikleriyle Rusya genelinde ve Türk dünyasında ayrı bir konuma sahiptir. 1905 öncesinde Azerbaycanlı zenginlerin destekleriyle başlayan millî matbuat, 1905 sonrasında her kesime hitap edecek şekilde sayısı artarak genişlemiştir. Fakat bir süre sonra devletin bu serbestiyeti kaldırarak tekrar baskıcı rejime geri dönmesiyle birçok yayın kapatılmış veya sansürlenerek yayın hayatına devam edebilmiştir. Bu dönemdeki münevverlerden, Osmanlı elitleri ile bağları da olması sebebiyle en önemlileri daha öncesinde de İstanbul'da tahsilini tamamlayan ve İttihat Terakki'nin kurucuları arasında yer alan Hüseyinzâde Ali Bey⁵ (Turan) ile Paris'te bulunduğu sırada Jön Türklerle temas hâlinde olan Ahmet Agayev⁶ (Ağaoğlu) idi. Mehmed Emin Resulzâde ise önce Bakü'de Azerbaycan Türklerinin ilk partisi olan, aşırı sol olmakla birlikte milliyetçi/İslamcı bir programa sahip Himmet Partisi'nin(1904) kuruluşunda yer almış, ardından İran'a geçerek 1908-1911 yılları arasında Tahran'da gazetecilik faaliyetinde bulunmuştur. Resulzâde, Tahran'daki faaliyetleri sonrası İstanbul'a geçerek 1913 yılına dek İstanbul'da çalışmalarını sürdürmüştür. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Türk Ocağı çevresindeki münevverlerden etkilenen Resulzâde, Bakü'ye döndükten sonra kurdukları Musavat Fırkası'nın başına geçerek Bolşevik işgaline dek Azerbaycan içerisinde millî faaliyetlerine devam etmiştir.

1917 Ekim Devrimi'ni müteakip teşkil edilen Maveray-yı Kafkas Federasyonu, federasyonu oluşturan milletlerin kendi siyasî rotaları ve birbirlerinin çıkarlarına karşı olarak sahip oldukları beklentiler nedeniyle ölü doğmuştu. Nitekim Gürcülerin

⁵ Hüseyinzâde Ali Bey hakkında bkz. Ali Haydar Bayat, *Ali Bey Hüseyinzâde ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri*, TDAV, İstanbul, 1992; hakkında tespit edebildiğimiz tezler şunlardır;

1. Alaattin Uca, *Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali bey Hüseyinzâde (Turan)'nın Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.

2. İlham Habibullayev, *Hüseyinzâde Ali Bey (Turan) Hayatı ve Fikirleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.

3. Gözde Güngör, *Hüseyinzâde Ali Turan'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2015.

⁶ Ahmet Ağaoğlu hakkında detaylı bilgi için bkz. Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999; Nuri Yüce, "Ağaoğlu, Ahmet", *TDVİA*, C.1, TDV, 1988, ss.464-466.

federasyondan ayrılarak bağımsız Gürcistan'ı ilan etmeleri üzerine Azerbaycanlılar da Azerbaycan Millî Şurası etrafında toplanarak 28 Mayıs 1918'de müstakil Azerbaycan'ı ilan etmişlerdir. Ancak bu dönem, yalnızca 23 ay sürebilmiş ve Kızıl Ordu'nun 27 Nisan 1920'de Bakü'ye girişiyle son bulmuştur.

Musavat hükümetinin dağılması ve Musavatçılara yönelik takibatın başlatılması üzerine Resulzâde, birkaç arkadaşı ile birlikte Şamahı yakınlarındaki Lahîç'te saklanmış, ancak bir süre sonra *Çeka*'nın eline düşmüştür. Bakü'deki Çeka hapishanesine getirilen Resulzâde, burada Stalin tarafından ziyaret edilmiş ve onun davetiyle Moskova'ya gelmek durumunda kalmıştır. 2 yıl kadar Moskova'da yarı tutsak bir hayat geçiren ve geçimini sağlamak için Lazarev Enstitüsü'nde Farsça ve Türkçe öğretmenliği yapan Resulzâde'ye çeşitli akademik kuruluşlarda görev almasına yönelik teklifler sunulsa da o, bu teklifleri hem siyaseten hem de bilimsel açıdan uygun olmayacağı sebebiyle reddetmiştir. Moskova'dan Leningrad'a gitmek için izin alan Resulzâde, buradaki Tatarların yardımıyla Finlandiya'ya geçme imkânına erişmiş ve Helsinki'de Tatar cemaatinece ağırlandıktan sonra önce Berlin'e, ardından Paris üzerinden İstanbul'a gelmiştir.

Resulzâde, İstanbul'a geldiğinde dağınık hâldeki Azerbaycan muhacirlerini etrafında toplamaya başlamış ve Bolşeviklerin elinden kurtulabilen diğer Musavatçıların da katılımıyla Azerbaycan Millî Merkezi'ni oluşturmuş, 1923 yılının Eylül ayında da dönemin ruhuna uygun bir şekilde seslerini duyurmak amacıyla "*Yeni Kafkasya*" mecmuasının yayınına başlamışlardır.

Mehmet Emin Resulzâde'nin İstanbul'a gelişiyle beraber teşkilatlanan Azerbaycan siyasî muhacereti, ilk iş olarak millî davalarını duyurmak amacıyla *Yeni Kafkasya* (1923-1927) mecmuasını derç etmeye başlamış, bu mecmuayı yayınlanmış sırasıyla *Azerî Türk* (1928-1930), *Yeşil Yaprak* (1928), *Odlu Yurt* (1929-1931), *Bildiriş* (1930-1931) ve *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (1932-1934) takip etmiştir. Millî muhaceret, mecmua ve gazete derç etmenin yanında Azerbaycan'ın bağımsızlığına yönelik ve tarihe not düşme gayesiyle kitaplar ve risaleler de yayınlamışlar, çeşitli gazete ve mecmualara da yazılar vermişlerdir.

Yayın faaliyetlerinde sadece Azerbaycan millî davası ile sınırlı kalınmamış, umum Türk ve İslam dünyası ile diğer 'esir milletler'in meselelerine yönelik de yazılar

yayınlanmıştır. 1905 Devrimi sonrası teşrik-i mesai içerisinde olunan ve 1917 Ekim Devrimi sonrası aynı akıbete uğranılan Kırım, İdil-Ural ve Türkistan millî davalarının meseleleri ve haberleri de dile getirilmiş, bu davaların önde gelen isimlerinin yazılarına da yer verilmiştir.

1.1.1. Yeni Kafkasya

Yeni Kafkasya, “On beş günde bir neşir olunur edebî, içtimaî ve siyasî mecmuadır.” ibaresiyle 26 Eylül 1923’te (Rumi 26 Eylül 1339, Hicri 9 Safer 1341) tarihinde yayın hayatına başlamış ve 1 Ekim 1927 (Rumî 1 Teşrin-i Evvel 1927, Hicri 4 Rebiyülahir 1346) tarihli 94. sayısı ile Bakanlar Kurulu’nun mecmuayı muzır neşriyat kapsamında değerlendirerek yasaklaması sonucu yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır.⁷ Mecmuanın imtiyaz sahipliğini ve mesul müdürlüğünü Dağıstanlı Seyyid (Mehmed) Tahir 54. sayıya dek sürdürmüş, onun ardından mesul müdürlüğü Ahmed Hakkı, imtiyaz sahipliğini ise Mehmet Emin Resulzâde üzerine almıştır. *Yeni Kafkasya*, Azerbaycan siyasî muhaceretinin yayın organı olmasına rağmen sadece Azerbaycan’ın değil, kapanana dek Kırım, İdil-Ural ve Türkistan’ın da sözcülüğünü yapmıştır.

Mecmua, izleyecekleri çizgiyi ifade etmek üzere ilk sayının başyazısı olarak “program makalesi ivazına” hitabıyla “Ateş Çalan Promete” adlı bir başyazı yayınlamış ve bu yazıda Kafkasya ile bağlantılı Yunan mitolojisindeki Promete⁸ efsanesini ve İran mitolojisindeki *Hürmüzd ile Ehrimen*⁹ mücadelesini örnek vererek, Kafkasyalıların onlarca yıl Rusya İmparatorluğu’nun simgesi olan ‘çift başlı (siyah) kartal’a karşı mücadele ettiğini, tam *Yeni Kafkasya* için (yani millî, demokratik, bağımsız Kafkasya; Mavera-yi Kafkas: Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) harekete geçildiği sırada tekrar Rusya’nın istilasına uğradığını ve fakat bu kez ‘Rusya tuğrası olarak çift başlı kartal’

⁷ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No.26.54.13, 29.09.1927.

⁸ Promete (Prometheus), Yunan mitolojisine göre Zeus’a karşı gelerek insanlığa ateşi sunduğu için Kafkas dağlarında zincire vurulmuş haldedir. Her gün bir kartal gelerek onun ciğerini deder, fakat gece tekrar iyileşir ve yarın yine aynı süreç yaşanır. Buna rağmen Promete boyun eğmeyen, ödün vermeyen ve vakur tavrıyla öne çıkar, Zeus’tan ve diğer tanrılardan af veya yardım dilenmez. Bkz. Derman Bayladı, *Mitoloji Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2005, ss.434-436.

⁹ Zerdüştilik’te iyilik tanrısı Ahura Mazda’nın İslâm literatüründeki adı Hürmüz’dür. Sâsânîler döneminde (III. yüzyıl) Zerdüştiliğin eski Zervanizm’den etkilenecek bir nevi değişime uğramasından sonra iyilik ruhunun Ahura Mazda ile özdeşleştirildiği ve böylece iyiliği Tanrı Hürmüz’ün, kötülüğü de Ehrimen’in temsil ettiği bir düalizmin ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, “Hürmüz”, *TDVİA*, Ankara, TDV, 2012, ss.495-496.

taşıyan Çarlık olarak değil de, “orak çekiç” taşıyan Bolşevik olarak geldiklerini belirtir. Simgesel renkler (siyah, kara, kızıl) ve kavram üretimi derginin hemen hemen birçok yazısına hükmeder: **Kızıl kartal**, **siyah kartal** ifadelerinde, Çarlığı temsil edecek olan (tüm) şeyler siyaha, Bolşeviklik de sıkça geçecek olan **kızıl** renge bırakılmış, kartalın gagası dahi benzetmede kullanılmış, yine Çarlık düzeni ‘**kara** emperyalizm’ ve vazgeçilmez bir zıt sıfat çifti olarak **eski-yeni karşıtlığı**nda Kafkasya (Eski Kafkasya ile Yeni Kafkasya’nın yalnızca bir coğrafya adı olmadığına göndererek) özelinde Rus=Bolşevik= komünist düzeni (ve başka birim kavramlar yanına dizilmek istenerek) ‘kızıl emperyalizm’ olarak nitelenmiştir. Bu nitelme ilerleyen sayılardaki her yılın ilk başyazısında kimi noktalar açısından emperyalizm bağlamında daha da vurgulanmış, hatta mükerrer kullanımlar yapılmış; komünizm, Bolşevik’le örtüştürülen Rusya için, Eski-Yeni (yani Çarlık ve Çarlık sonrası) farkı, bu kez Önce-Sonra zaman bildiricilerinde de ortadan kaldırılmış, Çarlık devrine gönderilen ‘Rusya esareti’ (altındaki “milletler”) ve ‘Rus/Rusya emperyalizmi’ ideolojik genellemesi ve birleştirmesi, doğrudan komünizm ve Bolşevik rejimiyle yapılmıştır. Mecmuaya ad olarak tercih ettikleri “*Yeni Kafkasya*” adından dolayı Bolşevik Rusya’nın kontrolünde oluşturulan Bolşevik Kafkasya cumhuriyetlerinin akla gelebileceğini, o nedenle kendilerinin bu tabirden ne anladıklarını açıklamaları gerektiğini belirterek şunları yazmışlardır:

...Her nevi ıstıbah ve su’i tefehhümlere mahâl bırakmamak için Yeni Kafkasya’yı kendimize nasıl tasavvur ettiğimizi arz edelim:

*Rusya tuğrasının değişmesinden Kafkasya’nın yenilenmesine mesafe daha çoktur. Kafkasya’nın hürriyetini temin eden şeyi Rus saldatının (: asker) kıyafesindeki yenilik olamaz. Rus saldatı, Kafkasya silsile-i cibalinin ötesinde bulunmadıkça, kendisine **kızıl** bile denilse, **siyah kartal** vazifesinden başka rol oynayamaz!*

Kafkasya’nın yeniliği ancak asrımızın hâkim olan ve bütün şark milletlerini müteheyyiç bulunduran hâkimiyet-i milliye ve istiklâl fikirlerinin bu memlekette dahi kâmile tesis etmeleri ile temin olunur.

*“Kafkasya, Kafkasyalılarındır!” şiarı tahakkuk ettiği gündür ki **Yeni Kafkasya** vücut bulacak. Bugünkü Kafkasya “Kartal” Rusyası’nın değilse de, “Orak” Rusyası’nındır. Fakat Kafkasyalıların değildir.*

*Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan vücut-u milliyeleri **kara emperyalizmi** temsil eden kartal gagası ile değil, **kızıl emperyalizmin** alametini teşkil eden çekiçle ezilir ve orakla kesilirse buradan Yeni Kafkasya namına ne faide hâsil olur?!..*

Çarizm yerine bugün Rusya'da başka bir kuvvet kaim olmuştur. Bu kuvvet yalnız kartalı değil, çarizmin şekil ve zahire ait bi'l cümle alametlerini değiştirmişse de, mana ve bâtına ait bütün hasletlerini kâmilten ipka eylemiştir ve neticede Çarizm zamanındaki eski Kafkasya idaresi ile şimdiki Kafkasya idaresi arasında, Kafkasya milletlerinin hakikî hürriyet ve hâkimiyetleri nokta-i nazarından, katiyen bir fark kalmamıştır

...Kafkasya hükümetlerinin teşkili ve bu hükümetlerin kendi aralarında sıkı ve samimi bir ittihatla bağlanmaları Türkiye'nin en büyük menafî-i milliyesini teşkil eder. Rus askerini, Rus nüfuzunu ve Rus idaresi esatirin kuh-i Kaf'ı bulunan Kafkasya silsile-i cibalinden aşağı bırakmayan İskender şiarı Kafkasya'dır ki bizce yeni bir Kafkas diye kabul olunabilir.

Hâl-i hazırda Rusya ile sıkı bir vahdet teşkil eden Kafkasya Şuralar Federasyonu, Türkiye'nin menafî-i milliye ve hayatiyesi ile kabul-i telif bir yeni Kafkasya mıdır, yoksa zahiri bir takım tebdilat ile beraber, evvelkinden pek de farkı olmayan eski Kafkasya mıdır?

'Yeni Kafkasya' ilerideki neşriyatı ile Türkiye efkâr-ı umumiyesinin lâ-kayıt kalamayacağı bu meselenin bilâ taraf tenvirine bilhassa hasr-ı evkat edecektir.

***Türk hareket-i hürriyetperveranesi** ile pek mühim ve pek ciddi bağlarla merbut bulunan Kafkasya meselesi aynı zamanda bütün Şarkı tehyiç eden millî istiklâl hareket-i uzmasının dahi bir cüzüdür. Bu mülahaza ile mecmuamızın münderecatı 'Kafkasya' kelimesinin coğrafi manası ile tahdit edilmeyip 'Yeni Kafkasya' mefhumunun manevî şümüliünden dahi mülhem olarak tertip olunacak; Şark ve Garp'taki mesail-i mühimmeyi mümkün olduğu kadar takip ve tenvir edecektir.¹⁰*

İkinci yılın başyazısında, *Yeni Kafkasya*'nın Sovyetler Birliği'nde ve özellikle Kafkasya'da yarattığı etkiden, mecmuanın tüm Şark'ta ve Türk halkları arasında gördüğü ilgiden ve de gerek mecmuanın yayınları sayesinde gerekse Bolşevik Rusya'nın Kırım, Kafkasya ve Türkistan'da yürüttüğü baskıcı yönetim sebebiyle Türkiye'nin de Bolşevik Rusya'yı tanımaya başladığını belirtmektedir.¹¹ İkinci yıl için ise yeni bir program zikretmeye gerek duyulmadığını, hâlihazırda mevcut çizgisini, amaçlarının, gayesinin "Milliyet ve istiklâl gayesi: Kafkasya'nın halâsı, Azerbaycan'ın istiklâli!" biçiminde bir motto olarak bildirerek sürdüreceğini okurlarına belirtmiştir:

Karilerimizin hüsn-i teveccüh ve muâvenetleri ve ehibbâmızın hususî surette gösterdiği alaka sayesinde bir yaşını itmâm eden mecmuamız, ikinci yaşına girdikte bittabi yeni program zikrine ihtiyaç görmez. Programımız bir senelik tecrübemizdir. Bu sene hedef ettiğimiz gaye, geçen sene hizmet ettiğimiz gayenin

¹⁰ "Ateş Çalan Promete", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, 24 Eylül 1339(1923), s.1.

¹¹ "İkinci Yıla Geçerken", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, 4 Teşrin-i Evvel 1340(1924), s.3.

aynıdır. Milliyet ve istiklâl gayesi: Kafkasya'nın halâsı, Azerbaycan'ın istiklâlî! İşte mecmuamızın bütün samimiyeti ile takip eylediği nuhbe-i âmâl!¹²

Üçüncü yıla girerken de mecmua, izlenecek programın ilk iki yıldan farklı olmadığını söylemekle birlikte bu kez maddeler hâlinde net bir şekilde, siyasî programlarını, buna dayalı yayın siyasetinin içeriğinin anlaşılması açısından izah etmişlerdir:

1. 'Yeni Kafkasya' milliyetçi, radikal ve demokrattır.

2. 'Yeni Kafkasya' Türkçüdür: Türklerin harsî tearüflerini, medenî irtibatlarını manevî vahdet ve istiklâllerini istihdaf eder.

3. 'Yeni Kafkasya' Türk davasının Azerî cephesini müdafaaya mükellef Azerbaycan istiklâlcilerinin mürevviç-i eskârıdır.

4. 'Yeni Kafkasya' Kafkasya milletlerinin **Rusya esaretinden kurtulmasını ve müstakbel Rusya istilasına karşı muvaffakiyetle durmasını temin için Kafkasya'nın konfederasyon şeklinde birleşmesi taraftarıdır.**

5. 'Yeni Kafkasya' yalnız Azerbaycancılık, Türkçülük ve Kafkasyacılıkla kalmaz, o Şark'taki millî istiklâl hareketini de, terviç ettiği eskâr manzumesinin cüz-i tamamı olarak benimser. **Şark'ın radikal bir surette asrileşmesini bütün samimiyetiyle istikbal eder.**

6. Yeni Kafkasya bilhassa **Rusya emperyalizmine karşı mücadele eder. O, Çarizmi olduğu kadar Bolşevizmi de Türk dünyası için muzır ve Kafkasya'ya düşman görür.**¹³

Dördüncü yılın başyazısında da aynı çizginin korunacağı, Bolşevik Rusya'nın geçirdiği buhranlı dönemler arttıkça daha umutlu şekilde çalışıldığı ve çalışılacağı, hem Azerbaycan'ın hem de bütün **Bolşevik istibdadı** altındaki halkların meselelerini icra edilmeye devam edileceği zikredilmiştir.¹⁴ Beşinci yılın başlangıcı ve aynı zamanda mecmuanın son sayısı olan 94. sayıda ise *Yeni Kafkasya*, Bolşevik Rusya'ya karşı yayın yapan yegâne mecmua olma özelliğini yitirdiğini, bu meseleyi kamuoyuna bildiren düşünceye mensup, Kafkasyalı, Gürcü, Türkistanlı, Ukrain, Kuzey Kafkasyalı 'Dağlılar'ın Türkiye dışında ve Türkiye'de siyasî yazarlığının ve yayıncılığının arttığını memnuniyetle ifade etmektedir:

¹² agm., s.3.

¹³ "Üçüncü Yıl Başında", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.1, 3 Teşrin-i Evvel 1341(1925), s.1.

¹⁴ "Dördüncü Yıl", *Yeni Kafkasya*, Y.4, S.1, 1 Teşrin-i Evvel 1926, s.1-2.

*Paris 'te Fransızca olarak Musavat Fırkası tarafından neşir olunan **Azerbaycan**'dan maada Gürcüler tarafından Gürcüce **Prdzula** ve **Müstakil Gürcistan** gazeteleri, Ukraynalılar tarafından Ukraince **Tirezub** gazetesi neşir olunduğu gibi, Kafkasyalılarla beraber Ukrayna ve Türkistanlıların da iştiraki ile Fransızca aylık **Promete** mecmuası intişar etmektedir. Bunlardan maada Şimali Kafkasyalılar tarafından Prag'da **Hür Dağlılar**, Türkistanlılar tarafından İstanbul'da **Yeni Türkistan** mecmuaları neşir olunmaktadır.¹⁵*

Bu mecmua ve gazeteleri zikrettikten sonra, Bolşevik Rusya'nın Çarlık rejiminden 'Çarizm' kavramını 'Bolşevizm' kavramıyla karşıtığa ve fakat anlamca aynılaşmaya götürerek farksız olduğunu ve onunla aynı akıbeti yaşamaktan kaçamayacağını, fakat bunun gerçekleşmesi için *Rus esareti* altında olan bütün milletlerin ortak çalışması gerektiğine vurgu yapmıştır.

...Fakat bu yeym-i mevuda bir an evvel gelebilmek için Rus kâbusu altında bulunan milletler mücadeleye salih bütün kuvvetlerini bir araya toplamak ve kendilerini saran kızıl ahtapotun kanlı kollarını kırabilecek müessir bir darbe hâline koyabilmek vazifesi ile mükelleftirler

*...**Büyük Rus tehlikesi** ile mücadelenin taktiği Rus aleyhtarı bütün kuvvetlerle birleşmektir. Bu maksatla da Türkistan'dan Ukrayna'ya kadar uzanan **büyük cepheyi** bütün hararetimiz ve samimiyetimizle alkışlarız.¹⁶*

Yeni Kafkasya, bunları dile getirdikten sonra maksatlarını ve ideolojik dayanışma ve eylem bağlamında hangi esasa dayandıklarını şöyle açıklar:

*Rusya'ya karşı vasi bir cephe, Kafkasyalılar arasında sıkı bir ittihat ve Rus aleyhtarı kuvvetlerle temas, bütün bunlar bizi maksadımıza götüren birer vasıtaadır. Maksadımız ise Azerbaycan Türk Halk Cumhuriyeti'nin halâs ve istiklâlidir. Bu şiar ise kalbimizin en aziz köşelerinde beslediğimiz en mukaddes ideal sistemin zahiri bir ifadesidir. Bu ideal sistem ise **Türkçülük, halkçılık** ve **asrîlik** gibi bir se-pâye üzerine kaimdir.¹⁷*

Mecmuada tespit edebildiğimiz yazarlar alfabetik sıra ile açık imza; gerçek isimleri, veya bunların baş harfleri, müstear veya (şair ise) mahlasları ile sıralanabilir: A. Battal (Abdullah Battal Taymas), A. Cevad (Ahmed Cevad), A. Hamdi, A. Şeyhülislâmzâde, Abdülkadir, Acarlı (soyad), Ahmed Zeki Velidî, (Togan), Akçura (Yusuf), Ali Mansur, Ali Merdan (Topçubaşı), Ayaz İshakî (İdilli), Ayn Ayn (başharf kısaltma), Ayn Kaf

¹⁵ "Beşinci Yılın Başlangıcında", *Yeni Kafkasya*, Y.5, S.1, 1 Teşrin-i Evvel 1927, s.1.

¹⁶ agm., s.2.

¹⁷ agm., s.2-3.

(başharf kısaltma), Ayn Kurbankulu (kısaltma), Azerbaycanlı Ali Kemal, Azerî (müstear), Azerîzâde (müstear), Bakülü (müstear), Başkurdistanlı Abdulkadir (Abdülkadir İnan), Cafer Sadık, Daşdemir (müstear), Demircioğlu (müstear), Elif Çelbek (müstear), Erdoğan (müstear), Falih Rifkı (Atay), Genceli (müstear), Gülseren (müstear), Gültekin (müstear), Gürcü (müstear), Hâlil Has Mehmed, Hüseyinzâde Kara, Hüseyin Cavid, Islahcı (müstear), İdiloğlu (müstear), İsmail Zühtü, Kafkasyalı (müstear), Kazanlı (müstear), Kazım (kısaltma), Kemal (kısaltma), Kırımlı Cafer Seyid Ahmed (Kırımer), Mehmed Emin Resulzâde, M. E., M. Emin (Mehmed Emin Resulzâde), M. Garib (müstear, kısaltma), Mirza Bala, Mirza, M., M. B (Mehmedzâde Mirza Bala), Mahmud Fuad, Maksim Gorki, Mehmet Ali Salih, Mehmet Fuat Toktar, Mehmedzâde Molla Saci, Mustafa Çokayoğlu, Muzaffer Şerif, Nafia Şükrü, Necati, Sadri Maksudî (Arsal), Sin Sinan (müstear), Suad Safved, Şefi (Rüstembeyli), Şin Elif (başharf, kısaltma), Şin Mim (başharf, kısaltma) ve Türkistanlı Ahmet Naim'dir.

1.1.2. Azerî Türk

Azerî Türk, Yeni Kafkasya'nın kapatılmasının ardından yayınlanmaya başlayan ve onun devamı olan mecmuadır. 'On beş günde bir neşir olunur edebî, içtimaî, ilmî ve siyasî milliyetperver mecmua' ibaresiyle, Mehmed Sadık'ın mesul müdürlüğünde 1 Şubat 1928 yılında yayın hayatına başlayan *Azerî Türk*, Şubat 1930'da 30. sayısı ile sona ermiştir. Mecmuanın ilk 20 sayısı Arap elifbasıyla, son 10 sayısı ise Latin esaslı yeni Türk alfabesi ile çıkmıştır.

Azerî Türk mecmuasının ilk yayın yılının sonlarında Azerbaycan siyasî muhacereti içerisinde Mehmed Sadık ile Şefi Rüstembeyli ve Mehmed Emin Resulzâde arasında "Azerî Türk Gençler Birliği" üzerinden bir anlaşmazlık ortaya çıkmış, Mehmed Emin Resulzâde ve onu takip edenler bu mecmuadan ayrılarak *Odlu Yurt* mecmuasını yayınlamaya başlamışlardır. *Azerî Türk*, bu ayrışma sonrasında içerik bakımından ciddi biçimde zayıflamıştır. Mecmuanın son sayıları ile *Odlu Yurt* mecmuasının ilk sayılarında karşılıklı atışmaları içeren yazılar yer almaktadır. Mehmed Sadık, Şubat 1930 tarihli son sayıda mahkemeye intikal etmiş olan bu durumu yazmış ve ayrıca mecmuaya bi-teraf olan Azerbaycan muhacirlerinin imzalarıyla gönderilen ve tarafları tartışmanın

sonlandırılması ve millî meseleye odaklanılmasına davet eden bir mektubu da yayımlamıştır.

Azerî Türk, ilk sayısının “Tuttuğumuz Yol” adlı başmakalesinde programlarının geçmişte izledikleri yoldan farklı olmadığını ve istiklâlcilik etrafında şekillenen temel esasların; Azerbaycan halkının kültürünü çağdaş değerlerle bütünleştiren ve Azerbaycan’ın Türk dünyası ile bağlarını güçlü tutmayı amaç edinmiş bir Türkçülük, her sahada halkın hâkim olmasını isteyen ve her türlü sınıfsal ayrışma ile birlikte diktatörlüğü de reddeden bir halkçılık, çağdaş demokrasinin uygulanmasını isteyen bir demokratlık, komünizme ve gericiliğe bağlı tüm (‘sağdan ve soldan’ olsun Rus’a atıfla olumsuzladığı ‘‘ütopi’, ‘hayal’ ve anarşizmleriyle maruf Rus ekolleri’) sınıfsal mücadeleleri reddederek ekonomik ve toplumsal alanda Batı’yı (Avrupa ile Amerika’yı bir görerek) örnek alan bir ıslahatçılık olduğunu belirtmiştir. Ortak siyaset sözlüğünün bir parçası olan ‘radikal’ kavramını, ‘demokrat’la, ‘demokrasi prensipleri’ olgusuna örücü kabul ederek, bu sıfatı feodal (yani ulus-altı, kabilevî) bağlardan kopuşun yol-yordamı biçiminde kullanarak: radikalizm, feodal “kalıtlar” (‘feodalizm bakiyesi’, ‘geri nazariyeler’), bu kalıtlardan bir toplumu kurtarmak için tek yoldur; vurgu o dereceye varacaktır ki ‘cezrî’ sıfatına da aynı satırda yer verilecektir. Diğer yandan *Yeni Kafkasya*’nın ‘emperyalizm’ kavramını atıf değeri kazandırmasına koşut olarak yan yana gelebilen ‘müstemleke’ ve ‘koloni’ kavramlarıyla beraber Rus’u ‘kolonizatörlük’le anacaktır:

Azerî Türk, Azerbaycan Türkçülüğünün esaslarını tahlil edecektir. Yani Türk harsı Avrupai bir usul ile tezhip ederken, halk ile samimi bir irtibat ve müvaneset çığırından katıyen sapmayacaktır. Halkçı bir Türkçülüğün ibaret olan bu meslek, asrın mükemmel tekniğini halkın samimi duygu ve ihtiyaçlarını tatmin için kullanacaktır. O, bir taraftan halkın zevkini fen ve sanattan anlayacak bir raddeye getirmeye sa'y edecek, diğer taraftan da fen ile sanatı halkın zevkini okşamak yolunda istihdam etmek fikrini terviç edecektir.

Medenî istikameti bu olan Azerbaycan Türkçülüğünün siyasî cephesi ise Azerî Türklüğünü diğer Türk illerinden uzaklaştıran her türlü tedbirlere karşı koymak, harsî Türk irtibatını tahripkâr tesirden muhafaza etmektir.

Azerî Türk halkçıdır. Hars sahasında olduğu gibi o, siyasî hayatta dahi halkın hâkim olmasını ister; hâkimiyet-i milliye prensibini terviç eder. O, yalnız bir sınıfın fâikiyeti veya hâkimiyeti üzerine müstenit bütün rejimleri reddeder. Onunca aristokrasi idaresi menfur olduğu gibi, esası aynı istibdat üzerinde kurulan Sovyet diktatörlüğü de menfurdur. Hele Rusya haricinde tatbik olunan bu sistem, Rus kolonizatörlüğünü yeni bir şekilde idame etmekten başka bir şey değildir.

Azerî Türk, sade demokrat değil, aynı zamanda radikaldir. Bu radikalizmi, o, feodalizm bâkîyatı ile cezrî surette mücadele etmek manasında anlar. Demokrasi prensiplerinin iltizâm ettiği en asri müesseselerin kemâl-i cesaretle ve katiyetle tatbikini ister.

Azerî Türk, millî davanın yalnız salah-ı umumîyi müstelzim içtimaî ıslahat esaslarının tatbiki ile kuvvetleneceğine kanidir. O, komünistlerin talim ettikleri içtimaî muzır ve müfrit umdelere karşı mücadele etmekle beraber, asrın müktesebatını nazar-ı itibara almayan geri nazariyelere karşı da isyan eder. O, sağdan olsun, soldan olsun terviç edilen sınıf mücadelesini reddiyle içtimaî tesanüt ve iktisadî ıslahat esasını ileri sürer. Bu hususta ütopye “hayal” ve anarşizmleri ile maruf Rus ekollerinden ziyade, o, muvazene ve muhakemeleriyle mümtaz muasır bir Amerika ve Avrupa içtimaî ictimâiyûnunu örnek ittihaz eder.

Fakat bütün bu umdelerin Azerî Türk muhitinde tatbik edilebilmesi için Azerbaycan istiklâlinin iadesi elzemdir. Bunun için de Azerî Türk'ün takip edeceği en büyük ve en aktüel umde istiklâl umdesidir!¹⁸

Mecmua, makalenin sonunda tüm bu şiarlarda ise rehber olarak ise Türkiye’ni görüldüğünü belirtmiştir: “Ana hatlarını yukarıda kaydettiğimiz bu yol, milliyet ve demokrasi, hürriyet ve istiklâl uğrunda her dem mütezayit bir muvaffakiyetle ilerleyen bu günkü şarkın yoludur. Bu yol şanlı başçısı Türk illerinin ağabeyi, şark milletlerinin asrileşmekteki büyük rehberi Cumhuriyet Türkiyesi’dir.”¹⁹

Mecmuanın yazarları alfabetik sıra ile; A. Caferoğlu, Atilla, Ayn Fe, Ayn Hamidzâde, Ayn Kaf, Azerî, Azerî Asker, Çoşkun, Damacıoğlu Raci, Daşdemir, Elif Uran, Elif Mim, Elif Nun, Ertuğan, F. Özdemir, Federalist, H. Mustafa, Hamza Azerî, İskender Azerî, Kemal, Kırımlı Cafer Seyid Ahmed, Lam Cim Mim, M. A., M. B., M. S., M. Sisyanlı, Mehmet Sadık, Mehmetzâde Mirza Bala, Mir, Mim, Mim Elif, Mustafa, Özdemir, P. Kotsey, R. Amircanlı, R. Çoşkun, Resulzâde Mehmed Emin, Resulzâde Emin, S. Tekin, Sadıkzâde Emin, San’an, Şefi, Y. Ali ve Yusufbeyli Nesib’dir.

1.1.3. Yeşil Yaprak

Yeşil Yaprak, Azerî Türk Gençler Birliği Başkanı Mehmed Sadık Ahundzâde (Aran) tarafından 16 Haziran 1928 yılında yayımlanmaya başlayan ve 1 Eylül 1928 tarihli 3.

¹⁸ “Tuttuğumuz Yol”, *Azerî Türk*, Y.1, S.1, 1 Şubat 1928, s.1-2.

¹⁹ agm., s.2.

sayısıyla sona eren bir mecmuadır. Mecmua, 3. sayısında yayın hayatına başlamasından ötürü tebrik mesajları almıştır. Tebrik edenler arasında Mehmed Emin Resulzâde de bulunmaktadır.²⁰ Mehmed Sadık, *Yeşil Yaprak*'ın yayın faaliyeti sonlandıktan birkaç ay sonra *Azerî Türk* mecmuasının mesul müdürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Mecmuanın ilk sayısında “Yolumuz” başlığıyla yazılan yazıda mecmuanın izleyeceği yol şu şekilde tarif edilmiştir:

Bugün matbuat aile-i hayatiyesine küçük bir mecmua daha karışıyor. Genç Azerî muharrirlerin muavenet-i tahririyesiyle saha-yı intişara çıkan bu mecmuada noksanlar bulmak mümkündür. Mecmuamız muhterem karilerinin hüsn-ü niyet ve teveccühleri sayesinde vuku bulan noksanlarını gidermeye çalışacaktır. “Yeşil Yaprak” esaret zinciri altında bulunmak bedbahtlığı düşen Azerbaycan’da senelerden beri tutuşan faciaya seyirci kalan cihana onun dertlerini işittirmek için yapılan neşriyata iştirak etmek maksadıyla intişar ediyor. Bu ümidini –biraz da olsun- tahakkuk ettirebilirse kendini pek mesut addedecektir.²¹

Mecmuada tespit edebildiğimiz yazar adları alfabetik sıra ile; Erdoğan, Mehmed Sadık, M. S., San’an ve Sisyanlı’dır.

1.1.4. Odlu Yurt

Odlu Yurt, Azerbaycan siyasî muhacereti içerisinde yaşanan anlaşmazlık sonrası *Azerî Türk* yayın kadrosundan ayrılan Mehmet Emin Resulzâde ve onu takip edenler tarafından, Mart 1929’dan itibaren yayınlanmaya başlamıştır. *Yeni Kafkasya* ve *Azerî Türk*’ün bir nevi devamı olan *Odlu Yurt*, Temmuz-Ağustos 1931 tarihli 30-31. sayısıyla Bakanlar Kurulu’nun aldığı kapatma kararı sebebiyle sona ermiştir.²² Mecmuanın son sayısı incelendiğinde, mecmuanın normal seyrinde devam ettiği ve yazılarda sonlanacağına dair bir hava olmadığı görülmektedir.

Odlu Yurt, Azerbaycan siyasî muhaceretinin *Yeni Kafkasya*’dan beri devam eden üslubuyla Azerbaycan’ın ahvali, Azerbaycan Komünist Fırkası’nın durumu, Moskova’nın Sovyet coğrafyasında ve Azerbaycan özelinde tatbik ettiği uygulamalar, köylünün vaziyeti, uluslararası ilişkiler, esir milletler ve siyasî muhaceret gibi temel konularla birlikte ilmî makalelere yer ayırmıştır. Ancak *Odlu Yurt*, Stalin’in baskılarını

²⁰ “Tebriknameler”, *Yeşil Yaprak*, Y.1, S.3, 1 Eylül 1928, s.4.

²¹ “Yolumuz”, *Yeşil Yaprak*, Y.1, S.1, 16 Haziran 1928, s.1.

²² BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 22-59-13, 17.08.1931.

arttırdığı, yeni ekonomi politikalarını uygulamaya koyduğu ve millî/mahallî komünistlere karşı harekete geçtiği döneme rast gelmesi hasebiyle öncüllerinden ayrılır. 1929-1931 yılları arasında çıkan mecmuada başta Azerbaycan olmak üzere Ukrayna, Türkistan ve Kafkasya’da köylü direnişi ve bunun toplumsal harekete evrilişi, millî/mahallî komünistlerin sürgüne gönderilmesi ve/veya idam edilmesi, yeni politikalara direnen köylülerin sürülmesi ve/veya kırılması, uygulanan politikaların ortaya çıkardığı sunî açlığın ilk emareleri gibi sonradan hem Moskova’nın hem de bu coğrafyalarda yaşayan halkların kaderini etkileyecek olayların başlangıçları görülebilir.

Odlu Yurt, ilk sayısında yer alan “Çehremiz” adlı başmakalesiyle programını açıklamıştır. Bu başmakale, *Azerî Türk*’ün programını açıkladığı başmakaleyle neredeyse aynıdır. Mecmua, başmakalede *Yeni Kafkasya* ve *Azerî Türk*’te izlenen yolun takip edileceğini söylemekte ve yayın politikasının; millî hâkimiyete dayalı *istiklâlcilik* etrafında şekillenen aşağıda aktaracağımız esaslardan oluşturacağını belirtmektedir:

*Sözün aktüel manası ile istiklâl, şüphesiz, başlı başına bir gayedir; fakat bizim için bu gaye kendisinden ayrılamaz diğer şiarlardaki ulvi manaları içerisine almadıkça bir gaye olamaz. Sözün demokratik manası ile, **istiklâl millî hâkimiyet haricinde var değildir.** Millî hâkimiyet ise ancak halk namına ve halk vasıtası ile icra olunur. Bunu temin eden sistem de hürriyet esasları üzerine kurulan demokrasi sistemidir. Bu manada, **müstakil millet demek, halk hâkimiyetine dayanan millî devlet demektir.***

*...Asrî demokrat hükümetin vazifesi cemiyeti tufeyli zümrelerin şerrinden korumak sureti ile fertleri himayesine almak ve müstahsil sınıflara hürmetle de cemiyet şeraresini vikaye etmekten ibarettir; bu vazife ise ancak **ıçtimaî solidarizm ve siyasî radikalizm sisteminin** tatbiki ile ifa olunur.*

*Asrî devlet kuruluşundan maksat iktisadî ve medenî refahtır. ...Bugün “Avrupa” sıfatı ile anılan beşeri medeniyeti almak, ...hayati bir zaruret hükmündedir. Millî Azerbaycan, bu zarureti çoktan duymuş ve anlamış cemiyetlerdendir; fakat o, beşeri medeniyeti alırken bu medeniyete, millî harsını işlemek sureti ile, bir şey de vermek ister. **Azerî Türk harsının Avrupaî bir usul ile tezhibini alkışlarken, biz, bir taraftan halk diğer taraftan da fenniyle samimi bir irtibat ve ünsiyetten ayrılmamasını isteriz.***

*Millî Azerbaycan, medeniyet bahsinde muasır cihan ile rabitasını kavileştirmekle beraber, **millî hars hususunda da, bütün Türk dünyası ile olan akrabalığını ihmal etmek istemez;** bu onun için aynı zamanda siyasî ehemmiyeti dahi haizdir.*

...Komünistlerin muzır talimatlarına ve müfrit umdelerine karşı mücadele ettiğimiz gibi, asrın icap ettiği şeylere kıymet vermeyen geri görüşlere de isyan ederiz. *Sınıf tahakkümlerinin her nev'ini reddiyle içtimâî sulh ve millî tesanüt terviç eyeriz.*²³

Yazar kadrosunun nasıl bir devlet tasavvur ettiklerini de gösteren, mecmuanın takip edeceği değerlerin sunulmasının ardından başmakalede; Azerbaycan istiklâlciliği sabit olmak üzere, siyasî bir imkân olarak, olası bir Kafkasya Konfederasyonu'nun içerisinde yer almanın da makul olacağı ve Rus emperyalizminden zarar görmüş olan Türkiye ile İran'ın da bu durumu anlayışla karşılayacaklarını umdukları belirtilmiş, bu hareketin aynı zamanda Türk ve Türkiye'de olduğu, izledikleri siyasî çizginin anlaşılacağından emin oldukları söylenmiştir.²⁴

Mecmuada yazan yazarlar alfabetik sıra ile; A., A. Arazlı, A. B., A. Bat, A. Caferoğlu, Alaettin, Metin, A. Mir Kasım, A. T., A. Oran, A. Uran, Abdullah Cevdet, Alptekin, Azerî, Azerbaycanlı Baykara, Bir Türk, C. Sadık, Cafer Sadık, Daşdemir, Demircioğlu, Eşref, F. A., Gültekin, H. H., H. Hulki, Hamdullah Suphi, Hilal Münşî, Kemal, Kıvrımlı C. Seyid Ahmed, M., M. Ağaoğlu, M. B., M. B. Mehmed-zâde, M. Çelebioğlu, M. E., M. E. Resul-zâde, M. Emin, Mehmed Emin Resulzâde, M. Ş. Efendizâde, Mehmed Sadık, Mir, Mirza Bala, Mustafa, Mustafa Çokayoğlu, N., Naki, Necati, Noy Jordaniya, O. T., Y. A., Y. Ali, Yey Elif ve Yusufbeyli Nesib'dir.

1.1.5. Bildiriş

Bildiriş, 7 Ağustos 1930 tarihinde yayın hayatına başlamış haftalık gazetedir. Gazetenin sahibi A. Kazım-zâde'dir. İlk sayıdan 44. sayıya dek mesul müdürü olarak Kemal adı gözükmekteyken, 45. sayıdan itibaren B. Süleyman görevi devralmış, 56. sayıdan itibaren de umumî neşriyat ve yazı işleri müdürü olarak da Mirza Bala'nın adı belirtilmiştir. Gazete, Bakanlar Kurulu tarafından kapatılma kararı alınana dek toplamda 58 sayı yayınlanmış ve 10 Eylül 1931 tarihli 58. sayısıyla yayını durdurulmuştur.²⁵ *Bildiriş*, ilk sayısının sol sütununda başlıksız yayınladığı yayın politikasını açıklayan

²³ "Çehremiz", *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, Mart 1929, s.1-5.

²⁴ agm., s.5.

²⁵BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 22-59-13, 17.08.1931.

yazıda Türkiye’de yürütülen ‘ıslahat hareketi’ni, Türk dünyasında ve Rusya’da yaşanan olayları ve ayrıca Şark’taki gelişmeleri aktaracaklarını belirtmişlerdir:

*Bu günden itibaren her hafta intişar edecek olan **Bildiriş** gazetesi; yakın, uzak ve orta Şark’ta, bilhassa Türk dünyasında cereyan eden siyasî, millî harsî ve içtimaî hareketler hakkında mevsuk malumat vermekle Türk efkâr-ı umumîyesini tenvire çalışacaktır. Türk dünyasının yegâne müstakil devleti ve Şark’ın yegâne cumhuriyeti olan Türkiye’de âlemşümül ıslahat hareketini terviçe **Bildiriş** bu hususta ve Türkiye’nin alelumum iktisadî, harsî, edebî ve içtimaî yenilikleri hakkında okuyucularına malumat verecektir. **Bildiriş** Azerbaycan, Türkistan, İdil Ural, Şimalî Kafkasya, Kırım, Gürcistan ve Ukrayna ile cereyan eden hadiseleri bildirmekle beraber Sovyet Rusya’ya ait siyasî, iktisadî, içtimaî hayat safhâlarını gösteren vakalar hakkında dahi karilerini tenvir edecektir. **Bildiriş** İran, Afgan Hint gibi Şark memleketleri hakkında malumat vereceği gibi; Mısır, Suriye, Filistin, Hicaz gibi Arap dünyasındaki vakaya ait dahi kendi sütunlarında yer verecek ve Avrupa’da cereyan eden mühim havadisi kaydetmeye çalışacaktır.²⁶*

Bu çizgisiyle *Bildiriş* gazetesi, Azerbaycan siyasî muhaceretine ait diğer süreli yayınlardan ayrılarak Azerbaycan ağırlıklı bir yayın yerine umum Türk dünyasının haberlerini ve sorunlarını ele alan, umum Şark’ta yaşanan gelişmeleri aktaran, Türk ve İslam dünyasının tek bağımsız ve çağdaşlaşma yolunda ilerleyen devleti olması nedeniyle Türkiye’nin ıslahatlarını takip eden ve muhaceretin Türk basınında eksik bulunduğu Rusya’da yaşananları aktarma hususunda hem kendi kaynakları hem de şahsî tecrübeleri sayesinde bu açığı kapatma şansına erişmiş, haftalık bir gazete olmasıyla da aktüeli, gündemi takip etme kabiliyeti kazanmıştır. Tüm bu özellikleriyle siyasî muhaceret basınında eşsizdir.

Bildiriş gazetesinde yazıların genelinde imza yoktur. Başyazılar ilk sayılarda “Bildiriş” imzası ile, daha sonra ise Mirza Bala’nın imzası ile yayınlanmıştır. Tespit edebildiğimiz yazarlar ve imzalar ise alfabetik sırayla; Az., B. E. Ağaoğlu, Başkurdistanlı Abdulkadir (Abdülkadir İnan), H. Avcıköylü, H. D., Kırmılı Cafer Seyit Ahmet, Köylü, M. B., M. B. M-de, M. B. Mehmedzâde, Mirza Bala, M. Ç., Resulzâde Mehmed Emin, V. Murski ve Yakup Kadri’dir.

²⁶ *Bildiriş*, Y.1, S.1, 7 Ağustos 1930, s.1.

1.1.6. Azerbaycan Yurt Bilgisi

Azerbaycan Yurt Bilgisi, büyük Türkolog Dr. Ahmet Caferoğlu yönetiminde II. Kanun (Ocak) 1932'den II. Teşrin-I. Kanun 1934'e dek 36 sayı çıkmıştır*. Esas gayelerini Azerbaycan'ı bilimsel olarak incelemek olarak açıklayan mecmua, bu gayenin tabiatı gereği Türk dünyası ile alakalı mevzularda da yazılara yer vereceğini belirtmiştir. Mecmua her ne kadar Azerbaycan'ı ilmî tetkike yönelik çıksa da, gerek "Tahlil ve Tenkitler, Haberler" kısmında, gerekse ilmî/güncel meselelere dair yayınlanan makalelerde siyasi mevzulara girilmiş ve diğer muhacir neşriyatında gördüğümüz siyasi tutum sergilenmiştir.

Mecmuanın kapağında mündericatla beraber müdür olarak Dr. Ahmet Caferoğlu ve yayın kurulu zikredilir: Yayın kurulunda devrin olduğu kadar Türk tarihçiliğinin büyük isimlerinden ikisi Prof. Dr. Köprülüzâde M. Fuat, Prof. A.Z. Velidî (Togan) ile Dr. Hacızâde Mirza, Dr. Ağaoğlu Mehmet, o vakitler henüz asistan olan Türkolog Dr. Abdülkadir (İnan) adları geçmekte, bu isimlere sonradan Prof. M. Şerafeddin ve Abdullah Oğlu Hasan eklenmektedir.

Azerbaycan Yurt Bilgisi'nin yayın amacı, ilk sayıda "Birkaç Söz" adlı başyazıda açıklanmıştır. Mecmua, hem Azerbaycan'ın hem de Türk dünyasının tetkikinin aynı zamanda bu coğrafyaları müstemlekeleri yapan veya yapmak isteyen Batı ülkelerinin tekelinde olduğunu ve bunu "ilmî kapitülasyon" olarak gördüklerini, fakat son on senedir bunun kırıldığını lakin hâlâ pek çok eksiklikler olması sebebiyle bu mecmuanın yayın hayatına başlamasının gerekli görüldüğü söylenmiştir:

*...İlmî münasebatın milletler arasında günden güne sıklaşması ve yekdiğerini bu vesile ile daha fazla tanıyabilmesi evvelce büyük milletlerin mevzuu dâhilinde kalan yurdumuzun artık müstakilen tetkikini bir zaruret olarak talep etmektedir. Kendi kendisini bizzat tetkik etmeyen milletler başka milletlerin etnografi tetkiki mevzuundan başka bir şey olmamıştır. Hâlbuki Azerbaycan bu iptidai devresini artık üzerinden atmış ve kapısını da **ilmî kapitülasyonlara** çoktan kapamıştır.*

Son on sene zarfında muhtelif mahfilde Azerbaycan tetkikine ciddiyetle teşebbüs edilmesi kısmen iyi neticeler vermişse de, harsımızın birçok cihetleri hâla eski meçhuliyetleri içerisinde devam edip durmaktadır. Yani dikilmek istenilen büyük

* Mecmuanın yayın hayatını sonlandırmasından 20 yıl sonra, Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği tarafından 1954 yılında devam ettirmeye yönelik 37. sayı yayınlansa da devamı gelmemiştir.

*binanın temeli henüz boşluklarla doludur. İşte o büyük binanın temelindeki büyük boşluklar işbu **Azerbaycan Yurt Bilgisi**'nin bir an evvel intişar etmesine sebep olmuştur.*²⁷

Ayrıca görevinin sadece ilmî makaleler derç etmek olmadığını belirten mecmua, Azerbaycan'ı “*ırktaş ve muhiplerine*” tanıtma gayesi de taşıdığını, sadece Azerbaycan ile yetinilmeyerek ortak Türk kültürüne yönelik de yazılar yazılacağını belirtmektedir.²⁸

Mecmuada yazan yazarlar alfabetik sıra ile; A. N. Hakimbey, Abdullah Oğlu Hasan, Abdülbaki, Abdullah Battal, Abdullah oğlu Hasan, Abdulkadir, Abdulkadir Suleyman, Adnan Cahit, Ahmet Talat, Prof. Ahmed Zeki Velidî, Doç Dr. Akdes Nimet, Al Dehri, Ali Hazerli, Ali oğlu M. Ali, Alizâde Mehmed, Aşık Mehmed, Ayaz İshaki, Aziz Özer, Babazâde Sadık, Bedriye Sabit, Besim Atalay, Caferoğlu Ahmed, Çiftçioğlu H. Nihâl, G. Rapuette, Prof. Dr. G. Jaeschke, Habib Sahir, Hacı Mahmud Efendizâde İbrahim, Hacı Şeyhoğlu Hasan, Dr. Hakim Bay, A. N., Prof. Hâlil Nimetullah, Hâlil Hasmehmetli, Hayrettin İlhami, Fevziye Abdullah, Dr. Janos Eckmann, Kıyımlı Cafer Seyit Ahmet, Kıvameddin, Prof. Köprülüzâde M. Fuad, Kösemihâlzâde Mahmud Ragıp, Dr. M. Ahmet, M. Hakkı Türkekul, M. Mehmetzâde, M. Sadık San'an, M. Şakir, Prof. M. Şerafettin, Maraşlı Esat, Max Meinecke, Mebrure Rahim, Mehmet Hâlit, Meral Okay, Mirzâde M. Fahreddin, Dr. Muharrem Ergin, Mustafa Vekilli, Mükrimin Hâlil, Naki Şeyhzamanlı, Resulzâde Mehmed Emin, Resuloğlu Mehmet Ali, , Sadettin Nüzhet, Seitli Mir Aziz, Selim Refik, Seyitli Mir Aziz, Süleyman Tekiner, Şefî Rüstembeyli, Şerafettin Erel, Rieu Charles, Talıphanbeyli Süreyya, Tekin, Zahir Sıtkı, Zeynel Akkoç, Zeynel A. Saray ve Ziyaeddin Fahri'dir.

1.2. İDİL-URAL TÜRK SİYASÎ MUHACERETİ

İdil-Ural Türklüğü, diğer Türk siyasî muhacir temsiliyeti için de geçerli olan erken siyasîleşme ve eyleme vuran ‘Bütün Rusya Müslümanları’ başlığında örgütlülük evresi, iki devrim arası (1905-1917) ve 1917 Şubat-Ekim Devrimleri arası idi. 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında I. Bütün (Umum) Rusya Müslümanları Kongresi, Rusya içerisindeki bütün Türk ve Müslüman halkların temsilcilerinin ve siyasî gruplarının katılımıyla

²⁷ “Birkaç Söz”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.1, Ocak 1932, s.3.

²⁸ agm., s.4.

Moskova’da toplandı. Birçok siyasî, kültürel ve dinî meselenin tartışıldığı bu kongre, devrim sonrası izlenecek politikayı üretmek adına ilk ve tek toplu birleşme idi.²⁹ Çoğunlukla Kazan Tatarlarının desteklediği Üнитарizm (Merkeziyetçilik) fikrine karşı Kırım, Azerbaycan, Türkistan ve Başkurtların ekseriyeti Federalizm (Âdem-i Merkeziyetçilik) fikrini desteklemişlerdi. Kazan Tatar temsilcilerinin Üнитарizm taraftarı olmasının öncelikli sebepleri İdil-Ural bölgesinde bulunan Rus nüfus, Tatarların bölgede dağınık yaşıyor oluşu ve ticarî faaliyetleri nedeniyle Rusya İmparatorluğu’nun geneline yayılmış olmaları idi. Bu gibi sebeplerden ötürü onlar, kültürel özerkliğin kendi halkları için daha iyi olacağını ve aynı zamanda üniter bir Rusya’da Türk ve Müslümanların bütünlüğünü koruyacağını tasavvur ediyorlardı. Onlara göre toprağa dayalı özerklik, Türk toplumlarının ayrışmasına sebebiyet verecekti. Buna karşın Federalizm taraftarı Azerbaycan ve Türkistan gibi Türk toplulukları hem nüfus bakımından hem de coğrafi bakımdan millî devletleşme için uygun zemine sahiptiler. Kırım ve Başkurdistan’ın durumu ise daha farklıydı. Kırım’da Kırım Tatarları ile Rusların başını çektiği diğer etnik grupların nüfusu dengeli olmakla birlikte yarımadanın kendi doğal sınırları vardı ve hâkim kültür Kırım Tatar kültürüydü. Başkurtların tutumu ise Zeki Velidî Togan’ın önemli bir siyasî stratejik hamlesine dayanıyordu. Togan, Başkurdistan’ın muhtariyetini Orenburg merkezli olarak ilan ederek Kazak Alaş Orda muhtariyeti ile sürekli iletişim hâlinde kaldı ve Başkurdistan’ın Türkistan coğrafyası ile bağlantısını sağlamak istedi. Kongre toplantılarında bu iki grubun tartışmaları sonrası Federalizm tezinin kabulü ile beraber, belirli bir toprağa sahip olmayan milliyetlerin millî medenî muhtariyet esasında statülerini belirlemeleri de ayrı bir kararla kabul edildi ve aynı zamanda, Müslümanlar arasında mevcut birliğin devamlılığı için Müslümanların siyasî hareketlerinin koordinasyonu yönünde Ayaz İshakî’nin³⁰ önerisi benimsenmiş, Millî Merkezî

²⁹ Bu konuda Türkçe en önemli kaynak, İhsan İlgar’ın gayretleriyle yayınlanmış tutanaklardır. Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan, her türlü fikre mensup Türk ve Müslümanlar ilk kez Çarlık baskısından korkmadan fikirlerini dile getirmişlerdir. Bkz. İhsan İlgar, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990; Ayrıca bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, ss.311-333; Necip Hablomitöglü, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1997, ss.91-109.

³⁰ Ayaz İshakî, Sadri Maksudi Arsal’ın Türkiye’de akademik ve siyasî kariyer yapmayı tercih etmesi sonrası İdil-Ural siyasî muhaceretinin liderliğini üstlenmiştir. Biyografisi için bkz. Mustafa S. Kaçalın, “İdilli, Muhammed Ayaz İshakî”, *TDVİA*, C.21, TDV, 2000, ss.474-476; hakkında tespit edebildiğimiz tezler şunlardır;

1. Şule Güngör, *Yana Millî Yul (Yeni Millî Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshakî (İdilli)’nin Siyasi Görüşleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1994.

Konsey'in teşkil edilmesine karar verilmiştir.³¹ Fakat bu konsey, Federalizm kararı sonrası her topluluğun kendi yaptığı kongreler ve ardından gelen muhtariyet ya da bağımsızlık ilan kararlarıyla işlevsiz kalmıştır.

I. Umum Rusya Müslümanları Kurultayı'nın getirdiği heyecan sonrası Kazan'da 1917 yazı içerisinde bir dizi kongre icra edilmişti. Askerî ve dinî şura toplantılarının yanı sıra Umum Rusya Müslümanları Kurultayı'nın da ikincisi Kazan'da 21-31 Temmuz 1917 tarihleri arasında yapıldı, fakat o tarihlerde birçok halk kendi derdine düştüğünden katılımcıların ağırlığı Kazan Tatarları ile Türkistanlılardaydı.³² 22 Temmuz 1917 tarihli ortak toplantıda İç Rusya Müslümanları için millî medenî muhtariyet kabulü esasları büyük bir heyecanla kabul edilerek Millî İdare oluşturulmuş, bu idarenin başına da Sadri Maksudî³³ (Arsal) getirilmiştir.³⁴ Bu olay, Kazan Tatarlarının her kesimini heyecanlandırmıştı, öyle ki "Müslüman Sosyalist Komitesi" ve onun liderlerinden Mollanur Vahidov bu muhtariyeti kutlamış ve geleceğin önde gelen Bolşeviklerden olacak olan Alimcan İbrahimov da "*Demokratlarımız 22 Temmuz'u millî bayram olarak kabul etmelidir.*" demiştir.³⁵ Sadri Maksudî başkanlığında oluşan Millî Meclis, Ufa'da toplandığı 22 Kasım 1917 tarihinden 21 Nisan 1918'e kadar işbaşında kalabilmiş, fakat daha sonra Bolşevikler tarafından dağıtılmıştır. Bunun üzerine Sadri Maksudî, Finlandiya'ya geçmiş ve oradan da Avrupa'ya geçerek millî faaliyetlerini orada sürdürmüştür. 1925 yılında Türkiye'ye davet edilen Sadri Maksudî, buradaki faaliyetleri akademik kapsamda tutmuş, daha sonra da Türkiye'de milletvekilliği de yapmıştır.

2. Alsu Kamaliev, *Ayaz İshaki'nin Piyeslerinde Sosyal ve Siyasi Konular*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 1999.

3. Arife Gülsün, *Ayaz İshaki'nin İki Hikâyesinde Söz Varlığı: İke Yöz Yıldan Son İnkraz ve Zindan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2006.

³¹ Saime Selenga Gökgöz, *İdil-Ural Sahasında Ceditçi Sosyalistlerin Faaliyetleri (1905-1938)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1996, s.72.

³² Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s.120.

³³ Sadri Maksudî Arsal'ın biyografisi için bkz. Turgut Akpınar, "Arsal, Sadri Maksudî", *TDVİA*, C.3, TDV, 1991, ss.396-397; ayrıca bkz. Gönül Pultar, "Dedem Sadri Maksudî Arsal (11878-1957)", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı 75, 2017, ss.43-74; hakkında ulaşılabildiğimiz tez çalışmaları ise şunlardır;

1. Serdar Erkan, *Sadri Maksudî Arsal (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2001.

2. Almaz Miftahov, *From Russia to Turkey: An intellectual biography of Sadri Maksudî Arsal (1878-1957)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2003.

3. İsmail Öz, *Sadri Maksudî Arsal'ın Türk Milliyetçiliğine Katkıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2009.

³⁴ Gökgöz, *agt.*, s.73.

³⁵ Devlet, *age.*, s.122.

Abdullah Battal (Taymas) ve Ayaz İshakî (İdilli) ise İdil-Ural'da Bolşevik hâkimiyetinden sonra önce Sibiryaya'ya geçerek faaliyetlere devam etmişler, burada da barınma imkânı kalmayınca Japonya üzerinden Avrupa'ya sığınmışlardır.³⁶ Her ikisi de Sadri Maksudî gibi 1925'te Türkiye'ye davet edilmişler, fakat Ayaz İshakî birkaç yıl sonra tekrar Berlin'e geçerek faaliyetlerini Avrupa'da devam ettirmiştir.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra 29 Kasım 1917'de Orenburg'da toplanan Başkurt Millî Şurası, Başkurdistan muhtariyetini ilan ederek millî hükümeti oluşturdu. Hükümet Başkanı olarak Yunus Bekov seçildi, Zeki Velidî Togan ise Dâhiliye ve Harbiye Bakanı olarak görevlendirildi.³⁷ Bu hükümet, önceliği askerî birlikler oluşturmaya verdi ve kısa sürede birkaç alaylık bir güç oluşturdular. Fakat bu alaylar komuta ve teçhizat bakımından eksikti. Bu nedenle Beyaz Ordu'nun bölgede bulunan liderleri Amiral Kolçak ve Dutov ile görüşen Başkurt hükümeti ve o dönemde Orenburg'u merkez edinen diğer bir hükümet olan Alaş Orda Hükümeti, her ikisinden de olumlu cevap alamamıştı. Hatta o dönemde Amiral Kolçak, Alaş Orda ve Başkurt hükümetlerinin ve askerî birliklerinin dağıtılması kararını alarak düşmanca tavır sergilemeye başlamıştı. Lakin bu da uzun sürmedi, 1919 yılı başlarında Frunze'nin liderliğinde Kızıl Ordu Orenburg'u ele geçirdi ve Alaş Orda Hükümeti ile Başkurt hükümeti, Moskova ile uzlaşmak zorunda kaldı. Bu uzlaşma gereği askerî birlikler Kızıl Ordu'ya katılacaklardı. Hükümetler önce iç işlerinde serbest, dış işlerinde Moskova'ya bağlı olacak diye anlaşılrsa da, Moskova Başkurt ve Kazak askerî birliklerini dağıttıktan sonra her iki cumhuriyeti sovyetleştirdi. Bu süreci ve anlaşmaya aykırı davranışı görüşmek üzere Moskova'da bulunan Zeki Velidî Togan ise tüm bunların bölgede mutlak hâkimiyet sağlamak için Moskova'nın siyasî birer hamlesinden ibaret olduğunu anlayınca mücadele etmek üzere önce Türkistan'a geçti, Buhara'da "Orta Asya Millî Avamî Müslüman Cemiyetleri İttihadı" cemiyetinin kuruluşuna iştirak etti ve bu cemiyetin başkanı kabul edildi. Fakat Türkistan'da da mücadele etme imkânı kalmayınca Afganistan üzerinden Avrupa'ya geçerek harice çıktı.

Türkiye'de kalan İdil-Urallılar, kendilerine ait millî bir yayın organı oluşturmamış fakat diğer siyasî muhaceret mecmualarına yazılar vermişlerdir. Başkurt Millî Hareketi'ni temsil eden Zeki Velidi Togan ve Abdülkadir İnan ise en baştan Türkistan Millî Birliği

³⁶ Ayaz İshakî'nin Japonya'daki faaliyetleri için bkz. Ali Merthan Dünder, "Japon Resmî Belgelerine Göre Ayaz İshakî ve Japonya'daki Faaliyetleri", *Türk Yurdu*, Temmuz 2011, S.287, ss.100-105.

³⁷ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, TDV, Ankara, 2012, s.160.

içerisinde faaliyet yürüttüklerinden Kazan Tatarlarıyla ortak bir yapılanmaya girmemişlerdir. Bu nedenle Başkurtların Türkiye'deki süreli yayın faaliyeti olarak Türkistan siyasî muhacereti millî yayın organı *Yeni Türkistan*'ı kabul etmek gerekir. Kazan Tatarlarının önde gelen isimlerinden, harice çıkan Abdullah Battal Taymas ve Sadri Maksudî Arsal'ın kendilerini akademik faaliyetlere vermeleri, İdil-Ural sahasının siyasî temsilinin tamamen Ayaz İshakî'nin üzerine kalmasına sebep olmuştur. Ayaz İshakî, İdil-Ural millî yayın organı olarak 1928'de Berlin'de *Millî Yul* mecmuasını çıkardı, II. Dünya Savaşı'na dek Berlin ve Varşova'da faaliyetlerini sürdüren Ayaz İshakî, bu zaman zarfında bir dönem Uzakdoğu Asya'ya giderek orada yaşayan Tatarlar arasında faaliyet yürütmüştür.

1.3. KIRIM TÜRK SİYASÎ MUHACERETİ

Kırım Hanlığı'nın yıkılmasından bir asır sonra Kırım'da ilk siyasî hareketlenmeler, 1880'lerin ilk yarısında Tatar Öğretmen Okulu ile Rus-Tatar okullarının mezunları ve öğretmenleri, Osmanlı Devleti'nde tahsil görmüş kişiler ve Gaspıralı'nın çevresinde toplananlar etrafında başladı.³⁸ İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin etkisi, Tatar Öğretmen Okulu mezunlarının artması ve Usul-ü Cedit okullarının yaygınlaşmasıyla Kırım'ın çeşitli bölgelerinde sınırlı da olsa entelektüel gruplar oluşmaya başlamıştı. Fakat bu grupların faaliyeti, mahallî sosyalist hareketlerin toplantılarına katılmaktan ibaret olup 1905 Devrimi'ne dek ciddi siyasî bir nitelik taşımıyordu. “Yaş Tatarlar” (Yaş: Genç) olarak anılmaya başlayan bu gençler, 1905 Devrimi sırasında yaşanan olaylara da iştirak etmiş ve Kırım'ın birçok bölgesinde hücre şeklinde teşkilatlanmışlardı. Yaş Tatarların siyaseti; okudukları matbuat, mensubu oldukları veya toplantılarına katıldıkları Rus partilerinin söylemleri ve programları üzerinden Kırım Tatarlarının sorunlarını çözümlenmeye dayanıyordu. Bu akımı temsil eden gençler arasında ön plana çıkan isimler ise Abdürreşid Mehdi, Appaz Şirinskiy ve Hasan Sabri Ayvaz³⁹ idi.⁴⁰

³⁸ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK Basımevi, Ankara, 2010, ss.61-62.

³⁹ Hasan Sabri Ayvaz hakkında yapılmış ulaşabildiğimiz tez için bkz. İnci Yelda Şafakçı, *Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.

⁴⁰ Kırımlı, *age.*, ss.88-89.

Devrim sonrası oluşan ortamın ve Ceditçiliğin yarattığı etkiyle Kırimlı gençler arasında Kırim dışında yükseköğrenim alma isteği artmıştı. Bu gençlerin geneli Rusya’da veya İstanbul’da eğitim almayı tercih ediyordu. İstanbul’da eğitim alanlar arasında Numan Çelebi Cihan⁴¹ ve Cafer Seydahmet’in⁴² başını çektiği bir grup Kırimlı genç, Kırimlı öğrenciler arasında dayanışma sağlamak ve aslında millî faaliyet yürütmek adına Kırim Talebe Cemiyeti’ni 1909 tarihinde kurdular. Bu cemiyetin içerisinde gizli olarak oluşturulan Vatan Cemiyeti, yürüttükleri faaliyetlerle kısa sürede Kırim’da ciddi bir teşkilatlanma sağladı.

1917 Şubat Devrimi’nin getirdiği ortam ve İstanbul’da milliyetçi Kırim Tatar gençleri tarafından kurulan Vatan Cemiyeti’nin 1914’ten bu yana Kırim’da yürüttüğü teşkilatlandırma ve bilinçlendirme faaliyetleri sayesinde, 7 Nisan 1917’de Akmescit’te “Kırim Müslümanları Vekilleri Kongresi” toplanmaya muvaffak olmuştu. Kırim’ın her yerinden 1500’den fazla temsilcinin katıldığı bu kongrede “Kırim Müslümanları Merkezî İcra Komitesi” seçildi. Kırim Tatarlarının en üst millî organı olarak bir hükümet gibi hareket eden komitenin seçilmesinden Bolşevik devrimine kadar olan süreçte Kırim Tatarları hukuk, din, eğitim ve vakıf arazileri üzerinde reform yapmaya başlamıştı. Bu dönemde Kırim Tatarları, Rusya’nın demokratik bir cumhuriyet rejimiyle yönetilmesi gerektiğini ve bu cumhuriyette de diğer milletlere millî bölgesel muhtariyet (özerklik) verilmesini talep ediyorlardı. Fakat St. Petersburg’da Bolşevikler iktidarı ele alınca, Kırim Müslümanları Merkezî İcra Komitesi, durumu değerlendirmek üzere kongreyi 1 Kasım 1917’de toplantıya çağırdı. Toplantının ikinci gününde İcra Komitesi, vekillere

⁴¹ Numan Çelebi Cihan, Kırim’da Kurultay’ı toplayan gizli Vatan Cemiyeti’nin ve Millî Fırka’nın kurucularındandır. 26 Aralık 1917’de ilan edilen Kırim Ahalî Cumhuriyeti’nin ilk başbakanıdır. Kırim Tatarlarının seçimler düzenleyerek demokratik bir cumhuriyet ilan etmesinden sonra harekete geçen Bolşevikler, Kırim Tatar ordusu yenmiş ve Akmescit’e girerek hükümeti dağıtmıştır. Çelebi Cihan, Bolşeviklerle diplomatik temas kurarak bir uzlaşma sağlanabileceğini düşünerek Akmescit’te kalmıştır. Fakat, Bolşevikler tarafından tutuklanarak Akyar’a götürülmüş, kısa süre sonra da şehit edilmiştir. Bkz. Mustafa S. Kaçalın, “Numan Çelebi Cihan”, *TDVİA*, C.33, TDV, 2007, ss.234-235; hakkında yapılmış ulaşabildiğimiz tez şudur;

1.Elif Uzunağaç, *1917 Kırim Halk Cumhuriyeti Başkanı Numan Çelebi Cihan (1885-1918): Siyasî Faaliyetleri, Fikirleri, Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016

⁴² Cafer Seydahmet Kırim, Kırim’da Kurultay’ı toplayan gizli Vatan Cemiyeti’nin ve Millî Fırka’nın kurucularındandır. 26 Aralık 1917’de ilan edilen Kırim Ahalî Cumhuriyeti’nin hariciye ve harbiye bakanıdır. Bolşeviklerin Kırim’ı ele geçirmesinden sonra haricte Kırim Tatar millî mücadelesini sürdürmüş, diasporadaki Kırim Tatarlarının liderliğini üstlenmiştir. 3 Nisan 1960’da İstanbul’da vefat etmiştir. Bkz. Ömer Özcan, *Kırim Türklerinin Siyasî Önderi Cafer Seydahmet Kırim Hayatı ve Eserleri*, Türk Ocakları Ankara Şubesi, Ankara, 2008; Kırim hakkında yapılmış ulaşabildiğimiz tez şudur;

1. Abdullah Çakır, *Kırimlı Cafer Seydahmet’in Türkiye’deki Yayın Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2006.

Kırım Tatarlarının tarihî meclisi olan Kurultay'ın toplanmasını teklif etti ve bu teklif yoğun alkışlarla kabul edildi.

Kırım genelinde yapılan seçimle toplanan Kurultay'ın 26 Aralık 1917'de kabul ettiği anayasa ile ilan edilen Kırım Ahalî Cumhuriyeti; diğer ülkeler tarafından tanınmak için faaliyet yürütmeye başlaması, Kırım'da diğer etnik ve politik gruplarla da görüşerek düzeni ve uzlaşmayı sağlamaya yönelik politikaları ve cumhuriyete bağlı bir ordu oluşturmaya başlamasıyla kısa süre sonra Bolşevikler için Kırım'da birincil tehdit konumuna geldi. Kırım'da Bolşeviklerin gücü, Akyar'da (Sivastopol) mevcut askerî üsteki askerlere ve yine bu üssün sağladığı askerî imkânlarla dayanıyordu. Buradaki askerlerin Kırım'ın kıyı şehirlerine yaptığı çıkarma ve şehirlerdeki Bolşeviklerin yarattığı iç kargaşayla kontrolü yitiren hükümet, en son Bahçesaray ve Akmescit'in de Bolşeviklerin eline geçmesiyle dağıldı. Hükümet üyelerinden bazıları haricte mücadele yolunu tercih ederken, bazıları da dâhilde mücadele yolunu tercih etmişlerdir. Bunlardan Kırım Ahalî Cumhuriyeti Başbakanı Numan Çelebi Cihan tutuklanarak kurşuna dizilmiş, Veli İbrahimof Bolşeviklerle çalışma yolunu tercih etmiş, Hasan Sabri Ayvaz gibi diğer birçok önemli isim de Kırım'da kalarak Kırım Tatarlarının çıkarları için mücadele etmeyi tercih etmişlerdir. Harice çıkanlardan en mühimi ise Kırım Ahalî Cumhuriyeti'nde Dışişleri ve Savunma Bakanı görevlerini üstlenmiş olan Cafer Seydahmet (Kırimer) idi.

Cafer Seydahmet, kurdukları cumhuriyetin yıkılması sonrası harice çıkarak Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya nezdinde görüşmelerde bulunmuştur. Brest-Litovsk Anlaşması gereği Kırım'a Almanların girdiği dönemde onların desteğiyle kurulan hükümette yer almış, fakat Almanların çekilmesiyle bu hükümet de devam edememiştir. Beyaz Ordu ile Kızıl Ordu'nun çatışmaları arasında kalan Kırım'a kesin olarak Bolşeviklerin hâkim olmasından sonra İstanbul'a yerleşen Cafer Seydahmet, çevresinde toplanan gerek yeni harice çıkanlardan gerekse bir asırdan fazla süredir Kırım Hanlığı topraklarından Osmanlı topraklarına devam eden zorunlu göçle veya sürgünle gelenlerden oluşmuş Kırım Tatar diasporasından kişilerle birlikte oluşturduğu Kırım Tatar millî hareketinin liderliğini 3 Nisan 1960'da vefat edene dek sürdürmüştür.

Kırım Tatarlarının 1917-1919 yılları arasında millî veya en azından Kırım Tatarlarının da söz sahibi olabileceği uzlaşmaya dayalı bir hükümet teşkil etmeye yönelik Vatan Cemiyeti, Millî Fırka ve Kurultay üzerinden sürdürdükleri mücadele, 1920'den itibaren

Bolşeviklerin hâkimiyetinin kesinleşmesiyle hariçte devam etmeye ve Kırım da ise yeraltına inmeye mecbur olmuştur.

Kırım'da Kurultay'ı toplamış ve ardından millî hükümet sürecini tecrübe etmiş, fakat Bolşeviklerle yapılan savaşın kaybedilmesi ile harice çıkmak durumunda kalanların ilk adresi, Kurultay'a giden süreçte önemli yeri olan Vatan Cemiyeti'nin de kurulduğu İstanbul olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda hâlihazırda; Kırım Hanlığı döneminde çeşitli sebeplerle yerleşmiş, Kırım Hanlığı'nın yıkılmasından sonra ise Rusya İmparatorluğu'nun baskıları sebebiyle zorla göç etmek durumunda kalmış fakat Kırım ile bağlarını korumuş, yüzbinlerce Kırım Tatarı yaşamaktaydı. Bu insanların kurduğu teşkilatlardan olan Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi, Kırım'da yaşanan olayları duyurmak ve Kırım Tatarlarını tanıtmak adına *Kırım Mecmuası*'nı (2 Mayıs 1334 (1918)–15 Mayıs 1335(1919)) yayınlamıştır. Henüz Rusya'da iç savaşın sürdüğü ve siyasî muhacereti teşkil edecek liderlerin ülkelerinde aktif mücadeleyi sürdürdükleri bir dönemde çıkmış olan *Kırım Mecmuası*'nda bu nedenle Kırım siyasî muhaceretinin lideri olacak olan Cafer Seydahmet yer almamış, sadece ilk sayısında mecmuaya gönderdiği mektubu yayımlanmıştır. Kırım'da Bolşevik hâkimiyeti kesinleştikten ve siyaseten yürütülecek faaliyetler sınırlı bir hâl aldıktan sonra Cafer Seydahmet, İstanbul'a yerleşerek faaliyetlerini buradan sürdürmeye başlamış; ölümüne dek gerek iç basında, gerekse dış basında ve ayrıca aynı siyasî mücadeleyi sürdüren Azerbaycanlıların ve Türkistanlıların mecmualarında yazıları yayımlanmış, Türkiye'de ve yurtdışında sayısız konferanslar vermiştir.

Cafer Seydahmet'in yürüttüğü tüm bu faaliyetlere ve Türkiye'de bulunan Kırım Tatar diasporasına rağmen, Türkiye sınırları içerisinde “millî yayın organı” olabilecek bir süreli yayın ne yazık ki yayımlanmamıştır. Kırım millî muhacereti bu mühim eksikliği, Türkiye'de değil fakat yine çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği Romanya'nın Dobruca bölgesinde yaşayan Kırım Tatarlarından Müstecib Hacı Fazıl'ın (Ülküsal) *Emel* mecmuasını yayınlamaya başlamasıyla gidermiştir. 1 Kanun-i Sanî (Ocak) 1930'da yayımlanmaya başlayan *Emel* mecmuası, 1 Mart 1930 tarihli 5. sayısının başyazısı olarak Cafer Seydahmet'in “Emel Mecmuasına” adlı yazısını yayınlamış ve aynı sayıdan itibaren *Odlu Yurt*, *Türk Yurdu*, *Millî Yul* gibi siyasî muhaceretin ve Türkçü neşriyatın reklamlarını da vermeye başlamıştır. Bu sayıdan itibaren Kırım'a dair yazı ve haberlerin miktarı artmış ve Cafer Seydahmet de bu mecmuaya sıklıkla yazı vermeye başlamıştır.

Nitekim mecmuanın Temmuz 1930 tarihli 14-15. sayısında “İlan” başlığı ile bundan sonra Kırım millî davasının yayın organı olacağı belirtilmiştir:

*Alelumum Türklüğün siyasî ve harsî meselelerine sahifelerini açmış olan **Emel**'in bundan böyle bilhassa Kırım istiklâl davasının müdafaasıyla Kırım Türkleri içtimaiyat ve harşlarına dair neşriyata ehemmiyet vereceğini kayda lüzum gördük.*

*Azerbaycanlı, Şimalî Kafkasyalı, Türkistanlı, Kazanlı kardeşlerimizin neşir etmekte oldukları pek kıymetli mecmualarda ve Paris'te çıkarılmakta olan **Promete** mecmuasında bu güne kadar Kırım davasına dair gösterilen alaka ve neşriyatı **Emel** pek büyük ve pek samimi minnettarlık hissiyle yâd etmeyi vazifesi bilir. Hassaten Kazanlı kardeşlerimizin neşir etmekte oldukları **Millî Yul** mecmuasının son tarihlere kadar İdil-Ural ve Kırım istiklâllerine çalışmak maksadını takip ettiğini ve bu husustaki neşriyatı **Emel** büyük hürmet ve şükranla anacaktır. Zaten ilk nüshasından itibaren **Emel** de kendisinin büyük kardeşleri gibi her Türk ülkesinin meşru istiklâl hakkını ve geçirdiği faciaları kudret ve vüsatı nispetinde neşre ve bu suretle mehma emken millî borcunu ifaya çalışmıştı. Bundan böyle de **Emel** aynı yolda yürüyecektir.⁴³*

Mayıs 1919'da kapanan *Kırım* mecmuasından sonra 10 yıldan fazla bir süre boyunca diğer siyasî merkezlerin yayın organlarında millî davasının sesini duyurmuş olan Kırım millî merkezi, *Emel* mecmuası ile kendi yayın organına kavuşmuş bulunuyordu. *Emel* mecmuası, Alman ordularının Romanya'ya girdiği dönem olan Eylül 1940 tarihli 144. sayısıyla sona ermiştir.

1.3.1. Kırım Mecmuası

Kırım Mecmuası, “ilmî, edebî, tarihî ve içtimaî mecmua” ibaresiyle 2 Mayıs 1334 (1918) tarihinde yayın hayatına başlamış ve 15 Mayıs 1335 (1919) tarihinde 23. sayısıyla son bulmuştur. Mecmuanın müdürlüğünü Süleyman Sudî yapmıştır.

Mecmua, Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi'nin bir yayını olup bir süre evvel millî devlet kurma gayesiyle başlayan Kırım Tatarlarının bağımsızlık mücadelesini duyurma amacındadır. Yazarlarının bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kırım muhacirlerinden iken, diğer bir kısmı da Kırım'da doğup yakın zamanda Kurultay

⁴³ “İlan”, *Emel*, Y.1, S.14-15, Temmuz 1930, s.164.

toplayarak Kırım Hükümet-i Milliyesi'ni ilan etmiş olan kişilerdendir. Ayrıca Ömer Seyfeddin gibi Osmanlı münevverlerinden de katkı sağlayanlar olmuştur.

Kırım Mecmuası, ilk sayısında “Tuttuğumuz Yol” adlı başmakalesinde izleyecekleri yayın politikasını açıklamıştır. Mecmua, bu yazıda Rus tahakkümü altındaki Türk dünyasında dil bakımından, fikir ve politika bakımından birleşmeye yönelişten bahsetmiş, Türk ülkelerinin İstanbul’u dinî ve millî merkez olarak gördüklerini, fakat Rus baskısı sebebiyle ellerinden İstanbul’a öğrenci göndermekten fazlasının gelmediğini belirtmiştir. Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu’nun da tüm Türk coğrafyasında yalnız olmadığını idrak ettiğini ve bu yönde politika yürüttüğünü, *Kırım* mecmuasının da bunun yansımalarından olduğunu söylemiştir.⁴⁴ Mecmua, bu tespiti yaptıktan sonra ne doğrultuda yayın yapacağını şöyle izah eder:

*Turan ırkına mensup milletlerin yekdiğerine takarrüp hususundaki temayülünün şiddetine, lisan hususunda görülmekte olan tekâmül en büyük bir delil teşkil eder. **Kırım Mecmuası** bu temayüle hizmet edecek ve Osmanlı Türkleriyle Rusya Müslümanları arasında bir rabita-i ilmiye ve harsîye tesisine çalışacaktır. Bu mesaisinde Kırım Mecmuası Türk ve Tatar kelimâtının elfâzı üzerinde ısrar etmekten sarf-ı nazarla bunun eskârın tekâmül-ü tedricine bırakacak ve bugün kendilerine gerek Türk ve gerek Tatar unvanını verenlerin ırken, tarihen bir millet efradından oldukları, kan ve can kardeşi buldukları fikrinin taammümü noktasına atf-ı ehemmiyet edecek ve cahil bir zamanlardaki sakim bir terbiyenin netice-i mahsulü olan eskârın ortadan kalkarak bu yekdiğeriyle kucaklaşması, ittihat etmesi icap eden kardeşlerin itilafına çalışacaktır. İşte tuttuğumuz yol...⁴⁵*

Kırım Mecmuası, 1917-1918 yıllarında Kırım’da yaşananları aktarması, Kırım Tatarlarının önde gelen şahsiyetlerinin biyografilerini ve fotoğraflarını paylaşması, hatıralara yer vermesi ve diasporaya dair yazılar da yayınlaması bakımından mühim olmakla birlikte fikir yazıları bakımından zayıftır. Bunun sebebi bize göre, henüz yayın politikasını şekillendirecek bir Kırım siyasî muhaceretinin ve liderliğinin oluşmamış olmasıdır.

Mecmuada yazan yazarlar alfabetik sıra ile; A. M., Abdulhakim Hilmi, Abdulhâlim Hadi (Dobrucalı), Abdülhamid Şamil, Ahmed Cevad, A. Fahri, A. Faik, Ahmed Yahya, Ali Enver, Ali Suad, Arif Dündar, Ataullah Bahaddin, Ayn El Hayat, A. Şükrü, Aziz

⁴⁴ “Tuttuğumuz Yol”, *Kırım Mecmuası*, Y.1, S.1, 2 Mayıs 1334 (1918), s.1.

⁴⁵ agm., s.1.

Temuçin, Bahaeddin Tevfik, Bay Böri, Bek Eriş, Bekirzâde Hamdi, Bursalı Mehmed Tahir, Cafer Seyd Ahmed, Celal Nuri, Cemile Nuşirvan, Cemil Kermencikli, Cenab Muhyeddin, C. N., C. Ülker, Çelebi Cihan, Çubukçuzâde Sukuti Kemal, Çobanoğlu Bavbek, Çobanoğlu Bekir Bavbek, Çobanzâde Bekir Sıdkı, Dana, Doktor İgnats Kunoş, Edip Efendi (Merhum), Gavas İshak, Fahreddin Tonguç, Fevzi Altok, Feyzi, Fuad Viting, Habil Adem, Hafız Ömer Lütü, Hâlim Sabit, Hâluk Nihad, H. Cahid, Hayrünnas Mahir, Hüsam Giray, Hüseyin Badaninski, Hüseyin Cahid, H. T. Odabaşı, İbadullah Tukay, Kadızâde Arif Dünder, Kıyımlı Abdülhakim Hilmi, Kıyımlı Haydar, Kıyımlıoğlu Yunus, Kozanzâde Ahmed Yahya, Kozanzâde Cenab Muhyeddin, Lebib, Mahmud Mesud, Mehmed Akif, Mehmed Asım, Mehmet Niyazi, Mehmed Fahreddin, M. Fikret, Muallim Ahmed Hâlid, Muallim Fevzi Altok, Muallim Ömer Aziz, Muallim Hüsameddin, M. K., M. M., Muallim M. Nuri, M. Nuri, M. Sami, Nebi Kuku, Necip Fazıl, Numan Bay Böri, Nureddin Agat, Nüzhet, Nüzhet Haşim, O. Akçokraklı, O. K. Hatif, Osman Cudi, Osman Kemal Hatif, Osman Nuri, Osman Ruhi, Osman Tokambekof, Ömer Aziz, Ömer Fevzi, Ömer Lütü Abdullah, Ömer İrfan, Ömer Seyfeddin, Petlura, Raşid Aşiki, Raşid Aşiki Çorabatır, Reşid İzzeddin, Sukuti Kemal, Samizâde Süreyya, Seyid Celil, Seyid Celil Şemi, Soysallıoğlu İsmail Suphi, Süleyman Sudi, Sudi, Sukuti Kemal, Ş. B., Şevki Bektöre, Ş. Haytagil, Timurcan, Vedad Arifi, Yakup Kemal, Yusuf Muzaffer, Yusuf Muzafferof, Yusuf Vezirof, Yusuf Ziya, Zileyülük, Ziyetullah Nuşirvan ve Z. N.'dir.

1.4. TÜRKİSTAN TÜRK SİYASÎ MUHACERETİ

Türkistan siyasî muhaceretinin oluşumu coğrafyanın büyüklüğü, sosyo-ekonomik yapı farklılığı ve karşılaşılan siyasî problemlerin çeşitliliği ile diğer muhaceret bölgelerinden ayrılmaktadır. Rusya İmparatorluğu, günümüzdeki Kazakistan ve Kırgızistan ülkelerine denk düşen bölgeyi “Step Genel Valiliği”; Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan ülkelerine denk düşen bölgeyi ise “Türkistan Genel Valiliği” diye adlandırarak ikiye ayırmıştı. Bu iki bölgenin haricinde de yine Türkistan Genel Valiliği topraklarıyla iç içe bir hâlde, Rusya'ya bağlı Hive ve Buhara Emirlikleri vardı. Hem siyasî sınırlar hem de coğrafi genişliğin getirdiği zorluklar sebebiyle Türkistan'da millî hareketler ayrı

yürümüştür, fakat bu hareketleri yürüten kadrolar birbiriyle ilişkili ve kimi zaman iç içe olmuştur.

1917 Şubat Devrimi, Rusya İmparatorluğu'nun her bölgesinde olduğu gibi Türkistan Genel Valiliği'nde de siyasî ve millî hareketlenmelere sebep olmuştu. Taşkent'te kurulan İşçi-Köylü-Asker Sovyeti, yönetimde hak sahibi olduğunu iddia ederek Çarlık yönetimine karşı mücadele ediyordu. Türkistanlı münevverler de Mart ayı içerisinde toplandılar ve Münevver Karî'nin başkanlığında İslam Şurası'nı oluşturdular. Bu şûrada ağırlık, muhafazakârlara nazaran yenilik taraftarı olan Ceditçilerdeydi. Bu Şura'nın ilk işi, Türkistan genelinde bir kongre toplanması kararını almak oldu. 17 Nisan 1917'de Taşkent'te toplanan Türkistan Müslüman Kongresi, kutuplaşmış görüşlere sahip üyelerin çokluğu nedeniyle, siyasî meselelerde karar alınmasından ziyade temel toplumsal ve idarî problemler üzerinde durdu. Yine de kongreden bir temsil organı çıkması amacıyla, Ubeydullah Hoca'nın teklifiyle Mustafa Çokayoğlu'nun⁴⁶ başkanlığında Türkistanlıları temsil edebilecek "Türkistan Müslüman Merkez Şûrası" kurulması konusunda uzlaşıldı. Fakat muhafazakârlar, bu şûrada ağırlığın Ceditçilerde olduğunu söyleyerek Haziran ayında ayrıca toplanmış ve Şir Ali Lapin önderliğinde "Ulema Cemiyeti" adıyla bir teşkilat kurmuşlardı.

Eylül ayı içerisinde Türkistan Müslüman Kongresi'nin ikincisi için toplandı. Bu toplantı, ilkinde nazaran daha yararlıydı ve otonom Türkistan Cumhuriyeti, teşkil edilecek meclisteki koltuk sayıları, ülkede uygulanan tarım politikaları gibi önemli meseleler görüşüldü. Kongre, alınan kararları görüşmesi amacıyla bir heyet oluşturdu, fakat bu heyet St.Petersburg'daki Kerenski hükümetiyle yaptıkları görüşmede olumlu bir sonuç alamadı. Bu gelişmeleri müteakip Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesi ve Taşkent'te yönetimin Sovyetlerin eline geçmesi karşısında Şir Ali Lapin önderliğinde Ulema Cemiyeti, bir kongre daha düzenledi ve bu kongrede yönetimin Türkistanlılara

⁴⁶ Mustafa Çokayoğlu biyografisi için bkz. Abdulvahap Kara, "Şokay, Mustafa", *TDVİA*, C.39, TDV, Ankara, 2010, ss.217-218; hakkında ulaşılabildiğimiz tezler şunlardır:

1. Darhan Hıdıraliyev, *Mustafa Çokay Hayatı, Siyasî Faaliyetleri ve Fikirleri*, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 1998.

2. Abdulvahap Kara, *Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi*, Basılmış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2002; Ayrıca aynı yazarların Çokayoğlu üzerine kitapları için bkz. Darhan Hıdıraliyev, *Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001; Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, DA Yayınları, İstanbul, 2002.

devredilmesini talep etti. Taşkent'teki Sovyet hükümetiyle yapılan görüşmelerde eşit şartlarda bir koalisyon önerisi sunulsa da, “*Yerel halk içerisinde proletarya sınıfı olmadığı için hükümete katılmaları mümkün değildir.*” denilerek bu öneri reddedildi.⁴⁷

Taşkent'teki Sovyet hükümetiyle anlaşma ihtimalinin ortadan kalkması üzerine Ulema Cemiyeti'nin yolu tekrar Ceditçilerle buluştu. Bu iki grubun Hokand şehrinde organize ettiği 4. Müslüman Orta Asya Kongresi, Rusların da dâhil olduğu bir meclis oluşturarak Rusya içerisinde topraklı muhtariyet talebinde bulundu. Hokand Hükümeti'nin ilk ayında ikmal yolları kapalı olması sebebiyle onlara karşı harekete geçemeyen Taşkent Sovyeti, Orenburg'da Kızıl Ordu'nun kontrolü ele geçirmesiyle Hokand Hükümeti'ni “Karşı Devrimci Burjuva Hükümeti” ilan ederek dağıtacağını duyurdu. Harekete geçen Bolşevikler, Hokand'da 4 gün süren çatışmalardan sonra hükümeti dağıttı ve ona destek veren halka katliam uyguladı.

Hokand Muhtar Hükümeti'nin Başkanı Mustafa Çokayoğlu, bu olaylar sırasında Orenburg'da Kazakistan ve Başkurdistan'ın temsilcileriyle temas kurmak ve destek aramakla sorumlu idi. Gelişmeler üzerine orada kalarak Kazak ve Başkurtların millî faaliyetlerine dâhil oldu, fakat orada da Bolşevikler kontrolü ele geçince harice çıkarak faaliyetlerini bir süre Tiflis'te sürdürdü. Tiflis'in de Kızıl Ordu tarafından işgal edileceği anlaşılınca Türkiye üzerinden Paris'e geçti ve millî faaliyetlerini orada sürdürdü.

Step Genel Valiliği'nde ise 1905 Rus Devrimi'nden sonra başlayan Alaş Orda Hareketi'nin faaliyeti vardır. Alaş Orda Hareketi; ‘Rus şovenizmi’ne, Türkistan’a yönelik maksatlı Rus göçüne (ve kolonizasyonuna) ve göçebeleri zorla yerleşik hayata geçirme gibi politikalara karşı tepkiden doğmuş ve 1917’ye dek faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüştü. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Aralık ayında Orenburg'da toplanan 3. Kazak Kurultayı sonrası Kazakistan için otonomi talep edildi ve Alihan Bükeyhan başkanlığında Alaş Orda Hükümeti kuruldu.

Hokand tecrübesini bilen Alaş Orda Hükümeti, geniş Kazakistan arazisinin savunulması için önceliği askerî birlikler oluşturmaya verdi ve kısa sürede ciddi bir güç toplayabildi. Fakat bu birlikler komuta ve teçhizat bakımından eksik olması nedeniyle destek arayışında olan Alaş Orda Hükümeti, Beyaz Ordu'nun bölgede bulunan liderleri

⁴⁷ A. Ahat Andican, *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, s.43.

Amiral Kolçak ve Dutov ile görüşmüş, fakat her ikisinden de olumsuz cevap almıştı. Hatta o dönemde Amiral Kolçak, Alaş Orda ve Başkurt hükümetlerinin ve askerî birliklerinin dağıtılması kararı alarak düşmanca tavır sergilemeye başlamıştı. Durum böyleyken, 1919 yılı başlarında Frunze'nin liderliğinde Kızıl Ordu Orenburg'u ele geçirdi ve Alaş Orda Hükümeti Moskova ile uzlaşmak zorunda kaldı. Bu uzlaşma gereği askerî birliklerin Kızıl Ordu'ya katılması kararı alındı.

Moskova, 1919 yılı içerisinde Kazak-Kırgız sahasında yürüttüğü siyasî-askerî faaliyetlerle direnişleri kırdı ve bölgede *KirRevKom* (Kırgız Devrim Komitesi) adında bir yapı oluşturarak Alaş Orda'nın etkisini zayıflattı. 11 Ocak 1920'de ise Alaş Orda hareketinin bu komite ile birleştirildiği ilan edildi ve önde gelen isimlerine gerek bu komitede, gerekse farklı noktalarda mesuliyetler verilerek bu hareket sindirildi. 4 Ekim 1920'de ilan edilen Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile de Sovyetleştirme süreci tamamlandı.

Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği'nde ise Türkistan ve Step Genel Valiliği'nde yaşananlardan farklı bir süreç işledi. Hive Hanlığı, 1917'ye gelindiğinde hâlihazırda iç karışıklıklarla uğraşmakta olduğundan zayıf bir hâldeydi. Ekim Devrimi ile birlikte Hive'deki Rus askerleri Bolşeviklerin tarafına geçerek iç karışıklığın daha da artmasına sebep olmuşlardı. Ceditçilerden oluşan *Yaş Hiveliler* ise Bolşeviklerle anlaşarak hanlığın yerine cumhuriyet kurulması için çabalıyorlardı. Bu çabalar sonucu 1919 yılı sonunda Kızıl Ordu Hive Hanlığı'na girdi, bir ay kadar süren çatışmalar sonunda Yaş Hivelilerden oluşan Devrim Komitesi Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni ilân etti.

Buhara Emiri ise Rusya İmparatorluğu'na güveniyordu ve Türkistan ile Step Genel Valiliği'nde gelişen olaylara müdahil olmamıştı. Dinî ve ticarî bir merkez olması sebebiyle güçlü bir konumu olan Buhara, aynı zamanda Türkistan'daki Ceditçilik hareketinin de önemli merkezlerinden birisiydi. Buradaki Ceditçilik akımının önde gelenlerinden Abdurrauf Fıtrat eğitim için İstanbul'a gitmiş ve orada Jön Türklerle tanışmış, döndükten sonra Buhara'da *Münazara* adlı bir mecmua çıkararak *Yaş Buharalılar* olarak anılan Ceditçileri bu yayın etrafında toplamıştı.⁴⁸ Sonradan Türkistan Millî Hareketi içerisinde önemli bir konumu olacak olan Osman Hoca da onlardan biriydi.

⁴⁸ Andican, *age.*, s.74.

Yaş Hivelilerin Bolşevikler yardımıyla Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni kurmaları, Yaş Buharalıları da ciddi bir biçimde etkilemişti. Ağustos 1920'de Yaş Buharalıları bir konferans organize etti ve bu konferans sonucunda Kızıl Ordu Buhara'ya davet edildi. Kızıl Ordu, kısa sürede zayıf Emirlik ordusunu yenerek Buhara'yı ele geçirdi. 6 Ekim 1920'de toplanan Birinci Bütün Buhara Kurultayı, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Feyzullah Hocayef Cumhurbaşkanı vazifesini üstlenirken, Osman Hoca da Maliye Nazırı oldu. 8 Ekim 1921'de toplanan 2. Kurultay'da ise Cumhurbaşkanlığı vazifesini Osman Hoca devralmıştır. Aynı ay içerisinde Duşanbe'de Basmacılarla cumhuriyete bağlı Rus askerî güçleri arasında çıkan çatışmaları soruşturmak üzere bölgeye giden Osman Hoca ile Rus askerî yönetimi arasında anlaşmazlık çıktı ve Osman Hoca garnizon yönetimine el koydu.⁴⁹ Askerlerin Duşanbe'yi kuşatması üzerine halkı direnişe davet eden Osman Hoca, daha fazla dayanamayarak Afganistan'a geçmek ve harice çıkmak durumunda kaldı.

Bu gelişmeden sonra Osman Hoca, Moskova'nın baskısı ile Buhara yönetimi tarafından hain ilan edildi. Her iki cumhuriyet de Moskova'nın askerî yardımı ile kurulması sebebiyle tamamen bağımlı bir hâldeydiler. Moskova, iç karışıklıkları çözüp gücünü arttırdıkça cumhuriyetlerin üstündeki baskıyı da paralel şekilde arttırmıştır. Sonraki iki yıl Moskova'nın Sovyetleştirme çabasına karşı Ceditçilerin direnmeye çalışması şeklinde geçmiş, Kızıl Ordu gölgesinde Hive Halk Cumhuriyeti 29 Eylül 1924'te, Buhara Halk Cumhuriyeti de 19 Eylül 1924'te lağvedilmişlerdir.

Türkistan siyasî muhacereti üyeleri, yürütülen millî bağımsız veya özerk devlet mücadelesinin geniş bir coğrafyada yürütülmesinden ve Moskova'nın dayanabileceği işçi sınıfı ve Rus nüfusu olmaması sebebiyle tedbirli bir politika izlemesinden ötürü Sovyetleştirme sürecini geciktirmek gayesiyle dâhilde mücadeleyi son noktaya kadar sürdürme politikasını uygulamışlardır. Bu muhaceret merkezinin üyesi olan Mustafa Çokayoğlu; Hokand hükümetinin yıkılmasından sonra Orenburg'da faaliyet yürütmüş, Orenburg'un Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi üzerine Tiflis'e geçmiş ve bu şehrin de işgaline kadar faaliyetlerini buradan sürdürmüştür. Yine bu merkezin bir başka üyesi Osman Hoca (Kocaoğlu), Buhara Emirliği ile mücadele etmiş, Genç Buharalıların yönetim değişikliği için Bolşeviklerden yardım istemesi ve bu ortak girişim sonucu

⁴⁹ Andican, s.94.

Moskova'nın gölgesinde kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'nde bakanlık ve cumhurbaşkanlığı görevlerini almış, Buhara'daki Rus askerî kuvvetleriyle ters düşünce Afganistan'a geçmek durumunda kalmıştır. Bir başka örnek de Orenburg'u ortak merkez olarak kullanan Alaş Orda ve Başkurt hükümetlerinin, şehir Kızıl Ordu tarafından işgal edilene dek tüm alternatifleri denemiş ve son olarak Moskova ile anlaşmak zorunda kalmalarıdır. Başkurdistan Cumhurbaşkanı Zeki Velidî'nin (Togan) stratejik bir tercihi olan bu durum, Başkurdistan'ın Türkistan coğrafyası ile bağlantısını sağlayarak konumunu güçlendirme gayesiyle yapılmış önemli bir hamledir. Fakat Zeki Velidî de, Moskova ile yapılan anlaşma sonrası Bolşeviklerin niyetini kısa sürede anlamış ve önce Türkistan'a, daha sonra ise Afganistan'a geçerek harice çıkmıştır.

Farklı süreçleri ve tecrübeleri yaşayarak harice çıkan bu isimler Türkiye ve Avrupa'ya yerleşmişlerdir. Osman Kocaoğlu'nun 1924'te ve ardından Zeki Velidî Togan'ın 1925'te İstanbul'a yerleşmesiyle Türkistan siyasî muhaceretinin ağırlık merkezi de İstanbul olmuştur. 1921 yılı Ağustos ayında Buhara'da yapılan toplantıda kurulan "Orta Asya Millî Avamî Müslüman Cemiyetleri İttihadı", Türkistan'daki neredeyse bütün siyasî hareketleri birleştirmiş ve reisliğine de Zeki Velidî Togan getirilmişti. Harice çıktıktan sonra Türkiye'deki ilk kongre 15 Mart 1927 tarihinde İstanbul'da yapıldı. Bu kongrede alınan kararlar cemiyetin ismi "Türkistan Millî Birliği" olarak değiştirildi, cemiyetin başkanlığına ve çıkarılacak mecmuanın imtiyaz sahipliğine Osman Kocaoğlu getirildi.⁵⁰ Zeki Velidî Togan'ın mecmuanın yazı işlerinden sorumlu olmasına, Mustafa Çokayoğlu'nun ise cemiyetin Avrupa temsilcisi olmasına karar verildi.

Türkistan Millî Birliği Türkiye'de yaptığı kongre sonrası gecikmeden süreli yayın faaliyetine girişmiştir. Türkistan Millî Birliği'nin resmî yayın organı *Yeni Türkistan*, ilk sayısını 5 Haziran 1927 tarihinde yayınlamış ve Eylül 1931 tarihli 39. sayısıyla kapatılmıştır. Kapatılmasına dair kararı T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde (Cumhuriyet devri) bulamadık, fakat aynı tarihte Sovyetler Birliği ile ilişkilere zarar verdikleri gerekçesiyle bütün Azerbaycan siyasî muhaceretinin süreli yayınlarının kapatılmasına dair kararın mevcut olması *Yeni Türkistan* mecmuasının da bu kapsamda değerlendirildiğini düşündürmektedir.

⁵⁰ Andican, ss.298-301.

Yeni Türkistan'ın kapatılması sonrası, TMB'nin süreli yayın faaliyeti Berlin'de çıkan *Yaş Türkistan* üzerinden sürmüştür. Berlin'de Türkistanlı öğrenciler tarafından çıkarılan bu dergide TMB'nin Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu'nun ciddi nüfuzu bulunuyordu. Fakat bu derginin de Türkiye'ye girişi 1934 senesinde muzır neşriyat kapsamında değerlendirilerek Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklanmıştır.⁵¹ Önce *Yeni Türkistan*'ın yasaklanması, ardından *Yaş Türkistan*'ın Türkiye'ye sokulmasının engellenmesinin üzerine TMB faaliyetleri ciddi darbe almıştır. Zeki Velidî Togan'ın Türk tarih tezine karşı çıkması nedeniyle istifa etmek zorunda kalarak Avrupa'ya geçmesi, Osman Kocaoğlu'nun da Afganistan'a gitmesi üzerine TMB'nin faaliyetleri Türkiye'de durma noktasına gelmiş, bundan sonraki faaliyetlerin tamamı sınırlı bir şekilde Avrupa'da sürdürülmüştür.

1.4.1. Yeni Türkistan

Yeni Türkistan, Türkistan Millî Birliği'nin yayın organı olarak 5 Haziran 1927 tarihinde yayınlamaya başlamıştır. Eylül 1931 tarihli yayınladığı 39. sayısı ile sona ermiştir. Kapağında “Ayda bir çıkar edebî, ilmî, siyasî, iktisadî mecmuadır.” ibaresi yer alır. Mecmua, Şubat 1930 tarihli 27. sayı sonrası maddi imkânsızlık nedeniyle 7 ay çıkamamış, Teşrinievvel (Ekim) 1930 tarihli 28. sayısı ile tekrar yayına başlamıştır.⁵² Bunun haricinde *Yeni Türkistan*, yayın hayatı boyunca birkaç aylık sarkmalar yaşamış ve aksamanın belirtisi olan birleşik sayılar yayınlamıştır. Derginin imtiyaz sahibi Osman Kocaoğlu, sorumlu müdürü Mehmet Kazım'dır. *Yeni Türkistan* mecmuası, ilk sayısının “İfade” adlı başyazısında maksatlarını şu şekilde açıklamaktadırlar:

Maksadımız Türkistan haricinde yaşayan Türkleri tenvir etmek, millî gaye ile Türkistan haricine çıkanların takip ettikleri maksatlarını izah etmek, Türkistan millî hareketlerinden, siyasî ve iktisadî ahvalinden malumat neşir eylemek, Türkistan'daki Türk medeniyeti hususunda makaleler yazmak, Türkler arasında hars birliği meselelerini izah eylemek, Türkistan haricindeki Türkler içinde ve Avrupalılar Türk harsı yolundaki mesailerini tanıtmak ve komşu İslam devletlerindeki teceddüt hareketlerinden vermektir. Aynı zamanda dünyanın muhtelif noktalarında Türkçe okuyup anlayan arkadaşlarımızı da Türkistan

⁵¹ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 48. 66.11, 01.10.1934.

⁵² “İtizar”, *Yeni Türkistan*, Y.3, S.28 (16), Teşrinievvel (Ekim) 1930, s.1.

*vaziyetinden, Türkistanlıların amal ve efkârlarından haberdar etmekte mecmuanın maksadıdır.*⁵³

Mustafa Çokayoğlu, Zeki Velidî Togan ve Osman Hocaoğlu gibi güçlü kalemlere sahip olan *Yeni Türkistan* mecmuası sayılarında; Bolşeviklerin Türkistan coğrafyasında uyguladığı siyasî, iktisadî, sosyal ve demografik politikaları eleştirmiş, Sovyetlerin akıbetini ve hariçte uyguladığı politikaları değerlendirmiş, Türkistan'da uygulanan yanlış tarım politikalarına ve açlık siyasetine dikkat çekilmiş, Basmacılık hareketine ve Türkistan tarihine dair yazılar yayınlamış, Türk dünyası ile Şark'taki, Asya doğusundaki gelişmeleri okuyucularına aktarmışlardır.

Mecmuada yazan yazarlar alfabetik sıra ile Abdülkadir, Abdülkadir (Kaf. Sin), Abdullahzâde Tevekkül, A. Culkunbay, Adil Hikmet, Ahmed Naim, Ahmed Zeki Velidi, Aydın, A.Zeki Velidi, A. Z. V., Ayn. Calkıbay, Baykara, Baykara Hüseyin, Başkurt Süyergul, B.E. Ağaoğlu, Burhaneddin Belhî, Canay, Cafer Seyit Ahmet, Cılkıbay, Çağatay, Çolpan, Çokayoğlu, Çokayoğlu Mustafa, Ekrem, Elbek, Faruk Nafiz, Fehmi Lenk, Ferganalı, F.S. Abdülkadir, Hacı Şemseddin, Hüseyin Nihâl, İlsüyer, İlter, Kaf. Ayn., Kazanlı, Kâzım, Kırmımlı Cafer Seydahmed, Kocaoğlu Osman, M.Ç., Magcan, Mamur Niyazi, M. Çokayoğlu, Mecdeddin Ahmed, M. Kâzım, Mustafa Çokay, Ragıp Hulusi, San'an, S. B., S. B. A. Semerkandlı Hemrahkul, Sencer, Sevkli (Sukli) Kayoğlu, Seyidcan Dâd- hah, Sirboyluk, Süreyya Selçuk, Süyergul, Şahkuloğlu Mustafa, Şahkulu Mustafa, Şirmuhammed Bek, Taşkendlı Abdullahzâde Tevekkül, Tozoğlu, Tuygun, Türkistanlı Ahmet Haki, Türkmen, Yaş Türkistanlı ve Yügürük'tür.

⁵³ "İfade", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.1, 5 Haziran 1927, s.1.

2. BÖLÜM

RUSYALI TÜRK SİYASÎ MUHACERETİN *BOLŞEVİK İNKİLÂBİ* SÖYLEMİ

Siyasî muhaceret mecmualarına baktığımızda Bolşevik Devrimi'nin ele alınışında muhalefetin şiddeti sabit olmakla birlikte değerlendirme farklılıkları veya daha doğrusu vurguya bağlı olarak ele alınan konuya öznellik kazandırmada içerden deneyim ve gözlemlenmenin, yanı sıra kitabî bilginin gücünün yazara kattığı yoğunluk görülmektedir. Bolşevik karşıtı siyasî muhaceretin Türkiye'deki ilk yayını olan *Yeni Kafkasya* mecmuasında dâhilde mücadeleden henüz harice çıkmış olmanın getirdiği heyecan, çeşitli duygu biçimlerinin söze ve dışa vurumu, taze bellek yazılarda hissedilebilmektedir. Denilebilir ki bu yazılar sıcaktır. Mecmuada Bolşeviklerin Azerbaycan'da ve Kafkasya'da yürüttüğü sert politikalar ve bunlara karşı isyan hareketleri, gerek Moskova'da gerekse Bakü'de Azerbaycan Komünist Fırkası'nda yaşanan parti içi mücadelelerin veya Moskova'nın AzKomF içerisinde yürüttüğü operasyonların aktarılışı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Kızıl Ordu tarafından işgali gibi sıcak konular (yani 'süreç', aktüel, an-zaman kaydı) sıklıkla ele alınmış, aynı zamanda Türkiye'ye yönelik uyarı niteliğinde yazılara da yer verilmiştir. Elbette yıllar ilerledikçe *Yeni Kafkasya*'nın yazılarında bu tarz ve üslup, özellikle Resulzâde ve Mirza Bala'nın kaleminden çıkanlarda soğuk ve irdeleyen bir eleştiriye yerini bırakacaktır. *Yeni Kafkasya*'nın 3. yılında çıkan Mehmet Emin Resulzâde'nin verdiği "İhtilâlcî Sosyalizmin İflası" adlı konferansın metinleri buna tipik örnektir. Resulzâde, bu konferansında sosyalizm hareketini geçmişten Ekim Devrimi'ne dek getirerek anlatmakta ve Avrupa'daki sosyalist hareketlerle Rusya'daki deneyimi karşılaştırmaktadır. Almanya'da 1918'de iktidara gelen Sosyal Demokratların uygun ortam olduğu hâlde işçi diktatörlüğü gibi bir fikre yönelmediğini belirten Resulzâde, o dönemde çıkan *Forverts* gazetesinden şu cümleleri aktarıyordu: "*Biz hükümeti cebirle ele alsak da onu cebir işlemek için değil, adalet ve hukukun tesisi için sarf edeceğiz. Biz galip geldik. Fakat bu galebenin semerini kendimize değil, bütün halka teşmil edeceğiz. Şiarımız 'hâkimiyet*

Sovyetlere' değil, 'hâkimiyet bütün millete aittir!' olacaktır.”⁵⁴ Resulzâde savını güçlendirmek üzere ayrıca bu hususta Almanya Devlet Başkanı Friedrich Ebert ve Sosyal Demokrat Parti'nin sol kanadına mensup Konrad Haenisch'in* de sınıf hâkimiyetine dair açıklamalarına da yer veriyordu:

*...Ebert bu nutkunda 'Galip proleterya, sınıf hâkimiyeti tesis etmiyor. O iptida siyasi, sonra da iktisadî tahakkümü ortadan kaldırarak insan sıfatını taşıyan bütün fertlerin hürriyet ve müsavatını temin ediyor. Demokrasinin en büyük mefkûresi budur.' diyordu. Demokrasi fikrini, sınıf hâkimiyetine karşı koymakla Almanya sosyalistleri devlet dâhilinde, sınıflar fevkinde millî bir vahdet mevcut olduğunu itiraf etmiş oluyorlar. Keniş diyor ki: 'Harp esnasında biz bir zaman unuttuklarımızı tekrar öğrenmiş olduk: Öğrendik ki millet arasında sınıf ihtilaf ve mücadelelerinden maada bütün sınıflara has umumî ve müşterek bir şey dahi vardır.' Keniş bu kadarla kalmıyor, harp esnasında Alman milletinin, bütün nevakısına rağmen, askerlikte, iktisatta ve teşkilatta pek büyük bir maharet göstermesi ile de iftihar ediyor.*⁵⁵

Alman sosyalizminin önde gelen isimlerinden alıntılar yaptıktan ve bu sosyalistlerin Ekim Devrimi'ni gördüğü hâlde “amele diktatörlüğü” (proleter, işçi-köylü şuralarının hâkimiyeti yerine indirgeyici fakat devrin Türk edebiyatındaki “amele” kullanımı) politikası uygulamayarak demokraside kalmalarına dikkat çeken Resulzâde, Rusya'daki Bolşevik Devrimi'ne dair ise şu görüşlerini aktarmaktadır:

Sınâf Almanya'da içtimaî islahat ve millî demokrasi fikirleri tahakkuk ederken, köylü Rusya'da diktatörlük umdeleri muzaffer oldu. Lenin, Marksizmi aslına icra ile ‘amele diktatörlüğü’nü tesis etti. Bu teşebbüsün ne gibi ‘dünya cenneti’ vücuda getirdiğini hepimiz iyi biliyoruz. Lenin malum olduğu üzere, İkinci Enternasyonal sosyalistlerinin hepsine mürtet demiş, ihtilâlcı Marksizmden uzaklaştıklarını ilan etmişti. Bolşeviklerin ‘Manifest’ ruhuna daha sadık kaldıkları ile, daha ziyade Ortodoks Marksçı olduklarını kabul edersek, şu kabilden Marksizmin nasibi dünyada, cennet değil, ancak cehennem yaratabileceğini de kabul etmeliyiz.

‘Cihan cenneti’ ihdasına Rusya'dan başlayan Lenin'in bütün hesapları cihan inkılâbının imdada yetişeceğine bağlı idi. Bu hususta onun en büyük ümidi Almanya'ya idi. Millî demokrasi nazariyesini terviç edince, Moskova diktatörüne ricat etmekten başka çare kalmadı. Marks, Erfurt kongresini görmeden ölmüştü. Lenin ise ‘yeni iktisadî siyaseti’ kendi tesis ederek öldü. Bu siyasetin şimdiki hâlde komünist fırkasını ikiye ayırdığını biliyoruz. Bir tarafta hakiki komünistler; diğer tarafta da bir nevi islahatçılar duruyor. Hakikat tekrar hayale galip geliyor.

⁵⁴ “İhtilâlcı Sosyalizmin İflası”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.17, 15 Temmuz 1926, s.9.

* Metinde ‘Keniş’ şeklinde geçmektedir.

⁵⁵ agm., ss.9-10.

Milyonlarca can, milyarlarca servete mal olan Rus tecrübesi dahi ispat ediyor ki yeryüzünde her nevi millî ve tarihî alaka ve rabitalardan arî, cihan cenneti tesis etmek fikri ham bir hayaldir. Bu ham hayal için cihan tarihinin müspet bir hakikat olarak meydana getirdiği millî demokrasiyi feda etmek olmaz.⁵⁶

Yeni Kafkasya sonrası Türkistan ve Azerbaycan siyasî muhaceretinin yayınlarında, Ekim Devrimi'nin 10. yılını devirmiş olmasının getirdiği realite göze çarpmaktadır. Mirza Bala'nın devrimin 13. yılı münasebetiyle yazmış olduğu "Oktobr İnkılâbı" adlı yazıda harice çıkan milliyetçi bir Rus yazar olan Pyotr Rıs'tan Rus münevverleri ile ilgili şu alıntıyı yapmaktadır:

Rusya'da miktarca çok az olan münevver ve yarım münevverler devlet teşkilatını esasından retten sosyalist ve anarşist cereyanların tesirinde bulunuyorlardı. Liberal fikirli münevverler de dahi hükümete derin bir nefret mevcut idi. Fakat bunlar 'devlet' ile 'hükümeti' aynı manada aldıklarından, darbelerini devlete indiriyorlardı. Meselen Türkiye ile olan 1877-1878 harbinde liberal Rus efkârı umumiyesi Rusya'nın mağlup olmasını arzu ettiği (etmekte), 1904-1905 senesinde Rus-Japon harbi zamanı Rusların Laoyan, Mukden, Çuzim hezimelerini candan alkışlamakta idiler.⁵⁷

Mirza Bala, Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in Rusya İmparatorluğu için yaptıkları değerlendirmelerden de örnekler vererek bu zatlara takip ettiğini iddia eden Bolşeviklerin Rusya'ya bakışındaki farklılığı gözler önüne sermektedir:

...1864 senesinde Birinci Enternasyonal açıldığı zaman Karl Marks kendi nutkunda, "Vahşi Rusya Çarlığı'nı Lehistan isyanını kana boğarak bastırmasından ve Kafkasya'nın hür dağlarını zapt ve istila etmesinden dolayı bütün dünya amelesinin, hükümetlerini bu siyaset aleyhine harekete getirmeye çalışmalarının ve fertler arasındaki münasebat için olduğu gibi milletler arasındaki ihtilaflarında ahlaka, adalete tevfikan hâll edilmesini istemelerinin borçları olduğunu" söylemişti. Bu sözler yalnız Lehistan ile Kafkasya'ya ait değildi. Karl Marks'tan sonra ilmî sosyalizmin esasını kuvvetlendiren Engels'in Rusya'nın tabii hudutları hakkındaki sözleri bunu ispat etmekte idi. Engels demişti ki:

"Ben Rusya'dan bahsederken ancak Büyük Rusları (Veliko Rusları) ve bunların yaşadıkları: Garp'ta Pskov ve Smolensk'i, cenupta Voronej ve Kursk'ta biten mintikayı anlarım."⁵⁸

Mirza Bala, bu sözlerden yıllar sonra iktidara gelecek olan Bolşeviklerin "peygamberleri" tarafından ilan edilen bu sınırlara itibar etmelerini ve Çarlık zulmüne

⁵⁶ agm, s.11.

⁵⁷ "Oktobr İnkılâbı", *Odlu Yurt*, Y.2, S.22, Teşrinisani 1930, s.394.

⁵⁸ agm., ss.394-395.

maruz kalmış mahkûm milletlere haklarını vermeleri gerektiğini beklemenin doğal olduğunu söylemektedir. Yine aynı makalesinde Mirza Bala, Lenin'in ünlü "Rusya Müslümanlarına"* çağrısına atıf yaparak bütün Rus olmayan bölgelerin hak arayışlarının Kızıl Ordu ile susturulduğunu belirtmekte; Stalin'e göre ise Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna gibi bölgelerin Moskova'dan ayrılmasının "devrim karşıtlığı" olduğunu fakat hariçte özellikle emperyalistlerin sömürgelerinde ayrılmaya yönelik herhangi bir hareketin de "devrimcilik" görülmesini gerektiğini, bu anlayışın bile Bolşeviklerin "Rus emperyalizmi" uyguladıkları gösterir nitelikte olduğunu ifade etmektedir. Ekim Devrimi'nden 13 yıl sonra tabloyu ise şu sözlerle çizmektedir:

Bu suretle Rusya, inkılâptan evvel olduğu gibi gene 'zalimlerle köleler memleketi' hâline gelmiş, milletlere zindan olan bu 'esirler memleketinde' gene aynı vahşet ve istismar rejimi, aynı zihniyet, hükümet ve Rusya devletçiliğine nefret ve husumet zihniyeti hâkimdir. Yani 1917 inkılâbını yaradan amiller, daha kuvvetli bir şekilde mevcuttur ve günden güne kendisini daha çok hissettirmektedir.⁵⁹

Kırım siyasî muhaceretinin lideri Cafer Seydahmet'in (Kırimer) *Rus İnkılâbı* adlı eserini *Odlu Yurt*'ta inceleyen Mirza Bala, hem Cafer Seydahmet'in eserinden alıntılarla hem de kendi yorumlarıyla Ekim Devrimi'ne dair değerlendirmeler yapmıştır. Cafer Seydahmet, Ekim Devrimi'nin olmasının sadece dış müdahâle ile açıklanamayacağını, zira Bolşeviklerin Komünist Enternasyonal eliyle yıllardır dış ülkelerde bu faaliyeti yürüttüğü hâlde başarılı olamadığını söylemekte ve devrimin köklerini Rus toplumunun yapısında aranması gerektiğini belirtmektedir.⁶⁰ Yazıya göre Rus toplumunun tarihi, siyasî, iktisadî ve sosyal yapısı bu devrime yol açmıştır. Bu fikrini desteklemek için Cafer Seydahmet, Rus filozof Pyotr Çadayev'in⁶¹ Rus toplumu üzerine değerlendirmelerine değinerek Rusların ne doğuya ne de batıya bağlı olmadığını, kenarda kalmışlık hissine sahip olduklarını, Avrupa'nın yaşadığı kültürel, toplumsal ve siyasî gelişmelere dâhil olmadığını ve sadece bunu değiştirme şansının Çarlığı İmparatorluğa taşıyan Petro ile yakalandığını fakat bu değişimin de yüzeysel kaldığını, aslında 'Batı-Doğu' çelişkisinin bir parçası olan azgelişmişlik söylemini Rusya'ya da izafe ederek şu sözlerini aktarmaktadır: "...Zamanın tecrübeleri bizim için hiçtir. Bizim için asırlar ve nesiller semeresiz

* Bir sonraki başlıkta değinilecektir.

⁵⁹ agm., s.397.

⁶⁰ "Rus İnkılâbı Hakkında", *Odlu Yurt*, Y.2, S.22, Teşrinisani 1930, ss.414-415.

⁶¹ agm., s.415.

geçip gitmiştir. Medenî dünyadan ayrı kalmış olmamızla dünyaya da bir şey veremedik. Bir gün bir büyük adam (Büyük Petro) bizi medenîleştirmek, bize ilim ve medeniyet sevgisi vermek kastıyla bizi medeniyet mantosu ile örttü fakat biz mantoyu aldık, medeniyeti bıraktık...” Bu konuda Şubat Devrimi sonrası kurulan hükümette Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenmiş Pavel Milyukof’tan da alıntı yapılmıştır: “*İçtimaî adetleri tespit eden ananeler, cemiyeti ıslaha ve takviyeye yarayan formüller şeklini alırlar. Fakat bu anane Rus tarihinde gayri kâfidir. Bundan şu neticeye varabiliriz ki: Bizim mazimiz bize kâfi bir içtimaî terbiye vermemiştir*”.⁶²

Cafer Seydahmet’e göre Rusların düzeni sağlama, vergi toplama, devlet kurma ve idare etme usullerini Altın Orda Devleti’nden aldığı aktaran Mirza Bala, 1917’ye geldiğinde sorumluluk almaktan kaçınan Prens Lvov ve Kerenski hükümetlerinin imparatorluk dâhilindeki Rus ve Rus olmayan halkların sorunlarının çözümü noktasında da sorumluluk almadığını, bu nedenle oluşan boşluğun Lenin önderliğindeki Bolşevikler tarafından işçiye, köylüye, askere ve Rus olmayan halklara yönelik vaatlerle kolaylıkla doldurulduğunu söylemektedir. Bolşeviklerin bu şekilde iktidarı alabilmelerine rağmen hiçbir şey değişmediğini ifade eden Mirza Bala, Cafer Seydahmet’in şu tespitlerine yer vermektedir:

*Mutlakiyete götürmeyerek cemiyette muvazeneyi ve istikrarı temin edecek kuvvet yoktu. Hars ve hayatı fikriye bunu hazırlamadığı gibi Rusya’nın iktisadî hayatının bilhassa toprak ve köylü meselesinin serbest bir surette inkişafına imkân verilmemesi yüzünden kuvvetli bir mutavassıt sınıfının ‘Burjuvazi’nin teşekkül edememiş bulunmasıyla Rus cemiyeti muayyen ve sağlam bir istinattan mahrum kalmıştı.*⁶³

Cafer Seydahmet’in Rusları “Devlet, kanun, ahlak, mülkiyet, hatta din fikirlerini hazmetmemiş millî vicdanını bulmamış” bir toplum olarak gördüğünü belirten Mirza Bala, 1917 sonrası Rus olmayan milletlerin meşru bağımsızlık taleplerine karşı mutlakiyetçi, sosyalist, anarşist ve komünistlere kadar umum Rus partilerinin tek cephe hâlinde karşı olmalarının en azından, Rusluğun yekpare okuması yapılırken, milliyetçi ideolojiyle keskin bağı olan “millî vicdan” kavramının, bu ideolojinin düşmanı bir yapının iktidara taşınırken yerleşiyor olduğunu gösterdiğini belirtir. Cafer Seydahmet’in

⁶² agm., s.416.

⁶³ agm., s.417.

Bolşevik iktidarı sonrası Rusya’da teşekkül edecek Rus iktidarının hem mahkûm milletler, hem de dünya barışı için daha tehlikeli olacağına da uyarısını yaptığını tekrarlarlarken Mirza Bala, çözümün ise emperyalizm mahkûmu milletlerin kurtarılacak Asya’da Rusya karşısında (Çin’i ve Hint alt-kıtasını da dikkate alarak) dengenin sağlanmış olacağını söylemektedir.⁶⁴

2.1. BOLŞEVİKLERİN ‘MİLLİYET MESELESİ’

Bolşevik devriminden evvel sosyalistler, millî meselelere ve azınlıklara yönelik bir politika üretmemişlerdi. Aslında buna ihtiyaç duymamışlardır. Çünkü tasavvur ettikleri süreçte, kabul ettikleri teoride böylesi şeylere yer yoktu. Sanayileşmiş (tekelci kapitalist) emperyalist ülkelerde doğan ve gelişen bu fikirler, filizlendikleri coğrafyanın toplumsal, ekonomik ve siyasî sorunları ile ilgiliyken aynı coğrafyanın sömürgeleri için ise yalnızca mevcut statünün devamından ibaret bir rol biçebiliyorlardı. Daha da tuhafı gerçekleşmesini bekledikleri *işçi diktatörlüklerinin* varlığını sürdürebilmesi için bunun zarurî olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle sosyalistler için, muhtemel bir devrim Batı’da (kapitalist Avrupa’da) beklenirken, bunun ‘köhne’, ‘geri kalmış’, “köylü” Rusya’da gerçekleşmesi Marksist teorinin işleyişine aykırıydı.⁶⁵ Bolşevikler, zemin eksikliğini giderme adına mevcut ‘ahval’e uyum sağlayarak önce askerlerle (İşçi ve Asker Sovyeti), ardından köylülerle (İşçi ve Köylü Sovyeti) çalıştılar veya diğer bir yorumla onları iktidarlarını sağlamlaştıran dek ihtiyaç gereği kullandılar. Bu tutum “Veliko Rus” unsurda başarılı olsa da, Bakü haricinde kayda değer **proletarya** barındırmayan ve ahalisinin çoğunluğu Rus olmayan İdil-Ural, Kafkasya, Kırım ve Türkistan gibi bölgelerin yaşadıkları sorunlar ve beklentileri oldukça farklıydı. Belirtilen coğrafyalarda yaşayan insanlar, uzun yıllar Çarlık rejiminin baskısı altında birçok hak ve özgürlükten mahrum yaşamışlardı ve şimdi bu kaderlerini değiştirmek için **toprak reformu, kültürel özerklik, toprağa dayalı özerklik** ve son safhada **bağımsızlık** iddiası ve beklentileri vardı. Bununla beraber hem kendi içlerinde yaşadıkları çekişmeler, kavga ve çelişkiler hem de diğer Rus ve Rus olmayan milliyetlerle yaşadıkları toplumsal ve etnik rekabet (toplumsal ve kültürel yapı farklılığı da eklenerek) ile çatışmalar sürmekteydi. Öte yandan

⁶⁴ agm., s.418.

⁶⁵ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.550.

Bolşevikler bu tabloya baktığında ne görüyordu? Lenin'in Rus olmayan milletlere hitabındaki ifadeler ve Bolşevik vaatleri, Bolşevikliğin 'ulusal sorun'dan ne anladığı ve fakat görüldükte, bu vaatlerinin hiçbirinin yerine getirilmediği gibi aksine bunun geriletildiği olgusu bu açıdan belirtilebilir.⁶⁶

1. Rusya'da yaşayan milletlerin **müsavâtı ve hâkimiyetleri**,
2. Bu milletlerin Rusya'dan ayrılarak **müstakil hükümet** kurmak hakları da dâhil olmak üzere **kendi mukadderatlarını tayindeki serbestileri**,
3. Millî, dinî bütün imtiyazat ve tahdidatın ref ve ilgası,
4. Din, adet, millî harsî müesseselerin her türlü **tecavüzden masuniyeti**, millî hayatın bütün manası ile **hürriyetle tanzimi ve bunun hukuku**.

Bunun haricinde Bolşevikler ile mevcut düzenin sürmesi gerektiğini savunan Çarlık yanlısı güçler arasında süren iç savaşın seyri, tarafların yerli halklara karşı sergiledikleri davranışlarda çok etkili olmakla birlikte bu etki, özellikle Bolşeviklerin politikalarında görülmekteydi. Çarlık yanlısı Wrangel, Kolçak ve Denikin kuvvetlerinin, iç savaş boyunca mücadele ettiği coğrafyanın neredeyse tamamı Rus olmayan topraklar olmasına rağmen, Rusya'da mevcut 'milliyetler meselesi'ni toptan reddetmesi, buldukları bölgelerdeki millî/mahallî hükümetleri tanımamaları ve aleyhlerinde politika gütmeleri nedeniyle, bu coğrafyadaki halkların tepkisini çekmiş ve hâlihazırda Çarlık düzenine karşı olan bu halkların Bolşeviklere olumlu bakmalarına neden olmuştu. Bolşevik liderleri Lenin ve Stalin'in, 'milletlerin kendi kaderlerini tayin' ilkesine yaslanmak suretiyle yaptıkları çağrılar da iç savaşın sürdüğü ve kendi hareketlerinin geleceğindeki belirsizliklerin arttığı bu döneme rastlar. Bolşeviklerin Rus olmayan milliyetlerin beklentilerini ve sorunlarını bildiklerini, yayınladıkları bildirimlerinden ve söylevlerinden görmekle birlikte söylemden eyleme geçişte uygulanan politika bunun çevrede hâkimiyet sağlamak adına bir hamleden ibaret olduğunu bizlere göstermektedir. Lenin'in, devrimin akabinde Rus olmayan milletlere hitaben (özellikle Türk ve Müslüman Doğululara 'Şark Müslümanları' hitabında, onları da tek tek bildiği ve gözettiği boy-soy ilişkisiyle sıralayarak: "*Rusya Müslümanları; Volga Tatarları, Kırım Tatarları, Kırgızlar, Sibiryâ ve Türkistan Sartları, Kafkasya Türkleri ve Tatarları, Çeçenler, Şimali Kafkasyalılar*) ve

⁶⁶ "Oktobr inkılâbı", *Odlu Yurt*, Y.2, S.22, Teşrinisani 1930, ss.395-396.

onları da ‘**Rus çarları zalimleri tarafından bütün camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar**’ biçiminde niteleyerek “*Bu milletlerin Rusya ’dan ayrılarak müstakil hükümet kurmak hakları da dâhil olmak üzere kendi mukadderatlarını tayindeki serbestileri*” vaadiyle de cezbeden ve zulüm, despotluk gibi ıstırapı bildiren güçlü siyasî ve Doğu toplumlarının siyasî ve toplumsal iktidarlarını ve tabakalar arası eşitliklerin ve ayrıcalıkların istismarını da bildiren (güç ilişkileri, siyasî erkin, adalet mekanizmasıyla zulüm aracı hâline gelmesi, hukukun yeniden tanımlanması) kavramlar üzerinden tutarak, rejimi devirdikten sonra, kurtulmak istedikleri bu despot ve feodal iktidar temsilcileriyle mücadelenin devam edeceğini ve bu milletlerin desteğini çağırın bildirgesi⁶⁷ 1930 tarihli, devrimin iç muhasebesini yapan siyasî muhaceretin Azerbaycan kolunun neşrettiği *Odlu Yurt*’ta, devrimin 13.yıl dönümünde Mirza Bala tarafından kaleme alınan ‘Oktobr İnkılâbı’ (‘Ekim Devrimi’) makalesinde tekrar yansıtılacaktı. Dikkati çeken nokta burada, yazarların doğrudan devrin Bolşevik edebiyatının söylemi dışında kavram ve sözcük kullarımlarına da vakıf olmalarıdır:

Rusya Halk Komiserler Sovyeti:

1. *Rusya ’da yaşayan milletlerin **müsavat** ve hâkimiyetleri,*
2. *Bu milletlerin Rusya ’dan ayrılarak müstakil hükümet kurmak hakları da dâhil olmak üzere kendi mukadderatlarını tayindeki serbestileri,*
3. *Millî, dinî bütün **imtiyazat** ve **tahdidatın** ref ve ilgası,*
4. *Rusya ’da yaşayan ve ekalliyette kalanların serbesti haklarını tanıdığını ilan eder.*

*1917 senesi 19 Kânun-i evvel ’de Lenin ve o zaman milletler komiseri olan **şimdiki diktatör** (İ)Stalin imzaları ile Şark Müslümanlarına; bilhassa Rusya Türklerine bir beyanname ile müracaat edildi. Beyannameye denilmekte idi ki:*

Rusya Müslümanları; Volga Tatarları, Kırım Tatarları, Kırgızlar, Sibiryâ ve Türkistan Sartları, Kafkasya Türkleri ve Tatarları, Çeçenler, Şimali Kafkasyalılar ve Rus çarları zalimleri tarafından bütün camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere hitap ediyoruz;

⁶⁷ Milletlerin kendi kaderini tayin hakkı meselesine teoride ve pratikte Bolşeviklerin nasıl yaklaştıklarını görmek için Carr’ın eserinin 3. kısmı olan “Dağılma ve Yeniden Birleşme” incelenebilir, bu meseleye yaklaşımlarının arka planı için; bkz. E.H. Carr, Bolşevik Devrimi 1 1917-1923, Çev, Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, ss.373-392

*Sizlerin dinleriniz, adetleriniz, millî harsi müesseseleriniz bundan böyle her türlü tecavülden masundurlar. Millî hayatınızı bütün manası ile hürriyetle tanzim ediniz, bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki: gerek sizlerin ve gerekse bütün Rusya'da yaşayan milletlerin haklarını inkılâp ve Sovyetler himaye ve müdafaa etmektedirler.*⁶⁸

İç savaşta üstünlük Kızıl Ordu'ya geçtikçe Lenin, duyurduğu “kendi kaderini tayin” hakkı konusunda küçük bir düzeltme yaparak, bu hakkın, burjuva yorum ve kabulünde milletlerin umum iradesine değil de “aynı milletlerin **proletaryası**”na ait olduğu hususunu belirtir. Milletler siyasetinin komünistler nazarında “ulusal sorun” olarak ele alınışında da, yani Fransız önceleyen İngiliz ve Amerikan devrimlerinin millet, vatan ve hürriyet, eşitlik ile milliyetçilik kavramlarının, Batı-dışı atıf kaynak anlam alanı ve bu yeni fakat ‘burjuva’ oluşu, bu kavramların getirdiklerinin zaten, kökten, ideolojik hareket noktası olarak, Çarlık'ta sorunun devlet ve toplum felsefesinin değişiminde örnek ifade etmesi, Bolşevikler açısından merkezde iktidarı sağlama sürecinde politik-taktik ve elbette manipülatif bir hamle olarak kullanıldığını gösterecekti. Yine bu örnekte Bolşevikler, millet ve milliyetçilik kavramlarını **karşı-devrimcilik** suçlamasıyla da güçlendirerek merkezde ve çevrede Rus ve Rus olmayan ayrımı sabit olmak kaydıyla ‘gerici’ (Müslüman, Ortodoks vd.) sıfatına bırakacakları geleneksel, sağ-sol yelpazede sınıflanan toplumsal-ekonomik iktidar unsurlarını kontrol altına almak amacıyla kullanmıştır. Aynı zamanda bu unsurlar hariçte de müdahale ve devrimi yayma aracı olarak ilk nüfuz girişiminde “kullanılabilir” olarak görülmüştür. Bu husus yine *Yeni Türkistan* dergisinde, devrimin onuncu yılında yazılan “Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Milliyet Siyasetinin Nazarî ve Amelî Cihetleri” makalesinde dile getirilmiştir, elbette yargı yüklü ve belirli bir deneyimden süzülen bu saptama, milliyet ilkesinin yorum farkını göz önüne sermek bakımından dikkate değerdir:

*Sovyet hükümeti herhangi bir bağımsızlık fikrini destekleyemez. O yalnız “İşçi diktatörlüğünü” destekler. Milliyet meselesi, genel işçi meselesinin yalnızca bir parçasını teşkil eder. Soyut bir şekilde ortaya konulan “millî bağımsızlık meselesi” dünya sosyalist devrimine engel olur. İşte bu anlayış üzerine kurulmuş olduğu için, bizim Türkistan'da, işçi diktatörlüğü ilan edildi.*⁶⁹

⁶⁸ “Oktobr inkılâbı”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.22, Teşrinisani 1930, ss.395-396.

⁶⁹ "Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Milliyet Siyasetinin Nazarî ve Amelî Cihetleri", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.1, Haziran 1927, s.9.

Stalin ise Komünist Parti'nin 10. Kongresi'nde (8-16 Mart 1921) milletlerin kendi kaderini tayin hakkı mevzusunun kendileri için kapanmış bir mevzu olduğunu söyleyerek asıl maksatlarının, 'cihan inkılâbı' retoriğinde devrimin 'geri kalmışlar' diyerek niteleyecekleri tüm milletlere, coğrafyaların özgünlüğünü dikkate alarak "ihracı" olduğunu söyler. "Devrim ihracı" sorunu hem Sovyet Rusya, erken devir parti cihazı ve Bolşevik elitleri hem de yerli millî komünist elitler nezdinde tartışma açıcı olacaktır. Bu bakımdan aşağıdaki Mirza Bala'nın "Sovyetlerin Akıbeti" adıyla *Odlu Yurt*'ta çıkan yazısında, Bolşeviklerin Rus olmayan bölgelerde (Gayri Rus memleketler) uygulamalarını bir taktik stratejik "merhâle" olarak görmesi boşuna değildir. Zira 'çok uluslu', 'çok dinli' ve fakat merkezîyetçi, 'despotik' (*müstebid*) bir Çarlık (: saltanat rejimi: monarşi) rejimini yeni bir sistem/düzen şeklinde fakat ruhen aynı, devralınan coğrafyaların 'yaşayan' canlı kütlevî ortak ve farklı özellikleriyle (etno-demografi, sosyo-demografi ve ekonomi) Sovyet tipi bir 'federasyon'a evrilmesi gerektiği fikrini erken tarihli Bolşevik, Marksist-Leninist, özellikle Lenin ve Stalin'in siyasî metinlerinde görmek mümkündür. Mirza Bala da bu tespiti net bir şekilde yaparak Bolşeviklere katılmayarak kendileri gibi harice çıkmak zorunda kalan bazı Rus sosyal demokratlarının Sovyet Rusya'nın akıbetinin kansız ve isyansız bir şekilde kendiliğinden demokratikleşme olacağı yönündeki romantik beklentilerine karşı, kendilerinin konumları gereği Bolşevik Rusya'nın geleceğinin nasıl olacağını ('Bolşevik rejiminin demokratik evolüsyonu', 'Bolşevik rejiminin demokratize olması') bilmenin daha gerekli olduğunu ve şu ana kadar hem Ruslara hem de Rus olmayan milletlere, ayrıca toplumun Komünist Fırka, dolayısıyla yönetim cihazının haricinde kalan, tüm imtiyazsız sınıflarına (özellikle işçi ve köylülere, çünkü onların egemen olduğu bir yönetim) ve kişilerine, hatta herhangi bir sebepten ötürü muhalif konumuna düşen bir Komünist Fırka üyesine dahi uygulanan eylemlerin (idam, suikast, sürgün, hapis, işkence, çalışma kampları, karalamadan başlayarak itibarını düşürüp güdümlü matbuat yoluyla kütle nezdinde hedef gösterme: tasfiye; metindeki sıralama ile 'diktatörlüğün, şiddet, terör, cebir, zulüm, sürgün vs.') kendilerine gösterdiği tek şeyin, Bolşeviklerce 'milletlerin tayin-i mukadderatı' ile zihnen çelinmiş Rusya'nın Rus olmayan milletleri için "esirler memleketi" olduğunu belirtir:

Hem diktatörlük ve Bolşeviklik, hem de Rus emperyalizmi pençesinde inleyen esir milletler için Sovyet rejiminin dâhili vaziyetini ve seyr-i tekâmülünü bilmek Ruslardan daha çok lazımdır.

*...Biz milletseven istiklâlcı ve demokrat cumhuriyetçilere göre, **Bolşevik rejiminin demokrasiye doğru evolüsyonu**, (eğer bu olsaydı) hem inkılâbın kazançlarını, demokrasinin yüksek ve mukaddes prensiplerini muhafaza etmek, hem de milletimizi kansız ve kurbansız olarak tam istiklâl ve hâkimiyeti milliyeye ulaştırmak maksadıyla faydalı olurdu. ...Köylünün, amelenin, her şahsın ve ferdin, iktisadî, siyasî, içtimai, medenî sahâlarda hürriyet ve müsavatını ilan eden inkılâbın yüksek prensipleri arasında **“milletlerin tayin-i mukadderat hakkı”** en birinci bir yer tutuyordu.*

*Hâli hazırda bu “haklar” ne vaziyettedir? Bolşevik rejimi hangi istikamete doğru inkişaf ediyor. **Onun demokratize olmasına** ümit var mıdır? Eğer bu varsa, ferdin, şahsın, nihayet bu fertlerin kolektifini teşkil eden gayri Rus milletlerin gittikçe biraz daha serbest, biraz daha hür, biraz daha müstakil, olmaya başladığını görmemiz icap ederdi. Ve buna mütenasiben **diktatörlüğün, şiddet, terör, cebir, zulüm, sürgün vs.nin** gittikçe azalmasını, devlet idaresinde merkeziyetin biraz daha zayıflamasını beklememiz lazım gelirdi.*

Çünkü demokrasinin ruhu, manası, gayesi, mantığı bunu icap ettirmektedir. Ferdin hürriyetini, halkın geniş surette usulü idareye iştirakini, usulü idarede âdemi merkeziyeti icap ettiren demokrasi, halkı ayrı ayrı milletlerden ibaret olan bir devlette, milletlerin istiklâl ve hâkimiyeti şeklinde tezahür eder.

*Hâlbuki **Bolşevik diktatörlüğü ve Sovyet rejimi demokratizme makûsen inkişaf etmektedir.** İnkılâbın on dördüncü yılında Rusya “esirler memleketi” hâline gelmiştir.⁷⁰*

Mirza Bala, bu tespitlerinden sonra Sovyet cumhuriyetlerinin yıllar geçtikçe Moskova’ya bağlı hâle geldiğini, birçok bakanlığın lağvedildiğini söylemekte ve özellikle Azerbaycan’daki uygulamayı kademeli olarak nasıl gerçekleştirdiğini örnek vermektedir:

1924 senesinde Sovyetler İttihadı, Ukrayna, Belarus ve Azerbaycan mümessillerinin itirazlarına rağmen, Sovyet İttihadı’na dâhil bulunan cumhuriyetlerde “Adalet vahdeti tesis etmek maksadıyla ayrı ayrı cumhuriyetlerde adliye komiserliklerini tamamıyla lağvetti.

Fakat, Rus olmayan cumhuriyetlerin hak ve salahiyetlerini tehdit, tam merkeziyeti tesise doğru inkişaf eden Rus emperyalizminin bu “Sovyet Federasyonu’ndan” sonraki safhasıdır. Daha “federasyon”dan evvel, Azerbaycan “tam müstakil” bulunduğu zamanlar, 1920 senesinde Çiçerin ile Behbut Şahtahtinski arasında akd olunan beş muahede Azerbaycan’ın sanayi-

⁷⁰ “Sovyetlerin Akıbeti ve Milletlerin İstihlası”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.1(26), Mart 1931, ss.3-5.

iktisadî servet ve müesseselerini, harici ticaretini, maliye, erzak-iaşe, posta-telgraf-telefon ve telsiz tesisatını Rusya'ya terk ediyordu. Aynı senede Azerbaycan hariciye, harbiye, demiryolu ve deniz-nehir nakliyatını tamamıyla Rusya'ya vermişti. Hatta Azerbaycan dâhilinde satılacak petrolün miktarı bile Rusya İktisat Şurası ile Rus Harici Ticaret Komiserliği'nin tasvibine bırakılmıştı. (Mad.2)

...Azerbaycan'da kalan yalnız iki müessese idi: Maarif ve Sthhiye... Fakat bunlar da Moskova'dan verilen emirler üzerine çalışmakta, hatta memurları komünist fırkasının merkezi komitesi ve Moskova Sovnarkom'u tarafından tayin olunur. Esasen G.P.U. ile Kızıl Rus ordusunun hakimiyeti varken Rus olmayan milletlerin minimum hürriyetlerinden bile bahsetmek abestir. Bunun böyle olacağını, Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı'nın merkeziyete doğru inkişaf edeceğini, zaten evvelce ilan etmişlerdi.

Komünistlerin, alelumum Marksistlerin milliyet hakkındaki nazariyelerinden doğan bu tatbikat gayri muntazır bir şey değildir. Komünist Fırkası'nın umumî kongresinde Stalin aynen şunları söylemişti:

Milletlerin tayini mukadderat hakları ile biz çoktan vedalaştık. Hakikatte ise takip ettiğimiz maksat vahit (maksad-ı vahit olmalı) cihan iktisadiyatı dâhilinde amelelerin birleşmesidir; federasyon ise bu vahdete doğru giden yolun ancak bir merhâlesidir.⁷¹

Mirza Bala'nın verdiği Azerbaycan örneği ve bizzat Stalin'in sözleri gösteriyor ki, Bolşevikler emperyalist, zalim, despot gibi ifadelerle tanımladıkları Rusya İmparatorluğu'ndan ihya edebildikleri Müslüman Türk ve Türk olmayan 'çevre'de sosyalizm/komünizmi; 'Bolşevik diktatörlüğü'nü, kuşatıcı jargonda Rus emperyalizmini uygulamaktan ayrı, bu uygulamada devlet mekanizmasının, ekonomisinin, siyasetinin ve toplumsal yapısının kendi istekleri doğrultusunda değişmesini ve bu doğrultuda şekillenen 'cennet' düzenin diğer ülkelere ihracı yoluyla nüfuz ve hâkimiyet alanlarının genişlemesini istemekte-dirler.

Türkiye'de siyaseten örgütlenen muhaceretin özellikle Türkistan ve İdil-Ural kısmında, 1917 arifesinde ve sonrasında devrim sürecinde ve iç savaşta, Basmacı hareketi içinde de faal olacak olan tarih bilgini ve siyaset adamı, Cumhuriyet devri Türkçü düşüncenin ideoloğu Nihâl Atsız'ı asistan olarak kürsüsüne alan Zeki Velidî Togan⁷², Sovyetler ile çalışmak durumunda kaldığı dönemin sonlarında Başkurdistan'dan uzaklaştırılmak amacıyla Stalin'in 28 Nisan 1920 tarihli "Başkurt ordusuna ait birkaç

⁷¹ agm., s.7.

⁷² Zeki Velidi Togan'ın biyografisi için bkz. Tuncer Baykara, "Togan, Ahmet Zeki Velidî", TDVİA, C.41, TDV, Ankara, 2012, ss.209-210.

mühim meseleyi görüşme” konulu telgraf ile Moskova’ya çağırıldığını, burada bulunduğu dönemde yaptığı görüşmeleri aktardığı *Hatıralar*’ında, Mirza Bala’dan da yukarıda yansıttığı Azerbaycan örneğinde olduğu gibi Başkurdistan’ın da haklarının mukavele imzalanmasından kısa süre sonra daraltılması üzerine Lenin ile yaşadığı münakaşayı şöyle aktarmıştır:

Başkurdistan meselelerini inceleyen komisyona beni de istişare için çağırıyorlardı. Mayıs'ta bu komisyon beş maddelik bir karar kabul etti. Bu da Kalenin ve Lenin'in imzaları ile Sovyet hükümetinin kararı olarak resmen ilân olundu. Bunda ülkemiz adlı, maarif, ziraat gibi hususlarda muhtar, fakat haricî siyaset, iktisat ve maliye, posta ve telgraf ve yol işleri hususunda RSFSR'e tâbi bir ülke hukukunu haiz bir vilâyet olarak kalmıştı. ...Bu kararın ilânının ferdasında bir daha Lenin'i gördüm.

*'1919 Martında ilk mukavelemiz aramızda sözleşilmişti. Hepimiz imzalamıştık. Bunda **şarklı mazlum bir milletin hakları** tam değilse bile tanınmıştı. Şimdi 14 ay geçti, onlar da havaya uçtu.' dedim.*

*Lenin: 'Siz neden böyle ahlakî nazariyelerden bahsediyorsunuz? Nasıl inkılâpçısınız? Nasıl böyle muahedelere saplanırsınız? Sizinle akd olunan muahede hiç kimseyi bir şeye bağlamayan sadece bir **kâğıt parçasından** ibarettir.'*

Ben: 'Biz ise insanlık münasebetlerinin işte böyle kâğıt parçalarına riayet esasına dayandığına inanıyorduk.' dedim.

Lenin dedi ki: 'O hâlde yanılmışsınız. Siz bizim muhitimizde daha çok şeyler öğreneceksiniz. Ben cidden ve samimî olarak isterim ki siz bizimle tekmil Rusya ve cihan ölçüsündeki işlerde işbirliği yapasınız. Vaktiyle geçici zaruretler icabı yazılıp imzalanmış bir kâğıt üzerinde münakaşa etmek size yakışmaz. Siz görürsünüz, önümüzde daha çok mühim işler var.'⁷³

Lenin ile yaşadığı bu münakaşayı anlattıktan sonra Togan, Moskova’da görüştüğü bir diğer isim olan Ukrayna Sovyet Hükümeti Reisi Petrovskiy’in, Lenin’in politikaları üzerine görüşlerini aktarır. Petrovskiy, *'Lenin'in komünizmi Rusya'daki Rus olmayan milletlere dayanarak değil, Rus, İngiliz ve Çin gibi emperyalist ananelere sahip milletler aracılığıyla tahakkuk ettirmeyi arzuladığı'* nı belirttiikten sonra:

Lenin Velikorus menfaatlerini Büyük Petro'dan daha geniş ölçüde müdafaa ediyor, fakat o Velikorus milletini kapitalizmden azat etmek şartıyla büyük bir sosyalist camiada ve diğer milletlere ülkü olacağı ümidiyle tutar, onun menafî ona tâbi milletlere üstün görür, yani o Velikorusçu olmadığı hâlde Velikorus siyaset

⁷³ Togan, *age.*, s.272.

güder. ...Lenin “Akına Karşı” adlı yazılarında küçük milletlerin sonsuz bir müdafî kesilmişti. Fakat nazariyat devri şimdi çoktan geçmiştir. Şimdi o da birçok Velikorus arkadaşları gibi sizin gibi küçük milletlere mensup inkılâpçuları ve Parti azalarını küçük burjuva telakki ediyor. Velikorus tezini kayıtsız şartsız kabul edinceye kadar onlara haklı veya haksız “küçük burjuva” lakâbı takılacaktır. Mademki umumî düşmanımız kapitalizm ve kapitalist emperyalizmdir, o hâlde Velikorus komünistleri ile küçük milletlere mensup Parti azaları arasında karşılıklı aldatma devam edecektir. Bunu böyle kabul etmek ve bununla barışmak lazım.⁷⁴

Togan, Lenin ile son görüşmesinin Lenin’in isteği ile Komintern’in 2. kongresi için hazırladığı “Milliyet ve Sömürgecilik Meselelerine Ait Tezler” adlı projesi üzerine olduğunu, projeyi inceleyerek eleştirilerini sunduğunu fakat hiçbirinin kabul görmediğini belirttikten sonra şu cümleleri zikrederek artık Sovyetlerle ilişkiyi kesmek ve mücadeleye girişmek kanaatine geldiğini yazmıştır:

...Müstemlekelerde ancak Rus proletaryası mümessillerine itimat edeceklerini, bize de yalnız onların “rehberliğine” karşı göstereceğimiz itaat ve sadakatimizin derecesine göre itimat edileceğini ve bu itimatsızlığın sosyalizmin eski Rusya hududuna münhasır kaldığı zamana has olmayıp cihanda sosyalizm tahakkuk ettikten sonra dahi şark müstemleke milletlerini Avrupalı (İngiliz, Fransız, Belçika ve saire) metropol amelesinin “rehberliği” altında bulundurmak istediklerini ve bütün bunların Lenin’in kendi fikri olduğunu, umumiyetle şark milletlerinde sosyalizmi yerleştirmek yolunda şarklı işçiye itimat edilmediğini üstü kapalı sözlerle bizzat Lenin’in ağzından işitmiş oldum. Bu da bize Sovyetlerle ciddi ve alenî mücadeleye girişmemizin zarurî olduğunu anlatmış oldu.⁷⁵

Togan’ın Sovyet tecrübesi ve vardığı sonuçların isabetli oluşu gösteriyor ki, merkezi temsil eden Moskova’nın Rus olmayan milletler üzerinde tahakkümü Bolşevizm döneminde Merkez-Çevre, Batı-Doğu, Hristiyan-Müslüman, Rus/Velikorus-Türk/Tatar, (Rus: Şarklı işçi için rehberliği mutlak olup metropolü temsil eden) Komünist-Yerli Komünist (‘Küçük Burjuva’ olarak nitelenecek ve ‘aldatılacak’ olan Yerli, Şarklı, ‘Küçük Milletler’in siyasî taşra-merkez parti azaları ve köylü-amele kütlesi), Yöneten-Yönetilen, Metropol proletaryası-Doğu/Şark proletaryası gibi karşıtlıklar üzerinden konumlanmıştır. Bu kavramlar üzerinden süregelen ilişkilerin seyri, Moskova’nın kontrolü ve baskısı altında merkezin lehine olarak, Togan’ın pek yerinde saptaması ile ‘Müstemlekelerde ancak Rus proletaryası mümessillerine itimat edeceklerini, bize de yalnız onların “rehberliğine” karşı göstereceğimiz itaat ve sadakatimizin derecesine

⁷⁴ Togan, ss.273-274.

⁷⁵ Togan, s.279.

göre itimat edileceği’ tezi sabit olarak, ‘Şarklı işçi’nin ‘bu rehber’ Bolşevik Velikorus nezdinde ideolojik ve sınıf bilincinden yoksun olduğu imgesi, gönüllü kimilerinin kendilerini ispat gayretine rağmen bunun da ön kabulde beyhude bir çaba görülmesi bir paradoks oluşturmuş, bu ilişkiler ağında hangi yoldan giderse gitsin muhalif konuma düşenler etkisiz kılınmış, siyasî elitler tasfiye edilmişlerdir.

Yeni Kafkasya’da, Togan’ın Temmuz 1922’de Kabil ve Meşhed’de yazarak İran, Türkiye ve Afganistan devletleriyle birlikte önde gelen Türk münevverlerine gönderdiği ancak yayımlatma imkânı bulamadığı bir *risalesinden* iktibas edilerek üç bölüm hâlinde derç edilen “Komünistlerin Şark Politikası” adlı makaledeki çözümleme, yazarın hem olayların bizzat içerisinde yer alması hem de yaşananların tazeliği göz önüne alındığında (1923) ve ayrıca hâli hazırda sürdürülen bir politika olması sebebiyle gerçekten etkileyicidir.⁷⁶ Togan, makalesinde yukarıda da belirtilen karşıt soyut-somut kavramlar üzerinden Bolşevik politikalarını ayrıntılı bir şekilde inceler ve kapitalizmin güçlü döneminde sömürgelerdeki olası isyanları kendileri için şans ve muhalifleri de siyasî kimliği önemli olmaksızın⁷⁷ müttefik gördüklerini belirtir:

...Onlar müstemlekelerde ve yarım müstemlekelerde Avrupa emperyalistlerinin bugünkü müstemleke siyasetinden gayri memnun olan anasırları kendi taraflarına celp etmek içtihadını gösteriyorlar. Han ise hanı, milliyetçi ise milliyetçiyi, komünist ise komünisti, hülasa gayri memnun bütün şark anasırlarını kendisine doğru celp ve onlar ile Avrupa müstemlekeçileri arasını açmak komünizmin bugünkü tarz ve hareketidir.⁷⁸

⁷⁶ Togan, s.412.

⁷⁷ Nitekim Millî Mücadele’de Moskova’nın Ankara hükümetiyle kurduğu ilişkide bu Türkiyeli komünistler bağlamında (Mustafa Suphi vakası) olduğu kadar, gizli-açık komünist fırka deneyimi, özellikle Mustafa Kemal Paşa ve ARMHC başkanlığı, meclis hükümetinin Bolşeviklerle yürüttüğü diplomatik siyasî ilişki bu çerçevede ele alınabilir. Türkiyeli Türk komünistler bir yanda Rusya’daki Bolşevik-Menşevik komünistler, milliyetçi Türkçüler her bir siyasî kimlik, ister Anadolu’daki emperyalist karakteri malum bir iç savaş hâli (Türk millî mücadelesi, kurtuluş savaşı) isterse Rusya’daki iç savaş hâli olsun farklılaşan politik ve toplumsal aktörlerin ereklerinin bir noktada buluşup ayrıştığı ve her birinin objektif/subjektif imkân ve vasıtalarının, politik değerlerinin istismar edilebilirliğini göstermektedir. Burada kavramsal boyut, kapitalizm ve komünizm her ikisinin de emperyalist karakter taşıyabileceğinin, Rusyalı Türk siyasî düşünür ve eylem adamları olarak Zeki Velidî, Resulzâde, Kırmır, İshakî, Çokay ve nesli tarafından deneyimlenmiş olmasıdır, Bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, ss.307-317; Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010; Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967, Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

⁷⁸ “Komünistlerin Şark Politikası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340(1924), s.3.

Togan'a göre komünistlerin Şark'ta çalışabileceği iki grup vardır; şark milliyetperverleri ve millî komünistler. Fakat komünistler, her iki grubu da düşman addederler ve gerçek komünist rejimin gelmesi için geçirilmesi gereken sürecin birer parçası olarak görürler. Togan, kendisinin de dâhil olduğu ilk grup olan Şark milliyetçilerine yönelik Bolşevik politikasının öncelikle millî vaatler olacağını ve hatta bu vaatler üzerinden anlaşma dahi yapabileceklerini, gerek dış gerekse çevre ülkelerde kapitalistlere veyahut herhangi bir karşıt güce (Moskova'nın uzlaşmadığı Komünist/Sosyalist hareketler dâhil herhangi bir yapı olabilir) karşı yürütülen mücadeleye destek olsalar bile, "bunlar hep siyasettir..." dediği bir metinde, yani bu desteğin laftan ibaret olduğu vurgusuyla bir gerçekliği dışa vuruyordu. Zeki Velidî asıl, Bolşeviklere Rusya'daki Türklerin sağladığı, 'kenar'da Bolşevikliğin sağlamlaşması ve otoritesinin yerleşebilmesinde bu büyük stratejik desteğin, sonrası bahsinde ise merkez-çevre 'siyaset oyunu'nda namzet veya mevcut rol alacakların yetke-yetki dağılımında üstünlük sağlayacak seviyede olmamasına dikkat edeceklerini ve asıl arzularının başka olduğunu açıkça dile getirmiştir. Çin örneğinde görüldüğü gibi ancak Batılı ve onun 'talebesi' sıfatıyla Rus Komünist "rehberler/uzmanlar" aracılığıyla bir zorlayıcı kontrol arayışı, Başkurdistan Cumhuriyeti örneğinde görüldüğü gibi hiç de 'gönüllü' değil (Zira 'gönüllü birliktelik' tezi, siyasî ve bilimsel edebiyatta yerli komünistlerin erken tarihli Bolşevikleştirilmesine de göndererek 20'li ve 30'lu yıllardaki elitlerin tasfiyesindeki düğümü çözümler.), Togan'ın doğru vurgusunda gerçekte "zorunlu birliktelik" ya da çevre ülkeler ve 'bağımsız devlet' olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Kırım Ahalî Cumhuriyeti örneklerinde görüleceği gibi Kızıl Ordu müdahalesiyle Moskova'nın kontrolünün zorla sağlanması olacağını söylemiştir. Bu politikaya aldanmamak için Bolşevik siyasî edebiyatının ve külliyatının takibinin gerektiğini, fakat Şark milliyetperverlerinin ve dolayısıyla aydınının temel eksikliğini de, salt gayrı-kitabî (informel) akan bilgilenme-deneyimle yetinerek kitabî (formel) kültürlenmenin zayıf olduğunu belirtir:

...Komünistler şarkın müstakil bir hayat-ı milliye ile yaşamasını talep eden bu münevver sınıfı hakikatte İngiliz ve Fransız kapitalistleri ile bir gözle görüyor ve aynı derecede düşman addederler. Şark milliyetçileri ile Avrupa kapitalistleri arasındaki adavete komünistlerin muhtelif Avrupa kapitalistleri zümreleri arasındaki rekabet ve ihtilaftan fazla bir kıymet vermezler. Komünistler bu ihtilaflı şüphesiz ki körüklerler. Aradaki adaveti daha ziyade derinleştirmek için cehd

ederler. Şark milliyetçilerine Avrupa kapitalizmine karşı mücadelelerinde biraz **muavenet** dahi ederler. Fakat onlar bu **muharebe** ve **adavetin** yalnız devamını isterler ve ancak buna yardım ederler. Yoksa şark milliyetperverlerinin Avrupa kapitalistlerine kati bir galebe ihraz etmesini istemezler. Çünkü komünizm Garbî Avrupa’da galebe ettiği bir saatte şarkta ikinci büyük ve millî burjuva kuvvelerinin vücuda gelmesi kendi aleyhlerine tevcih edilmiş bir kuvvet hâlini intisap eder. Kendi elleri ile kendi aleyhlerine bir kuvvet ihzar etmiş olurlar. Buna ise asla ve kat’a razı olamazlar. Şarktaki **millî ihtilâl kuvvetlerini** komünistler her vakit, **muvakkat olarak** istifade ederler. Bu kuvvete ihtiyaçlarının azaldığını hissettikleri anda kendisini doyurmaya bakarlar. Bu kuvvetlerle zahirde dost görünseler de kendileri ile akd eyledikleri muhadenet muahedelerini imza etmeden daha evvel bozmaya başlarlar. Ve her türlü desiselerle güya ki “Şark Komünist İhtilâli” çıkarmaya sa’y ederler. **Komünistler için muahedelerin kutsiyeti yoktur.** Kendilerinden olmayan komünistlerden başka herhangi bir zümre ile akd eyledikleri muahedeyi onlar bir Bolşevik reisinin bana bizzat söylediği gibi **“bir parça kâğıt”** diye telakki ederler. Doğrudur ki cihan harbinde bütün muahedelerin böyle telakki edildiğine şahit olduk. Fakat bizim şark milliyetperverleri ekseriyen komünistler ile akd eyledikleri bir muahedeyi azim bir muvaffakiyet gibi telakki ederler. Hâlbuki bu muahedelerin zerre kadar ehemmiyeti yoktur. Hepsisi yalandır. Komünistler muahedelere değil, realiteye bakarlar. Hakiki bir kuvveti haiz olan tarafa verdiği sözünü bile ciddiyetle tutan komünist zayıf bulduğu muahedenin hakkına katiyen riayet etmez. Şark milliyetperverleri bu husustaki gafletlerini idame ettirirlerse Bolşevikler daima kendilerini aldatacaklardır. Bu hususta Bolşevik edebiyatını takip etmek icap eder. Hâlbuki şark milliyetperverlerinin en az itina eyledikleri bir cihet varsa o da budur.⁷⁹

Komünistlerin Şark milliyetçilerine bakışını bu denli açığa vuran tespitleri, hem Rusya’nın müstemlekelerindeki milliyetçilerle hem de Türkiye’nin istiklâlî ve istikbali için mücadele eden milliyetçilerle kuracakları ilişkilerinde görmek ve hatta olaylar bazında tanımlamak mümkündür. Togan, ikinci grup olarak tanımladığı ve Bolşeviklerin hiçbir zaman samimi komünist görmediklerini belirttiği “Şark” komünistlerini, Garp komünistlerince milliyetperverlerden alınan ülke yönetiminde istikrarın ve Moskova’ya bağımlılığının sağlanması aşamasında kullanılacak vasıtalar; jargona itibar edilirse **katalizörler** olarak görerek şunları söyler:

Şark’taki milliyetçileri yıktıktan ve süpürüp götürdükten sonra Garp komünistleri kendi maksatları için biraz vakit “Şark komünistleri”ni dahi istifade edeceklerdir. ...Garp komünistleri nazarında şark komünistleri ile şark milliyetçilerinin hakiki mevkileri birdir. Fakat bunlar milliyetperverleri yıkmakla Garp amele komiserleri hâkimiyetine tesis eylemek zamanı arasında pek kısa bir müddet için bir istihâle devri geçirtmek isterler. Bu istihâle devrinin kahramanlarını işte bu şark komünistleri teşkil ederler. **Garp kapitalizmden halâs olan şarkı tekrar Garp sosyalizmine** tabi ettirmek için yapılacak **yeni istimlak siyasetinin** ilk devresinde kullanılacak bu yerli amillere tabiidir ki komünistler

⁷⁹ “Komünistlerin Şark Politikası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340(1924), s.4.

zahirde çok itibar verir gibi bir tavır takınıyorlar. Ve Şark komünistlerine “İstikbal sizindir.” diyorlar. Fakat bunlar hep siyasettir. Şark komünistlerinin hâkimiyet fasılası milliyetperverler kökünden daha kısa olacaktır.⁸⁰

Şark komünistlerinin geneline bakıldığında, ülkelerindeki millî hareketin sol kanadını (yelpazede şiddeti ve koyu tonları barındırarak) teşkil ettiklerini ya da herhangi bir sebepten ötürü millî hareketin dışında kalanlar olduklarını görebiliriz. Esas itibariyle Şark veya diğer adları ile Yerli/Mahallî komünistler, mensubu oldukları halkların sorunlarını Bolşevikler ile işbirliği ile çözülebileceğini düşünen veya Şark milliyetperverlerinin aksine “gönüllü birliktelik” yanlısı olan kesimlerdir. Togan’ın makalesinde yer alan ve tecrübelerine dayanan **“Garp kapitalizmden halâs olan Şark’ı tekrar Garp sosyalizmine tâbi ettirmek için yapılacak yeni istimlâk siyaseti...”** ifadesinden de görüyoruz ki Şark milliyetperverleri, Batı kapitalizminin sömürgeci olmaktan kurtarma adı altında uygulanacak olan Batı sosyalizminin de Rusya bağlamında veya başka bir yerde, devrim ihracı yöntemiyle sömürge olmaktan (*istimlak, müstemleke*) farksız olacağını anlamışlardır. Dolayısıyla, bu değerlendirme izlenirse Moskova’daki, talebe kimliğinden muallim kimliğiyle kendisine rol ve görev biçen, ideolojisinin ahlâkını da örnek azmindeki Velikorus siyasetin oyuncusu “Garp sosyalizminin” Rus komünistlerince “küçük burjuva” olarak tanımlanan ve samimiyetleri, ülkelerine Komünist Parti tarafından rehber misyonuyla gönderilen **komiserlere** itaatle ölçülen bu aydın seçkin tabakanın, ‘vatan kıldıkları’ tarihsel topraklarında uygulanan politikalara en küçük muhalefetlerinde dahi hedef hâline gelmeleri, harcanabilir görülmeleri, bu sebepledir.

Togan’ın bahsettiği ve asıl tarihbilimsel edebiyatta **millî komünizm** dönemi olarak kabul edilen, kendi ifadesiyle bu **istihâle devrinde** yaşanan problemleri, *Yeni Kafkasya* mecmuasının 20. sayısında yayımlanan, bir diğer, bu kez seçili bir mahallî bağlamı (merkez-çevre, *metropol-periferi* kavramsalı açısından ister kapitalist emperyalizm isterse komünist), **milliyet, millî ihtilâl, komünist müstemlekecilik**, bunun Bolşevik boyutu çerçevesinde irdeleyen “Azerbaycan’da Milliyet Meselesi”⁸¹ adlı imzasız makalede tartışmak mümkündür.

⁸⁰ agm., s.4.

⁸¹ “Azerbaycan’da Milliyet Meselesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, 19 Temmuz 1340, ss.6-7.

Azerbaycan Komünist Fırkası'nda* yaşanan iç tartışmalardan bahseden makale, partinin umumî kâtipliğini yapan **Eyüp Hanbudakof**'un eleştirileri ve bu eleştirilere karşılık kendisine ve fikirlerine yapılan hücumlara değinmektedir. Hanbudakof, Azerbaycan'a gelen Rusların ve Ermenilerin Türkçe öğrenmediğini ve devletin buna yönelik bir çabasının da olmadığını, Rusça birçok kitap basılmasına rağmen Türkçe kitap yayınlama konusuna gereken ehemmiyetin verilmediğini, Azerbaycan için hazırlanan birçok sanayileşme ve şirketlerin millileştirilmesi projesinin kâğıt üzerinde kaldığını belirtmiş ve ahval böyleyken Azerbaycan'da, komünist propagandanın bir ürünü olarak 'Türk şovenizmi'nden bahsetmenin abes olduğunu söyleyerek, "...*dikkat ve ehemmiyetin onda dokuzu Türk şovenizmine değil, Rus şovenizmine tevcih olunmalıdır. Yerli şovenizmi ise ehemmiyeti yoktur.*" sözleriyle komünizm adı altında uygulanan Rusçuluğa dikkat çekmiştir. Hanbudakof'un bu tutumu, Moskova temsilcilerini ve AzKomF'nin bazı delegelerini rahatsız etmiş ve bu delegelerden Balahlinski⁸², Rus şovenizmi meselesinin böylesi bir toplantıda tartışılmasının problem çıkaracağını ve her Türkçe bilene de konum veya görev verilemeyeceğini, çünkü komünizmin Rusya'nın münevverlerince dahi henüz benimsenmediğini, bu nedenle Azerbaycan'da "şüpheli" Türk münevverlerine görev verilmektense 5-6 yıl daha sabredilerek komünizmi benimsemiş insanların yetiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸³ 'Mutlak veya kesin inanır' sınıfından bir 'yerli komünist' olarak Zekeriya Balahlinski'nin bu çıkışından sonra Azerbaycanlı birkaç komünist daha söz alarak 'millî komünist' sınıfında değerlendirilen Hanbudakof'u, bildik ve ideolojik damgalamanın söylemsel sözcükleriyle "hain olmak"la, "milliyetçilik yapmak"la ve "ufak burjuva zihniyeti taşımak"la eleştirmiştir. Nihayet Balahlinski ile aynı zeminde buluşan bir diğer yerli komünist partili üye kişiliklerden Memduh Karayef de, Hanbudakof'un bu çıkışı konusunda "*Hanbudakof ağzını açmasaydı daha güzel olurdu. Fakat ne çare ki açmıştır. Bazı arkadaşlar Hanbudakofçuluktan bahis etmişler. Fakat Hanbudakof müstakil bir cereyanı temsil edecek iktidara mukadder olmayıp değersiz bir adamdır.*" diyerek mensubu olduğu

* Bundan sonra metinde "AzKomF" olarak kullanılacaktır.

⁸² Zekeriya Balahlinski, Dağıstan'ın Balahani köyünde doğdu. Kafkasya halklarından olan Avarlara mensuptur. 1914'te Bakü'ye çalışmak için geldi ve o tarihten itibaren işçi hareketlerine katıldı. Azerbaycan'da ve Komünist Parti'de birçok görev aldı ve temsilci olarak seçildi. 8 Aralık 1937'de Azerbaycan SSC Yerel Sanayi Komiseri görevinde iken tutuklandı. 3 Temmuz 1938'de idam edildi. Bkz. https://ru.wikipedia.org/wiki/Балахлинский,_Закария_Рамазан_оглы (Erişim Tarihi: 20.07.2016).

⁸³ "Azerbaycan'da Milliyet Meselesi", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, 19 Temmuz 1340 (1924), ss.6-7.

AzKomF'nin umum kâtibini “*değersiz*” olarak nitelemiştir. Hanbudakof çıkışı üzerine sergilenen tavır, Azerbaycan'da, AzKomF'nin umumî kâtipliği seviyesine yükselmiş bir kişi, mensubu olduğu ülkenin dilinin konuşulması ve öğretilmesi konusunda basit ve fakat aynı zamanda temel insanî bir hak talebinin Komünist parti cihazının ‘kraldan çok kralcı’ yerli tipleşme tarafından hedef gösterilmesine yettiğini ispatlaması bakımından sarih bir örnektir.

Bu ve benzeri konuşmalar o yıllarda yapılırken, Balahlinski gibi Moskova'yı ve bu katıksız Bolşevik zihniyete ram olmuş yerlinin taklid-i merci olarak Rus rehberliği söylemi ve komünizmi temsil eden kişileşme, aslında kişilik değiştirme, Hanbudakof gibi millî komünistlere 5-6 yıl daha sabredilmesi gerektiğini tavsiye ederken, Stalin'in 1927'de iktidarı ele alışından sonra millî komünistler ile yazar sınıfından aydınlara karşı “milliyetçi”, “pantürkist” ve benzeri suçlamalarla takibat başlatılarak sürgüne veya çalışma kamplarına gönderilecekleri ya da idam edilecekleri en azından millî veyahut yerli ve fakat parti cihazının ilkelerinden güya sapan ve öyle değerlendirilecek olan komünistlerce beklenmiyordu.⁸⁴

Odlu Yurt mecmuasının Birinci Kânun (Aralık) 1929 tarihli 10. sayısının imzasız çıkan başyazısında Stalin'in iktidara geliş sürecinin ardından önce Moskova'da ve sonra Sovyetlerin “millî” sosyalist cumhuriyetlerinde başlayan takibat ve kovuşturmaya değinilerek sınıf, grup, meslek, boy-soy, ayırt etmeksizin ve neticede siyasetle alakası olmayan küme küme insanlara doğrultulu bu yeni durum, **Fransız devrimi** ile benzerliğini kurmak suretiyle **Robespierre** ve diğer **Jakoben liderlerin** yönlendirdiği Fransa'daki ‘Terör dönemi’ne ‘bolşevizya’ kavramlaşmasında benzetilmiştir: “...*Umumî terör bolşevizyada hiçbir zaman durmamakla beraber, son günlerde bilhassa şiddet etmekte pek meşkûk ithamlar kâh burada kâh orada küme küme insanlar, çok kere siyasetle alakaları olmayan ihtisas ehilleri bile “en yüksek cezaya” çarpmakta, yani kurşuna dizilmektedir.*”⁸⁵ Bu yolla, Parti'de Stalin, sağda Buharincileri ve solda da Troçkistleri susturarak, asıl Lenin'in Bolşevik iktidarının sağlama evresinde

⁸⁴ Stalin devri; millî komünistlerin, erken tarihli ceditçi sosyalist, sosyalist devrimci veya Bolşevik-Menşevik türevlerde devrim öncesinden gelerek parti içinde yer alan yerli elitlerin tasfiyesi konusu bu devrin incelemelerinde ayrı bir başlık açar. Bu konuda; Bkz. Ronald Grigory Suny ve Terry Martin, *A State of Nations*, Oxford University Press, New York, 2001; Alexandre A Benningsen ve S. Enders Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Millî Komünizm*, Çev. Bülent Tanatar, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995.

⁸⁵ “Şayanı dikkat bir safhada”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.10, Birincikânun(Aralık) 1929, ss.385-386.

tartışmalara neden olan köylülere karşı bir geri adım olarak görülen NEP politikasının terk edilerek “Birinci Beş Yıllık Plan”ı uygulamaya koyuyordu. Bu plan, tüm tarım arazilerine el konarak *kolhoz* ve *sovhoz* adı verilen büyük kolektif ve devlet güdümlü çiftlikler tesis edilmesi ve köylülerin de bu çiftliklerde çalışmasını öngörüyordu. Bu çiftliklerden gelecek üründen elde edilecek kaynak, ülkenin ağır sanayisinde ve fabrikalaşmasında kullanılacaktı. Ancak devrimin ilk yıllarında köylülerin ve Rus olmayan milletlerin desteğini “Köylülere toprak, milletlere istiklâl!” şiarıyla alan Moskova, bu planı uygulama aşamasında, eski toprak aristokrasisini beraber yıktığı o eski mujik ve serf sınıfındaki Rus köylüsünü karşısında buldu. Devrim sonrası bu vaatle aristokratların topraklarına el koyan köylüler, NEP kapsamında yürüttükleri faaliyetlerle varlıklı hâle gelmişlerdi. Bundan dolayı **kolektivizasyon** politikasından memnun olmayan, toprak sahibi *varlıklı köylülere* (*Kulak*–Kolçomak; ilgili aşağıdaki Mirza Bala makalesindeki vurguyla “hâlli köylüler” özel terimi) karşı önce aşırı vergilendirme uygulandı, ardından ülkede “Zengin köylülere saldırın!” sloganıyla ‘işaretlenmiş düşman’ olarak hedef gösterildiler. Ukrayna, Kırım, Azerbaycan ve Türkistan gibi ülkelerde bu köylüler, milliyetçi oldukları veya milliyetçilere destek verdikleri gibi suçlamalara maruz kalarak tutuklandılar. En nihayetinde NEP sürecinde yapılandırılan bu köylülüğün topraklarına el konuldu ve ülkenin uzak köşelerine sürgüne gönderildiler.

“Azerbaycan Hayat ve Matbuatından” adlı makalesinde ise Mirza Bala, Stalin iktidarıyla birlikte başlayan bu cins baskıların Azerbaycan’da ortaya çıkardığı kaos sonrasında AzKomF’nın artık iflas ettiğini ve tüm teşkilâta Moskova’nın emri ile **temizliğe** girişildiğini belirtiyor ve SSCB matbuatından alıntılarla bu temizliğin sebeplerini şöyle açıklıyordu:

İzvestiya (No. 173) gazetesinin reyine göre Azerbaycan Komünist Fırkası devlet müesseselerinde proleter nüfusunun kuvvetlenmesine katiyen ehemmiyet vermemiştir. Azerbaycan kazalarındaki Sovyetler, icraiyeler, maliye, adliye, maarif, sıhhiye, inzibat v.s. hep **kolçomaklar** (**hâlli köylüler**) elinde bulunuyormuş. Azerbaycan’ın sanayi, nakliyat ve inşaat işlerini idare eden “Devlet pımanı” teşkilatında “Musavat” hükümetinin yollar nazırı oturuyormuş, Ziraat işleri, emek ve medeniyet müessesesi dahi müsavatçı bir avukatın elinde imiş.

*Burjuvaziye, şehir ve köy zenginlerine, esnaf ve fabrikatörlere ve köylerin kolçomak sınıfına Moskva'nın emir ettiği tarz ve miktarda vergi tehmil olunmamış ve bu sınıflar komünist teşkilatları tarafından himaye görmüştür...*⁸⁶

Mirza Bala, “İzvestiya” gazetesinin bu şikâyetlere ek olarak AzKomF’yi tarım, eğitim, sanayi ve ekonomi alanlarında da başarısız bulduğunu, ayrıca Türkçenin Azerbaycan’da devlet dili olarak kullanılmasına ve Moskova’nın bölgede Türklere karşı denge unsuru olarak kullandığı Ermenilerin istismar edildiğine de pek inananmayan bir rivayet dilinde, eski etnik-dinsel rekabetin ve gerilimlerin araçsallaştırılabildiğine de dikkat çekmiştir: “İşlerin Türkçe olmasından dolayı’ Türk olmayan Lezgi, Kürt, Talış v.s. kenarda bırakılmış (?)...” “...Eski toprak sahibi ve yeni köy ufak burjuvası **Türklerden** ibaret olduğu için Karabağ vilayetinde istismar edilen dahi **Ermeniler** imiş.”⁸⁷

Mirza Bala, *Zarya Vastok* gazetesinin 184. sayısının baş makalesine istinaden asıl sorun olarak AzKomF’nin gösterildiğini, bu fırka dağıtıldıktan sonra Azerbaycan işçisinin serbest konuşma imkânı elde ettiğini, Moskova’nın emirlerine uygulamamakta direnerek Azerbaycan’ın kalkınmasını engellediğini aktarmış, yazıdaki çözüm önerisini aktarmaktadır: “Azerbaycan komünist fırkası yeni heyetleri yalnız Rusya komünist fırkasının *Mavera-yı Kafkasya komitesine itaat eylemek şartıyla işlerinde muvaffak olabilecektir.*”

Sovyet basınına göre Azerbaycan’da her kesim milliyetçiliğe ya da **gayri sosyalistliğe** kapılmış, başta AzKomF olmak üzere köylülerin, memurların, işçilerin ve akademisyenlerin arasında “sağ” akım olağanlaşmıştır. Mirza Bala, bu konuda Bakü petrol ocaklarında çalışan işçilerin durumuna değinerek, işçilerin eskiden hükümet veya fabrikatör ile sendikanın uzlaştığı fiyat üzerinden çalıştıklarını ve fakat memnun olmadıklarında şikâyet edebildiklerini veya iş bırakabildiklerini oysa şimdi, sözde kendilerini temsil eden sovyet müessesesinin sunduğu şartlarda çalıştıklarını ama şikâyet edebilecek bir merci olmadığını ve gerektiğinde kendilerini savunabilecek muhalif bir sendika kuramadıklarını yazmaktadır.⁸⁸ Moskova’ya göre bu gibi işçi talepleri sağ akımın işçiye nüfuz ettiğinin göstergesidir ve “gayri sosyalistlik” içerdiğinden mücadele edilmesi, temizlenmesi gerekmektedir.

⁸⁶ “Azerbaycan hayat ve matbuatından”, *Odlu Yurt*, Y:1, S:8, Birinciteşrin (Ekim) 1929, s.311.

⁸⁷ agm, ss.311-312.

⁸⁸ agm., s.315.

Üniversitelerde de durum farklı değildir, *Komünist* gazetesinden aktarılan haberde Azerbaycan Devlet Darülfünunu'nun ideolojik açıdan "sağlam" olmadığı, AzKomF ve diğer Sovyet teşkilâtları ile alakadar olmayan profesörlerin hemen hepsinin "milliyetçi" ve "sağ ruhlu" oldukları belirtildikten sonra öğrencilerde de milliyetçiliğin hâkim olduğunu ve ayrıca Yahudi aleyhtarlığı ile Rusya'dan gelenlere karşı yerli milliyetçiliğinin de ortaya çıktığını aktarmaktadır.⁸⁹ Gazete, tüm bu tespitlere karşın AzKomF'nin hiçbir şey yapmadığından da şikâyet etmektedir.

Alıntılarda ve örneklerde de görüldüğü gibi Bolşevikler, milletler meselesini Rus olmayan bölgelere sızma ve konumlarını sağlamlaştırma amacıyla kullanmıştır. Bu uğurda temasa geçtikleri milliyetçilerle ilişkileri zaruretten ve mecburiyetten, devralınan toplumsal ve ekonomik ahvalden ileri gelmiştir. Bu zaruretten kurtulunca, yani esas olarak Rus olmayan 'kenar'da, ordu-siyaset istikrarı sağlandığı ölçüde ve yerli Bolşevik komünistlerin 'milliyetçiliğe' sapmayanlarıyla işbirliğinin sonuç vermesiyle beraber Bolşevik iktidarı kurulabilmiştir: millî-yerli komünistler aracılığıyla bu mümkün olabilmıştır. Buldukları her fırsatta fırkadaki ve yönetimdeki, Stalin devri bağlamında düşünüldüğünde millî-yerli unsurlara baskı uygulayan Moskova, Stalin'in yönetimiyle gelen **terör** döneminde **millî komünizmi** sonlandırmış ve bu bölgelerde önemli noktalarda hâlihazırda yer alan kendi adamlarının sayısını arttırarak geçmişte ihtiyaç duyduğu "vasıtalari" (kişiler, düşünceleri, değerleri, konumları ve somut-soyut her şey araçtır) ortadan kaldırmıştır. Moskova, bu süreçte özellikle güvenmediği ancak mecbur kaldığı devrim öncesi yerli-millî unsuru hedef almıştır, bu kargaşa döneminde her şeye rağmen konumlarını koruyan ve/veya yeni konumlar elde eden yerli unsurlar ise Lenin'in deyişiyile "Rus proletaryası mümessillerinin rehberliğini kabul edenler" olmuştur.

2.2. BOLŞEVİKLERİN ŞARK VE MÜSTEMLEKE SİYASETİ

Bolşeviklerin, kavram düzeyinde *Şark siyaseti* ile *müstemleke* ve *yarı müstemleke* siyaseti iç içe geçmiş vaziyettedir. Siyasî muhaceretin bu erken tarihli çözümleyici metinlerin yazarlarının faal siyaset adamları olduğu ve kimilerinin ancak bağımsız olarak sosyalizm okumalarını yaparak geldikleri ve şüphesiz modern anlamıyla millî/ulusal

⁸⁹ "Azerbaycanda", *Odlu Yurt*, Y.1, S.11, İkinci kanun 1930, ss.474-475.

karakteri saklı tutarak değerlendirmeler yaptıkları ve nitekim bu metinleri yorumlama aşamasında onların Bolşeviklerin milliyet meselesine, bu iki kavramla beraber de anlam yükledikleri, şüphesiz kendi açılarından eleştiriye tâbi tuttıkları unutulmamalıdır. Öylece, aynı metinler dikkate alındığında keskin bir ayırım erken devirden itibaren, taraf ve karşı taraf oluş hali, bir önceki yüzyılın devrettiği emperyalizmle eşlikçi yürüyen müstemlekecilik, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı düzende 'Yeni Rusya' henüz Batı kamuoyu ve uluslararası aktörlerince kabul edilip sindirilmemişken, 1920'ler ve sonrasında durum daha belirgindir. Bolşevikler ve temsil ettikleri ihracı mümkün olan, söylem düzeyinde bile müstemlekelerin yerli müstemleke karşıtı aydınları nezdinde vaatleriyle cazip Komünizm'in ve Bolşevik Rus tipin Türklere ve Şark'a bakışının "Şark imgesi" ile beslenmemiş olması düşünülemez. Eski Rusya veya Çarlık devrinden özellikle Rus oryantalist imgelemele yoğrulan rehberlik, medeniyet taşıyıcılık iddiası, 'son söz'ü kimin söyleyip uygulayıcı olacağı olgusu, hepsi emperyal Rus mirasından Bolşevik laboratuvar deneyinin oyuncularına, yerli veya Rus olsun, denenmiş sıfatında intikal etmiştir. Bu, metinlerde göze çarpar derecede Doğu imgelemeleri doğrudan sosyalist/komünist, elbette Lenin-Stalin edebiyatının vazgeçilmez "üretim ilişkileri" ve Marksist diyalektik jargona uygunlaştırılmıştır. Öyle ki mesela Bolşeviklere göre "Doğu toplumlarının kayda değer bir proletaryası yoktur", "emperyalist devletlerin müstemlekelerinde ise sınırlı bir proletaryadan" söz edilebilir ancak bunların "Batılı komünistlerin **yol göstericiliğine** ihtiyaçları vardır". Şark toplumları, umumiyetle (bir kısmı özel mülke sahip olmak üzere) çiftçilerdir ve başlarındaki liderler indirilse veya fabrika işçileri yönetimi ele geçirmeye çalışırsa düzenlerini korumak adına burjuva ile birleşerek direneceklerdir. Kendilerini öncelikle sosyalist veya komünist olarak tanıtanlar olmak üzere çeşitli siyasî kimliklere sahip yerel *münevver*ler, Bolşevikler nazarında ülkeye nüfuz amacıyla kendileriyle beraber çalışılmaya müsait ancak içinden çıktıkları toplumun yapısı nedeniyle siyaseten "güvenilmez" bulduklarından yol göstericiliğe mutlaka ihtiyaç duyan kimseler olarak görülürler. 'Rehberlik' kavramının yerli millî ve *Velikorus ve diğeri*⁹⁰ bağlamına sosyalizmin 'çevre'de tesisi noktasında çözümlemesi,

⁹⁰ *Diğer* sıfatı, bu bağlamda Batılı ve Rus emperyal olup, sanayileşmiş, tekelci kapitalist ve nihayet sömürgeci olarak emperyalist gelişmiş, gelişmiş olanla ittifak hâlinde (Rusya) devletlerin karşısında konumlandırılan, bu devletlerin bir veya birden çok vasıta ile önce nüfuz ve ardından siyaset ve asker gücüyle işgal edip yönetimini de kurarak yerleşebildiği (istimlak, müstemleke veya koloni, sömürge sözcükleriyle açılan) dünyanın doğu veya güney yarıküresindeki deniz aşırı, kıtalar arası bölge, ülke,

siyasî muhacir Türk entelektüelliği tarafından rahatlıkla Çarlık yönetim deneyimini bilinçli kavrayıp eyleme geçebildiklerinden yapılabilmektedir.

Marksizm'e göre, devrim için gereken koşulları tam olarak sağlayamamış olsa da komünist devrime en yakın ülkeler Batı medeniyetini temsil eden, emperyalist ve kapitalist olan İngiltere, Fransa ve Almanya gibi devletlerdi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın getirdiği veya sunî olarak oluşturulan şartlar, en azından Marksistlerin ummadığı bir şekilde bu devrimin Rusya İmparatorluğu'nda gerçekleşmesini sağladı. Rusya'da komünist devrimin mimarlarından Lenin ve Stalin, devrimin ilk yıllarında imparatorluk topraklarına tekrar hâkim olmak ve siyasî konumlarını güçlendirmek için milletler meselesine öncelik tanımış, Rusya içerisinde yer alan milletlere son kertede “kendi kaderini tayin etme” hakkı da dâhil olmak üzere birçok hak vaat etmişti. Bolşeviklerin iç siyaset öncelikleri böyleyken, dış ilişkilerinde ve faaliyetlerinde önceliklerini Marksizm'in öngörüsü doğrultusunda gelecek, olası devrimlerin Batılı ileri kapitalist ülkelerde olması gerektiğinden hareketle bu ülkelerdeki komünist partilerine destek ve uluslararası propaganda olarak belirlemişlerdir. Batılı ülkeler ile Bolşeviklerin arasında karşılıklı karşı faaliyetlerin gölgesinde yürüttükleri ilişkileri Sovyetler Birliği'nin tanınması, ekonomik ilişkiler ve borçlar mevzuları üzerinden yürümüşdür. Bu doğrultuda şark toplumlarıyla, sömürge ve yarı sömürge ülkelerle uluslararası siyaset ve Moskova'nın bu siyasetteki konumu ile bağlantılı olarak *emperyalist güçlere karşı ittifak kurma, dünya devrimi, ezilen milletler* gibi kavramlar vasıtasıyla temaslara başlanılmıştır.

Batılı devletlerde beklenen devrimler veya müdahale edilmesine imkân yaratacak iç karışıklıklar, Moskova'nın her türlü çabasına rağmen oluşmadı. Bunun üzerine kitlelere yeni hedefler, Moskova'ya da hareket alanı gerekiyordu. Bu durum üzerine dış siyasî faaliyetlerde önceliğin Şark toplumlarına ve sömürgelere kaydırılmasına karar verildi.

coğrafyaları veya görel olarak bağımsız devletleri birer ham madde, pazar yeri görmek suretiyle üretim ilişkilerini, başta ekonomi, toplum, hukuk, siyaset ve siyasî elitlerin yapısal-işlevsel özelliklerini biçimlendirerek düzenlemeler yapmayı, ancak merkez-çevre bağlamında emperyalist-sömürgeci gücün yarar ve çıkarına çalışan bir kontrollü gelişmişlik nosyonu etrafında 'bağımlılık' ilkesini gözetken zihniyeti açar; dolayısıyla bu anlatımda 'Kenar, Azgelişmiş, Geri kalmış, Geri bırakılmış veya İhmal Edilmiş, Mazlum, Doğulu' belirsiz sıfatları, Lenin'in cazip bildirgesinde sömürgeleştirilen Müslüman dünyanın bir parçası olan Müslüman milletler yanında Çarlığın tebaası Müslüman Türkler ve yaşadıkları 'iç sömürge' muameleatınca da yönetilebilen yurtları, toprakları da dikkate alınır. Lenin'in siyasî bildirgesinde sıralanan “Doğulu Milletler” sınıflaması bu sıfatın içindedir Bu konuda Zeki Velidî Togan'ın makalesi için bkz. “Komünistlerin Şark Politikası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340(1924), ss.3-5; “Komünistlerin Şark Politikası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.18, 25 Haziran 1340(1924), ss.3-7; “Komünistlerin Şark Politikası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, 1 Temmuz 1340(1924), ss.4-7.

Yeni Kafkasya mecmuası, bu konudaki yazısında 3. Enternasyonal'in 5. Konferansı'nda (Temmuz 1924) Batı'da bir türlü gelmeyen devrim sonrası, özellikle Batı Avrupa'daki sosyalist-komünist faaliyetlerin Doğu'ya kaydırılması kanaatine varılmış olmasına dair çıkan kararı aktarıyor:

*Biz şimdiye kadar tebligat ve teşkilat meselelerinde Garbî Avrupa memleketlerine lüzumundan fazla ehemmiyet vermiş bulunduk. Hâlbuki bu hatt-ı hareketimiz pek o kadar doğru olmadığı da artık anlaşıldı. Binaenaleyh bundan sonra **yüzümüzü Şark'a çevirmeliyiz**. Bütün kuvvet ve gayretlerimizi **Hindistan'da, İran'da, Türkiye'de ve Balkanlarda neşr-i efkâr için** yapılan teşkilat ve tebligata sarfetmeliyiz. Doğrudur, şimdiki hâlde bu memleketlerin muhtelif merkezlerinde "Komünizm yuvası" (... (?)) kurmaya muvaffak olmuşuz. Fakat bununla tabîi iktifa etmek olmaz. Bu "yuvaları" daha fazla genişletmek, kuvvetlendirmek için bütün mevcudiyetimizle çalışmalıyız.⁹¹*

3. Enternasyonal'in⁹² bu kararı öncesinde de makalede Moskova'nın Balkanlar'da karışıklık çıkarmak, İran'ın kuzey illerine yerleşmek (Türklerle yerleşik) ve Türkiye'yi etkisi altına almak amacıyla faaliyetler yürüttüğü ve Türkiye'nin makalede söylenildiği şekliyle "samimi müttefiki"ne dikkat etmesi gerektiği de belirtilmiştir.⁹³

Türkistan millî hareketinin önemli isimlerinden Ahmed Naim (Öktem)⁹⁴ de, Doğu siyaseti ve milliyet sorununa, bu kez, hariçteki Rusyalı Türk milliyetçilerinin vurgusundan vazgeçmeyecekleri **komünist müstemlekeçiliği** olgusundan, uygulamalı ve kendi deneyiminden yol alarak yaklaşmış ve değerlendirmiştir. Onun *Yeni Türkistan*'da yayımlanan "Türkistan'da Dün ve Bugün" adlı makalesinde, 1918 senesinde kurdukları Millî Hokand Hükümeti'nin Lenin'in Doğu halklarına yönelik vaatlerine rağmen

⁹¹ "Yine Şark'a Dönen İnternasyonel", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, 15 Ağustos 1340, s.9.

⁹² 3.Enternasyonal ya da Komünist Enternasyonal, I. Dünya Savaşı öncesinde alınan kararlara riayet edilmemesi ve enternasyonale bağlı grupların genellikle ülkelerinden taraf olmaları sebebiyle dağılan 2.Enternasyonal'in yerine, Lenin tarafından Bolşevik devrimin gerçekleştiği Rusya'da 1919 yılında kuruldu. Daha fazla bilgi için; bkz. Alexander Sobolev, *Üçüncü Enternasyonal'in Kısa Tarihi*, Çev. N. Okman, Bilim Yayınları, İstanbul, 1979; Fransız Marksist Komünist yazar Georges Cogniot'nun gözünden; Georges Cogniot, *Komünist Enternasyonal*, Çev. Hüseyin Güçlü, Temel Yayınlar, Ankara, 1975; Hermann Weber, *III. Enternasyonal 1919-1943 Belgeler*, Çev. Ümit Kıvanç, Belge Yayınları, İstanbul, 1979; Serge Wolikow, *Komünist Enternasyonal (1919-1943)*, Çev. Erden Akbulut, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

⁹³ "Yine Şarka Dönen İnternasyonel", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, 15 Ağustos 1340, s.10.

⁹⁴ *Ahmed Naim (Öktem)* Genç Buharalılar grubuna mensuptur. Buhara Cumhuriyeti'nin 1921-1922 yılları arasında Almanya'ya eğitim amacıyla gönderdiği grupta yer almıştır. 1925 yılı sonrası SSCB'nin bu eğitim programını sonlandırarak, hariçteki öğrencilerin SSCB'ye dönmesi yönünde baskı uygulamaya başlaması sonrası ortaöğretim seviyesindeki öğrencilerin büyük çoğunluğu dönmüş, az sayıda öğrenci ise Ahmed Naim ve Türkiye'nin Varşova Büyükelçiliği sayesinde Türkiye'ye geçmesi sağlanmıştır. Ahmed Naim de 1930'lu yıllarda Türkiye'ye geçerek faaliyetlerini burada sürdürmüştür.

Bolşeviklerce dağıtıldığını, ardından Bolşeviklerin onaylaması ve sözleriyle kurulan Türkistan ile Başkurdistan Sovyet Cumhuriyetleri'nin ve 1920'de Hive Hanlığı ile Buhara Hanlığı'nın yıkılmasının (daha kuvvetli bir sözcük tercihiyle *zir ü zeber*), aynı adla biçimsel olarak ancak 'halk' ifadesinde kurulan "**halk** cumhuriyetleri"nin de yine Bolşeviklerin elleriyle tasfiye edilerek bu bölgelerin Moskova'ya bağlanabildiğini belirtmektedir: "*Bolşevikler harici düşmanlarından emin bir vaziyete geçtikten sonra eski Rus hudutlarını muhafaza gibi eski Rus emperyalizmini yani müstemlekecilik siyasetini takip eylemeleri neticesinde Başkurdistan, Türkistan, Azerbaycan, Gürcistan ve en sonra, 1924'te Buhara ve Hive Cumhuriyetleri **zir ü zeber** edildi.*"⁹⁵

Devrimin ihracı ve bunun yönü itibariyle Batı'dan, "Şark'a yüzünü dönme" siyasetinin, dünya sistemi içinde (1918 ve sonrası: 2 Dünya Savaşı arası) ve rehber olma misyonu adı altında, her iki kutbun da (kapitalist-komünist) rekabetinin doğduğu zamanı bildiren süreci yine bir tek kavram 19. yüzyıldan gelerek çözmeye ve anlamlandırmaya devam edecektir: **Müstemlekecilik** (: Sömürgecilik, onu taşıyan emperyalizm ise çağının yüklediği anlamı aşacaktır, yani 20. yüzyıla da taşacaktır). Rusya'nın kıta karasında yakın çevresini kavrayan emperyal Çin de bir diğer 'geri kalmış Asyalı' olarak toplumsal ve ekonomik karışıklık yaşamaktadır. Ahmed Naim'in yazısında belirttiği Sovyet Rusya'nın kendi (uzak veya yakın) "çevresi" üzerinde **tahakkümünü** (*dominance*) kurduğu Moskova parti cihazının siyasî müdahalelerinin bir örneğini de Çin yaşamıştır.

Yeni Türkistan'lı siyasî yazar Sayer Gul ise mecmuada kaleme aldığı "Bolşeviklerin Şark ve Müstemleke Siyaseti" adlı yazısında Moskova'nın politikalarını Çin örneğiyle incelemektedir. Bolşeviklerin 1927 baharında Çin'de hâkim görüldüğü bir dönemde, onlarla beraber çalışmaktan rahatsız olan ve bağımsız bir politika izlemek isteyen Kuomintang Fırkası mensupları düzenledikleri bir kongreyle partinin sağ ve sol olmak üzere ikiye bölündüğünü duyurdular. Komünist Enternasyonal, bu karar sonrası Sağ Kuomintang Fırkası'nı ve liderlerini "hain" ilân ederek onlara karşı bir politika yürütse de bu gruba karşı etkili olamadı ve müdahale şeklini değiştirerek Çin'deki devrime genel bir destek verildiği söylemine geçildi.

⁹⁵ "Türkistan'da Dün ve Bugün", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.5-6, Ekim-Kasım 1927, s.13-14.

Çin’de Komünist Enternasyonal ile Kuomintang Fırkası’nın yaşadığı bu ihtilâfın arka planında da Batılı ülkelerde beklenen devrimin gelmeyişi önemli bir sebeptir. Nikolay Buharin, Batı’da yaşanan ekonomik buhrana rağmen iç karışıklık çıkmayışı ve ardından gelen istikrarlı durum karşısında Komünist Enternasyonal’in Doğu’ya, özellikle de Çin’e, daha çok önem vermesi gerektiğini belirtmiş ve buradaki gelişmelerin Batı’da sönen işçi hareketlerini dengeleyeceğini söylemişti.⁹⁶ Diğer taraftan Kuomintang Fırkası, Çin’de kurulacak cumhuriyetin Rusya Sovyetleri’nden ayrı ve bağımsız bir hükümete sahip olması gerektiğine, Uluslararası Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin bir parçası olmasına ve dış antlaşmaların da Sovyet Cumhuriyetleri Birliği’nin onayıyla yapılmasına dair bir kararnameyi Sovyet temsilcileri huzurunda kabul etti. Bu kararnameye karşı Komünist Enternasyonal, Çin hükümetinin görünüşte olsa bile bağımsız gözükmemesinin kabul edilemeyeceğini ve Rusya Komünist Partisi ile işbirliğini sürdürdükleri sürece kendi başlarına antlaşmalar imzalayamayacaklarını bildiren bir cevap gönderdi.⁹⁷ Gul, bu yazısında Sovyet Rusya ile Çin arasındaki ilişkileri Batı’ya göre boyutlandırarak kısa bilgiler vermekte ve devam etmektedir. Rus-Çin ideolojik işbirliği sorun, Rus komünist rehberliği olmuş, Gul ise bu sorunu “Rus müşavirler” vurgulu ifadesiyle tanımlamıştır. Bu tanımlamadaki *müşavir* ve onunla beraber *meşveret*, *istişare* sözcükleri de, Rusyalı Türk muhacir mecmualarının yazar kadrolarının siyasî kavram düzenlemesinde, aynı zamanda ortak siyasî sözlüklerinin bir parçası olarak *rehberlik*, *yol göstericilik* kavramlarına denk anlaşılmalı, eşdeğerli oldukları kabul edilmelidir. Bu durum Kuomintang Fırkası’nın içerisinde doğal olarak, Rusların parti içi işlerine müdahalesi olarak algılanmış, huzursuzluk yaratmış ve partinin ikiye bölünmesine sebep olmuş, ardından gelen müdahaleler de Çin ‘sağ komünistler’inde Moskova karşıtlığını arttırmıştır. Sayer Gul, Çin’deki meseleleri incelediği makalesinin sonunda Bolşeviklerin Doğu’ya ve ‘iç sömürgeler’e yönelik politikasından şu çıkarımı yapmaktadır:

Demek ki Bolşevikler bunu Kazak, Özbek, Başkurt, Hive ve Buhara illerinde tatbik etmekle kalmamış hariçte de tatbik etmiştir. Çin vaziyeti gibi karışık bir vaziyet diğer herhangi bir şark memleketinde de hâkim olup harici ve dâhili düşmanların taarruzlarına karşı muharip vaziyette Ruslardan siyasî veya maddi muavenet mukabiline Rus “müşavir”lerini kendi arasına alırsa ve memleketinde

⁹⁶ “Bolşeviklerin Şark ve Müstemleke Siyaseti”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.2, Temmuz-Ağustos 1927, s.11.

⁹⁷ agm., s.12.

*müstakil komünist teşkilatına müsaade ederse Stalin ve Buharinlerin Kominterni o memlekette de aynı siyaseti takip edecektir.*⁹⁸

Zeki Velidî Togan, Türkiye’de cumhuriyetin ilân edildiği zamana yerleşmek suretiyle, ‘Yeni Türkiye’nin Batı emperyalizmi karşısında mücadeleye kurulduğu gerçeğini daima öne koyarak, 1922 tarihli yukarıda da belirtilen *Yeni Kafkasya*’da da düzenleyerek yayımladığı “Komünistlerin Şark Politikası” adlı makalesinde komünistlerin Doğu’da ve sömürgelerde uygulanacak politikalarını açıklarken müthiş bir benzetme yapmış, aslında erken tarihli olarak kapitalist sanayileşme ve sosyalist sanayileşme, bu ikisinin de dünyayı (**‘geri kalmış ve az inkişaf eylemiş milletler’**i kıta, bölge, coğrafya, din, millet, ülke birimlerinde yön alıp sınıflayarak, ‘Güney’i, ‘Doğulular’ı, ‘Asyalılar’ı, ‘Doğu Müslümanları’nı, Afrika’yı) bir ‘açık pazar’ olarak gördüklerini dile getirmek istemiştir: Avrupa; sanayi tesisleri ve fabrikalarla dolu bir “şehir”, Asya ve Afrika ise Avrupa’ya hammadde sağlaması gereken “köy”dür. Köy-Kent ikiliği ve buna bağlı tüm toplumsal, ekonomik ve kültürel çelişkiler, Togan ve diğer yazarlar için doğrudan kapitalizm:emperyalizm:sömürgecilik olgusuna Batı Avrupalı, müstakbel Amerikalı cephesinden yaklaşılsa bile bu üç eş-değer olguya Sovyet Rusya da indirgenmiştir. Togan, yaşadığı çağ içinden konuşarak sanayileşmiş bir Avrupa’da olası bir devrimde bile Avrupa komünistlerinin veya sosyal demokratlarının, zikretmediği ve fakat örtülü olarak ilk cümlesinde ima ettiği dönüşecek bir ‘sanayii burjuvazisi’nin, muhtemel komünist hükümetlerinin ‘müdahaleci’ ordularının ve **‘Avrupa amelesî hâkimiyetinin komiserleri yani Avrupa proleteriyat mümessilleri’**nin varlığında, aslında hangi coğrafyaların hangi eski-yeni emperyalist güçlerce paylaşıldığını (...mesela, Hindistan’da, Cenubî İran ve Mısır’da İngiliz; Tunus’ta Fransız; Şimalî İran, Türkistan, Kafkasya ve Şimalî Çin’de Rus proletaryası) sıralamış, “yerli” unsurların (burada *amele: proletarya*) marifetiyle ancak bunun mümkün olabileceğini, çünkü bunların (yerli proletarya: komünist hükümetler: aydınlar) bu müstemlekelerin ahvalini ve kendi memleketlerindeki fabrikaların ihtiyacını diğerlerinden daha alâ bildiklerinden bu **sömürü düzenini** sömürgeci-sömürgeli biçiminde mutlak tabiiyet ve tahakküme dayalı bağımlılık ikilemlerini yaratarak devam ettireceğini belirtir:

...Avrupa’da komünizm galebe ettiği saatte müstemlekelerde icra edeceği ilk işi Asya veya Afrika müstemlekelerinden mahsulat-ı ziraiye ve ham eşyanın

⁹⁸ agm., s.12.

kapitalizm devrindeki tertiple getirilmesi olacaktır. Bu suretle o, Avrupa sınaî meyanına, zerre kadar olsa da, sekte getirtmek istemeyecektir. İkinci işi ise Şark ile Garpta komünizm usul ve teşkilâtını tatbik ve icra etmek üzere Şark ahâlisini bu usul-u hayatı öğretmek ve şarkta mülkiyet-i hususiye esasının kapitalizm ve emperyalizme inkişaf etmesini temin etmek olacaktır.

Bu işi müstemlekelerde başa çıkaracaklar, bittabi, Avrupa amelesi hâkimiyetinin komiserleri, yani Avrupa proleteryat mümessilleri olacaklardır. Hem de o müstemlekedede o müstemlekeye sahip olan Avrupa milletinin amelesi hükümet ve rehberlik edecektir. Mesela, Hindistan'da, Cenubî İran ve Mısır'da İngiliz; Tunus'ta Fransız; Şimalî İran, Türkistan, Kafkasya ve Şimali Çin'de Rus proleteryası gibi... Çünkü bunlar bu müstemlekelerin ahvalini ve kendi memleketlerindeki fabrikaların ihtiyacını diğerlerinden daha ala bilirler. Yoksa Tunus'ta Rus, Türkistan'da Fransız iş görebilmez. Tabiidir ki **Avrupa amelesinin müstemlekelerde hâkimiyeti ancak Avrupa'dan getirilen askerî kuvvetle temin olunabilir.**⁹⁹

Togan, Avrupa'da devrimin yaşaması için Komünist Enternasyonal'e tâbi olmuş veya onun etkisi altına girmiş Doğu ülkelerinde ve sömürgelerinde, emperyalist güçler veya küçük burjuvalar sonrası millî liderler yerine Avrupalı kılavuzların olacağını, millî ordu yerine Avrupa işçi askerlerinin (kıızıl ordu) geleceğini, millî sermaye ve sanayi oluşturmak yerine geçmişteki gibi Avrupa fabrikalarına hammadde tedarikini sağlamakla mükellef köylü ve çiftçilerin buna devam edeceğini söylemekte, bu düzenin devamlılığı adına da Avrupalı işçi kolonilerinin bu ülkelere yerleştirileceğini belirtmektedir. Togan, tüm bu sürece örnek olarak Rusya'nın sömürgeleri olan Türkistan, Buhara ve Kafkasya gibi bölgelerde yaşananları göstermektedir.

Mehmed Emin Resulzâde de *Yeni Kafkasya*'nın başyazarı ve kurucusu sıfatıyla aynı Zeki Velidî Togan gibi Bolşeviklerin izledikleri politikalara bizzat içerden şahit olması sebebiyle, Moskova'da bulunduğu sürede kendisini himaye eden Stalin'e Avrupa'ya firar ettikten sonra yazdığı Kanun-i Sanî (Ocak) 1923 tarihli mektubunda Bolşeviklerin izledikleri politikaları kendisine tüm açıklığıyla dile getirir:

...Hâli hazırda Rusya'da husule gelen hadiseler ise bundan yüz sene mukaddem cereyan eden hadiselerden başka değildir. Yüz sene evvelde olduğu gibi, şimdi de Rusya müstemlekeleri bir araya toplanılmaktadır.

Sevk-i kaderle mevki-i iktidara gelen komünist fırkası bil-cümle mefkûrevi cephelelerinden ricat ede ede eski Rus Emperyası'nın ihyası fikrine dayandı. Bu fikir ise firkanın mefkûrevi şiarlarından ziyade, hâkim olduğu muhitin cihangirane

⁹⁹ "Komünistlerin Şark Politikası", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 10 Mayıs 1340(1924), ss.3-5.

temayüllerinden neşet eden bir takım menafî ve hedeflere maliktir. Bir hükümetin resmi mefkûresi **asilzâdegân şovenizminden amele kozmopolitizmine** tebdil ederse bundan zat-ı mesele o kadar değişmez ve en sonda **geride kalmış ve az inkişaf eylemiş milletlerin milliyetlerinden ıskatı (denasyonalize olması) diğeri bir milliyete temsilleri (asimilize olmaları) gibi bir neticeye iktiran eder.** Yerli amele (proletaryat) kısmına istinat iddiasıyla elde silah olarak, Kafkasya ile Türkistan gibi **kenar vilayetlerde teessüs eden demokratik teşkilat-ı siyâsiyeyi işgal ettiğiniz zaman, ale'l-umum sâbık imparatorluğun Çarizm siyasetiyle Ruslaştırılmış müstemleke şehirlerindeki Rus amelesinden ibaret bir ekalliyet-i kalile arzusuna tevfikân azim bir ekseriyet teşkil eden ahâli-i mahalliyenin pek meşru bir hakkını kaba bir surette çiğnemiş oluyorsunuz. Amelenin Azerbaycan veya Türkistan'da diktatora ilân etmesinin Moskova diktatorasından başka bir şey olmadığı güneş gibi aşikârdır.**

Eski Petrograd devrinin siyaseti dahi bundan gayri değildi. **Kenar vilayetlerin muhtariyet şeklindeki zahîr görünüşü ise ciddî bir şey ifade edemez.** ...Ortadaki fark olsa olsa şimdiki cumhuriyetlerin inhilalindeki hareketin o zamanki hanlıkların inhilâlindeki hareketten daha seri olmasından ibarettir.

Bolşevik fırkasının merkezîyetçi olduğunu bildiğimden bu fırkanın, nev'i kendine mahsus bir emperyalist olduğunu sezmiş ve zarurî bir istihâle geçireceğini daha evvelce söylemiştim. **Gayr-ı ihtiyarî müşahit vaziyetinde bulunduğumdan bu istihâle gözlerimin önünde vaki oluyordu. Moskova'da bulunduğum iki sene esnasında ben Şark milletlerinin ve bilhassa Türk akvamının necatları yalnız kendilerinde, kendi te'arüf-i milliyelerinde muzmir olduğuna kati surette kani oldum...**

...Şark milletleri komünist hayatı ile değil, kendi hayat-ı milliyeleri ile yaşamak isterler. Bu maksatla da onlar kendilerini esir eden kuvvetlere karşı mücadele ediyorlar ve bu mücadelelerinde kendilerine zahîr olacak müttefikler arıyorlar. Bir zaman onlar Wilson'un prensiplerine inandılar; sizin şiarlarınız ise kendilerine daha ziyade sehhar göründü. Fakat heyhat, Wilson prensipleri Versailles, Triyanon ve Sevr muahedelerine müncer olduysa, sizin şiarlarınız da Ukrayna, Türkistan ve Kafkasya'nın yeniden istilası ile netice-periz oldu. Buna göredir ki vatanım Azerbaycan'ın sizin işgal ve esaretinize karşı mücadeleye kahraman Türkiye'nin Antanta'ya karşı icra eylediği mücadele kadar mukaddes bir hakkı vardır.¹⁰⁰

Bolşevikler, dış siyasette emperyalist ve kapitalist güçlere karşı kendilerini güçsüz hissettikleri dönemde uluslararası hukuk içerisinde kalarak kendilerini mevcut sınırlarında korumaya alırken, kendilerini güçlü hissettiklerinde ise uluslararası hukukun aslında emperyalist güçlerce yaratılmış burjuvaziyi koruyan bir kâğıt parçası olduğunu söyler. Bu söyleme karşın bu güçleri karşısına almaz, faaliyetlerini Doğu ülkelerine, Balkanlar gibi istikrarsız bölgelere ve müstemlekelere çevirir. Buralarda da Rusya içinde işleyen politikalarını izlerler. Rusya'da diktatörlüklerini sağlamlaştırdıktan sonra

¹⁰⁰ "Resulzâde Mehmed Emin Bey'in Bir Mektubu", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, 1 Kanun-u Evvel 1339 (1923), s.6-8.

Bolşevikler, kendileri ile çelişir vaziyette iç işleri olarak telakki ettikleri eski Rusya İmparatorluğu'nun kontrol ettiği arazideki Rus olmayan toplumlara karşı uyguladıkları “Çarizm siyaseti”nin tekrarını, Çin örneğinde görüldüğü üzere uluslararası sahada “Komünist Enternasyonal” çatısı altında hareket ederek yapmışlardır.

2.3. BOLŞEVİKLERİN BAKIŞINDA MİLLÎ KOMÜNİSTLER: TÜRK 'BURJUVA RUHLU AKSİ İNKİLÂPÇILAR, AKSİ İHTİLÂLCİLER'

Sovyet sistemi ve Rusya Müslümanları (Türkleri) Çarlık devri tarihi üzerine önemli iki Fransız tarihçinin mecazlı ifadesiyle; sosyalist fikirler, gerçekte, Müslüman Rusya'ya, Avrupa'da olduğu gibi, işçi gösterilerinin kanatlarında değil, kademeli olarak, dingin, kesintili bozkır rüzgârının sırtında geldi.¹⁰¹ II. Aleksandr (1855-1881) dönemi reformlarıyla beraber Müslümanların emperyal toplumla bütünleştirilmesi ve bu bağlamda 'Ruslaştırılması' tezinde yürüyen siyasetlerin bir boyutuyla daima eğitim-öğretim planlaması olduğu barizdir. Bu siyasette masraflarının üçte ikisinin Halk Maarifi Nezareti'nce, üçte birinin de yerel unsurlarca karşılandığı yerli adı altında Rus-Tatar vd. okullar kurulmasına başlanmıştı.¹⁰² Ancak bu okullar, öğrencileri Ruslaştırmaktan ziyade modern fikirlerle, özellikle de 'milliyetçilik'le tanışmalarını sağladı. Rus diline çevrilen eserleri okumaya başlayan ve Rusya'da çıkan gazete ve mecmuaları takip eden, yükseköğrenim için Rus üniversitelerine, Avrupa'ya ve İstanbul'a giden bu okulların mezunları, mensubu oldukları milletlerin münevverleri olarak, millî ve toplumsal sorunlarını dile getirmeye ve toplumlarını aydınlatmaya yönelik hem Rus dilinde, hem de kendi dillerinde siyasî gazeteler, mecmualar ve risaleler yayınlamaya başlamışlardır. Yalnızca Kırım Türklüğü'nün değil tüm Rusya Türklüğü'nün rehber bileceği gazeteci, yazar ve pedagog İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde, hem bir nesil doğdu hem de 'makinelî mektep' nitelemesini alan Usul-u Cedit* okulları açıldı. Okullar bu adı asıl

¹⁰¹ Alexandre A. Benningsen ve S. Enders Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Millî Komünizm*, çev. Bülent Tanatar, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1995, s.13.

¹⁰² Kırmımlı, s.34.

* Usul-ü Cedit hareketi, öncelikle İdil-Ural çevrelerinde eğitimde reform gerektiği üzerine tartışmalarla başladığı söylenebilir, fakat İsmail Bey Gaspıralı'nın Kırım'ın Bahçesaray şehrinde açtığı ilkokulla bu niyet fiiliyata dökülmüştür. Bahçesaray'da 1884 yılında açılan ilkokulun başarısını topluma ispat etmesi, Gaspıralı ile yandaşlarının şahsî gayretleri ve diğer münevverlerce bu usulün ilgi görmesi sonrası bu okulların sayısı Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 yılında 5.000'e ulaşmıştı. Bkz. Kırmımlı, s.56.

Gaspıralı İsmail Bey'in geliştirdiği anadilde okuma-yazma ve alfabe öğretiminde geliştirdiği yeni yöntemden aldı.

Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan bu halkların münevverleri önünde çözülmesi gereken millî, siyasî, toplumsal ve ekonomik problemlerden oluşan bir tablo vardı, onlar da gerek okudukları eserlerden ve beslendikleri kaynaklardan, gerekse Rusya'daki siyasî hareketlerden esinlenerek bu problemlere bir çözüm getirme arayışına **örgütlü siyasî muhalefet** olgusunda girdiler. Bu münevverler, 1905 Devrimi sonrası oluşan ortam sayesinde organize ettikleri umumî kongreler sonucu oluşturdukları yapıları, bireysel veya grup olarak bir şekilde dâhil oldukları siyasî partileri veyahut kendilerinin girişimiyle oluşan hareketleri bu yolda vasıta olarak kullandılar.

1917 Devrimi sonrası tarih yazımında **millî komünist** olarak nitelenen kişi ve gruplar, bu muhalif 'Ceditçi' münevverler arasında azınlıkta olmakla birlikte onlarla aynı süreci yaşamış, aynı akımlara maruz kalmış, aynı problemlere sahip fakat çözümün daha sol fikirlerle geleceğini savunanlardır. Sosyalizm onlara örgütlenme fırsatı sunarak, Rusya'daki sosyalist hareketlerle birlikte hareket etme ve onların programları üzerinden sorunlarını çözüme arayışı sağlamıştır. Bunlar arasında 1904 yılında Azerbaycan'da kurulan Himmet Partisi ve 1907'de Kazan Tatarlarınca Orenburg'da başlatılan Uralcılar hareketi, birbirlerinden farklı olmalarına rağmen Bolşevik eğilimleri nedeniyle diğerlerinden ayrılırlar. Bu gruplar haricinde programları sosyalist öğeler taşıyan ve hatta kendilerini bu fikirle tanımlayan çeşitli mecmualar ve gruplar oluşsa da, aslında bunlar bölgelerindeki milliyetçi akımın sol kanadını temsil ediyorlardı.¹⁰³

Henüz bağımsızlığı düşünemeyen yerli elitler arasında sosyalist programların sunduğu toprakların halka dağıtılması gerektiği ve eşit haklar vurgusu, Otto Bauer'in toprak-dışı kültürel muhtariyet fikri hızlı bir şekilde kabul görürken, Bolşeviklerin "enternasyonalizm"inin ayrıntıları onlar için belirsizdi.¹⁰⁴ Bu nedenlerle birlikte milliyetlere yönelik politikaları da net olmayan Bolşeviklerin, yerli elitler üzerinde bir etki sağlaması mümkün olmadı ve proletaryası olmayan bu bölgelere¹⁰⁵ nüfuz edemedi.

¹⁰³ Benningsen-Wimbush, *age.*, ss.27-29.

¹⁰⁴ Benningsen-Wimbush, s.31.

¹⁰⁵ Bakü'yü bu bölgelerden ayrı tutmak gerekir. Petrol ve petrole bağlı sanayisi nedeniyle birçok milletten işçi barındıran Bakü, Doğu toplumları ve sömürgeler arasında istisnai konumdaydı. Ancak Bakü'de de Bolşeviklerin güçlü bir konumda olduğu söylenemez. Bu konuda detaylı bilgi için; Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

1917 Devrimi'nden önce hem Avrupalı sosyalistler, hem de Rus sosyalistleri nazarında ezilen milletler ve bunların millî meseleleri gibi bir tartışma konusu yoktu. Emperyalist Avrupa'ya odaklanmış olan bu “güruh”, İngiltere karşısında İrlandalıların mücadelesine veya Rusya karşısında Lehlerin mücadelesine ilgi duyuyordu fakat bu halklar proletaryaya sahip halklardı ve Avrupa dâhilindeydi. Onlara göre millî meseleler marjinaldi ve devrim sonrası emperyalizm ile birlikte yok olmaya mahkûmdu. Rusya'da 1917 Bolşevik devrimi sonrasında ise bu mesele, bir gerçek olarak sosyalistlerin karşısında duruyordu. Devrim öncesi ve sonrasında da sosyalistlerin geneli Rusya dendiğinde batıda Smolensk'i, Doğu'da Moskova'yı, kuzeyde St. Petersburg'u ve güneyde Don havzasını kastediyorlardı, İdil-Ural veya Türkistan'ı değil. Stalin ve Lenin, devrimin devamlılığını ve muhafazasını sağlamak amacıyla, sosyalistlerin homurdanmaları eşliğinde, köylülere ve milletlere siyasî söylemlerinde yer vermeye başladılar ve 1920 sonrası Komintern, faaliyetlerini **Doğu** ülkelerine ve sömürgelere kaydırmaya başladı.¹⁰⁶

Sosyalistlerin eserlerinde ve tartışmalarında görmezden geldiği Doğu halklarının münevverleri ise hem sosyalistlerin hem de diğer fikirlere mensup insanların yazılarını takip eder ve kendi sorunları kapsamında yorumlar hâle gelmişlerdi. Millî komünistlerin en önde gelenlerinden olan Mirseyid Sultan Galiyev¹⁰⁷, Lenin'in söylemleri üzerinden,

¹⁰⁶ Benningsen-Wimbush, s.23.

¹⁰⁷ Mirseyid Sultan Galiyev, Kazan Tatar Komünist. 1917 Ekim Devrimi sonrası RKP'ye üye oldu. Kısa sürede parti içerisinde yükselerek Türk ve Müslümanlarla ilgili birimlerde görev aldı. Sultan Galiyev, proletaryası olmayan fakat Rusya İmparatorluğu'nun sömürgesi olan Rusya Müslümanları için **ezilen mazlum milletler** yaklaşımıyla “proleter halklar” terimini kullanarak, bu halkların proletaryası olan diğer halklardan, kastı Batı ileri kapitalist ülkelerin proletaryasından ayrı olarak ele alınması gerektiğini dile getirmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan millî komünizmin ekseriyetini Türklerin teşkil ettiği Rusya Müslümanları nezdinde lideri ve pratikte de referans ideolog olan Sultan Galiyev, ilk kez 1923'te ve ikinci kez 1928 'de milliyetçilik suçlamasıyla tutuklandı ve çalışma kamplarına sürüldü. Stalin'in 'büyük temizlik' (Batı siyasî edebiyatında Soğuk Savaş'ta Sovyet karşıtı bilim dilinde de 'büyük tedhiş' *great terror* biçiminde) döneminde 1940'da öldürüldüğü düşünülmektedir. Kendisi hakkında yapılmış bir değerlendirme için bkz. Saime Selenga Gökgöz, “Sultan Galiyev ve 1917-1923 Milliyetler Siyaseti”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Kasım 2004, ss.64-74 (Erişim 24.05.2017), Sultan Galiyev ve düşüncesi üzerine şu telif ve tercüme eserlere, 1980 öncesi ve sonrası, dolayısıyla Soğuk Savaş eksenine ve Meşrutiyet sonrası, çoğunca '40larla beraber Türk solu ile Türkçü düşünce ve Türk milliyetçiliğinin ister parti isterse muhalif ve meşru örgütlü çevre ve yayınları, bunların söyleleşmelerine yerleştirmek kaydıyla, eleştirel olarak başvurulabilir. Sultan Galiyev'in mücadelecisi ve hüznü hayatının belgesel romanı Sovyetlerin dağılmasının hemen ardından Tataristan'dan gelmiştir; *Renad Muhammedi, Sırat Köprüsü Sultan Galiyev*, Çev. Mustafa Öner, TDAV Yay., İstanbul, 1993. Tataristan'da İdil-Urallar'da milliyetçi siyasî elitlerin rehabilitasyonu ve iade-i itibarının bir parçası olarak Stalin Devri Merkez-Yerel Parti Evrakı'na, 'dosyalar'a dayalı olarak tarihbilimsel ve arşivbilimsel mesaiyi temsil eden kitabiyat için bkz. Gökgöz, agm., 'ek' kısmı. Öncelikle çeviri ve telif şu tarih incelemelerine başvurulur:

bir millet içerisinde **ezilen sınıfların** olabileceği gibi milletler arasında da ezen ve ezilen milletler vardır diyerek proletaryayı **ezilen milletleri** de kapsayacak şekilde tanımladı:

İlk olması itibariyle Fransız sovyetologlar A. Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejey, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev. Nezhik Uzel, H Yay., İstanbul, 1981; A. Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejey, *Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, Çev. Erden Akbulut-T.Ahmet Şensilay, Sosyalist Yay., İstanbul, 1995; Masayuki Yamauchi, *Sultan Galiyev, İslam Dünyası Ve Rusya*, Bağlam Yay., İstanbul, 1998; Erol Kaymak, *Sultan Galiyev Ve Sömürgeler Enternasyonalı*, İrfan Yay., İstanbul, 1993; Hâlit Yıldız, *Sultan Galiyev Ve Reel Sosyalizm*, Nam Yay., İstanbul, 1999; Mehmet Bedri Gültekin, *Sultan Galiyev Eleştirisi*, Kaynak Yay., 1999; Oğuz Şaban Duman, *Doğu Batı Meselesi Ve Sultan Galiyev*, TDAV Yay., İstanbul, 1999; Hâlit Kakıncı, *Sultan Galiyev Ve Millî Komünizm*, Bulut Yay., İstanbul, 2003; *Sultan Galiyev Davası*, Haz: Erol Cihangir, Çev. Arif Acaloğlu, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006; Hakan Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov Ve Sultan Galiyev*, Alter Yay., Ankara, 2006. Soğuk Savaş Türkiyesi'ne yerleşen Aclan Sayılğan, *Mazlum Milletlerin Kurtuluş Savaşları Karşısında S.S.C.B. Ve Sultan Galiev*, Mars Matbaası, Ankara, 1966; Sovyet sonrası bağlamda bkz. "Sultan Galiyev Üzerine", *Teori*, Ocak 1998, Sayı 96; Aydınlik gazetesini ve İşçi Partisi'nin çevresini temsil eden bu dergide çıkan Sultan Galiyev üzerine yazıdan ve daha başka Galiyev düşüncesinin o veya bu kişiler, başta 'Türkçüler', 'ulusçular' tarafından yorumlanması, hatta 'canlandırılması' üzerinden, neo-liberal tuhaf solculuğu ve özgürlükçülüğü ile 1980 sonrası, malum *Birikim* dergisinde Gün Zileli imzalı Türkiye'yi ve Türk dünyasını da içine alan (Galiyev üzerine değerlendirmesi bağlamında) "etnik mozaikçi" yazı da okunabilir: Ne ilgili tarihsel bağlamı ne de Türk ve sair 'çevre'de yürüten millî, milliyetçi sol-sağ sosyalist, ister komünist faaliyetleri, en azından Rusya emperyal ve Sovyet devri millî seçkinlerinin malzemesinin ancak dolaylı ve yorumlu bilgisine uzanarak yorum üstü yorum yapan, emperyalizm-sömürgecilik uygulamalarını yadsıyarak olmasa bile gözden düşürmek, hafifletmek, önemsizleştirmek üzere üretilen ve Türkiye'de 'yerli' tiplerini, öğrencilerini rahatlıkla bulan neo-liberal sol edebiyatın bir yansıması olarak Gün Zileli'nin bu yazısı numunedir. Yazısından şu alıntı bile yetebilir, diliyle ve tarzıyla 1990'lar ve hatta 2000'lerin siyaset sözlüğüne de yerleşen bir kavram düzenlemesi bu yazıya da hükmeder. İki bilemedin üç, konuyla ilgili kitap da tabii kullanılmıştır. Bir dolu edebiyat bir tarafa, 1990'ların sol-sağ siyaset iklim ve yelpazesinde yer alarak 1980 öncesinden devreden klişelere de itibar ederek, güya, eski-yeni siyasi, ideolojik çevreleri Sultan Galiyev'de buluşanlar, el sıkışanlar, eski düşmanlar yeni düşmanlar demek isteyip keyfince sınıflayarak *Birikim*'in okurlarını uyarmak üzere yazının kaleme alındığı açıktır: "Son zamanlarda, değişik çevrelerin, Sultan Galiyev'in temsil ettiği farz olunan bazı ideolojik yönelimlere yaptıkları pozitif atıflar ve bu vesileyle, kendisi Sovyet zindanlarında bizzat nasıl yok edildiye, tarihte de neredeyse yok edilmiş ve karalanmış olan bu şahsın yeni bir saygınlığa mazhar olması, tarihteki karartılmış noktalara ışık tutulmasına vesile olacağı için sevindirici bir gelişme olarak değerlendirilse de, bu tür ideolojik atıfları ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Çünkü bu ideolojik atıflar, bu konudaki kaynak ve araştırma kıtlığıyla ters orantılı bir şekilde, oldukça cüretkâr vurgular içermekte ve Sultan Galiyev'e ilişkin bazı üstü örtülmüş gerçekleri ortaya çıkarmak şöyle dursun, tasarlanan bir *politik ittifakın* hayli yüksek dozdaki çarpıtmalarla oluşturulmaya çalışılan ideolojik temelini kaynaklık etmek amacıyla ileri sürüldüğü izlenimi vermektedir. İmâ ettiğim bu politik ittifakın şu anda belirgin üç sacayağı bulunmaktadır: 1. Kendi tanımlarına dayanarak "Atatürk milliyetçisi" diye adlandırabileceğimiz, Attila İlhan; 2. *Yeni Hayat* dergisi ve *Ortadoğu* gazetesinden bazı yazarların oluşturduğu, yine kendi tanımlarıyla "Türkçü-ulusçu" bir çevre; 3. *Aydınlik* ve İşçi Partisi (İP) çevresi..." bu kez dipnottan, kullanılan müstehzi üslup ve dil, sözcükler, 'Türkî halklar...' da etkileyici olup "Etnik mozaikçiliğe" çok kızan ve bu yönleriyle, Galiyev'dense, 'kozmpolitizm karşıtı' egemen Rus kolonyalistlerini daha fazla andıran milliyetçilerimizden özür dileyerek, Türkî halklar mozaığı gerçeğinden söz etmem gerekiyor." Bir Galiyev özgün değilmiş, o ve benzerleri de varmış, hepsi 'Stalin'e, 'Rus şovenizmi'ne karşı çareler üretmeye çalışmışlar; Ukrain, Gürcü... Bu yargıları da bir yazardan alıntılıyor ama hangi yazar olduğu anlaşılıyor, herhâlde Arslan Bulut'un Kemal Tahir'le yaptığı röportaj yazısına atıf yapıyor. Bkz. Gün Zileli, "Galiyev Üzerinde El Sıkışmak", *Birikim*, Sayı 111-112, Temmuz-Ağustos 1998 <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4705/galiyev-uzerinde-el-sikismak#.WWDUxDPBLot> (Erişim tarihi 08.07.2017).

Tüm Müslüman sömürge halkları proleter halklardır ve Müslüman toplumundaki hemen bütün sınıflar sömürgeciler tarafından ezildiklerinden, tüm sınıfların “proleter” olarak adlandırılmaya hakkı vardır... Müslüman halklar proleter halklardır. İktisadî bir bakış açısından, İngiliz ve Fransız proleterleri ile Afgan ve Faslı proleterler arasında muazzam bir fark vardır. Dolayısıyla, Müslüman ülkelerdeki millî kurtuluş hareketinin bir Sosyalist devrim karakterine sahip olması meşrudur.¹⁰⁸

Galiyev'in bu fikri, Kazan Tatarlarından Fashuddinov, Veli İshakov ve Kırım Tatarlarından Ahmed Özenbaşı gibi isimler tarafından da desteklenerek, işçi sınıfı olmayan ama Rusya İmparatorluğu tarafından ezilmiş bu halkların belli aşamalardan geçmeleri gerektiği, bu nedenle bu halklarda sınıf değil de millî iktidar ilkesinin kabul edilmesini, çünkü Rusya'daki mevcut hâlde Sovyet rejiminin yalnızca Velikorus'un üstünlüğü ilkesinde yaşayabileceğini söylemişlerdir.¹⁰⁹ Bu ve benzeri fikirler millî komünistler arasında umumiyetle kabul edilmiş ve hatta Rus olmayan diğer halklarca da desteklenir hâle gelmişti. Millî komünistler, yönetime geldikleri dönemde her ne kadar bu düşünceleri uygulamaya çalışsalar da, Moskova tarafından bu düşünceler kabul görmemiştir. Moskova nazarında millî komünistler samimi bulunmamışlar ve Sovyet rejimine geçiş sürecinde bir basamak olarak görülmüşlerdir.

Togan, “Komünistlerin Şark Politikası” adlı makalesinde Moskova'nın ve Avrupa'nın Doğulu ve gerek Fransız Devrimi gerekse Bolşevik Devrimi'nin etki ve sonuçlarını kendi ülkelerinde yoran-yorumlayan ve uygulamak üzere harekete geçecek olan gelecekteki komünistlere biçtiği rolü ve yeri şu şekilde açıklamaktadır. Burada bazı kıstas alışlar, Avrupa, Batı Avrupa, Batılı (Garbî) komünistler ve sosyalistler karşısında rehberlik edecekleri Doğulu (Şarkî) komünistleri veya bu kavramın yerine kullandığı ‘mahallî komünistler’ üstünlük, güç ve bu iki olgunun nesnel-öznel özelliklerine dayalı olarak sömürü ve sömürge düzeni ve tabiiyet (*subjecthood*), bağımlılık (*dependance*, *subordinance*) ilişkileri açısından (amele: proletarya, sanayici, tüccar, köylü-çiftçi) karşılaştırması yapılmıştır:

Şark'taki milliyetçileri yıktıktan ve süpürüp götürdükten sonra Garp komünistleri kendi maksatları için biraz vakit “Şark komünistleri”ni dahi istifade edeceklerdir. Şark komünistleri dedikleri zevat şark milliyetperverlerini mürteci addedip de burada “şark fabrikası amelesi”nin hâkimiyetini tesis edecek adamlar imiş. Hâlbuki şarkta böyle fabrika amelesi yok. Demek ki bunların hâkimiyet tesis

¹⁰⁸ Benningsen-Wimbush, s.59.

¹⁰⁹ Benningsen-Wimbush, ss.60-61.

edecek meydanları da yoktur. Şark fabrika amelesi olan yerlerde (Mesela Hindistan'ın bazı şehirlerinde) bile ancak fabrika amele sendikası teşkiline imkân vardır ki bununla amele diktatorası arasındaki fark aşikârdır. Bunu Garp komünistleri pek ala biliyorlar. **Garp komünistleri nazarında şark komünistleri ile şark milliyetçilerinin hakiki mevkileri birdir.** Fakat bunlar milliyetperverleri yıkmakla Garp amele komiserleri hâkimiyetine tesis eylemek zamanı arasında pek kısa bir müddet için bir istihâle devri geçirtmek isterler. Bu istihâle devrinin kahramanlarını işte bu şark komünistleri teşkil ederler. **Garp kapitalizmden halâs olan şarkı tekrar Garp sosyalizmine tabii ettirmek için yapılacak yeni istimlak siyasetinin ilk devresinde kullanılacak bu yerli amillere tabiidir ki komünistler zahirde çok itibar verir gibi bir tavır takınıyorlar.** Ve şark komünistlerine “İstikbal sizindir.” diyorlar. Fakat bunlar hep siyasettir. **Şark komünistlerinin hâkimiyet fasılası milliyetperverlerinkinden daha kısa olacaktır.** Çünkü yukarıda dediğimiz gibi, Garp komünistleri umum şark müstemlekelerini mahsulat-ı ziraiye meydanı, köy ve kırsak nev'inden addettikleri gibi burada fabrika amelesinin gayri mevcut olduğunu dahi herkesten ziyade biliyorlar. Buna göre pek ala takdir ediyorlar ki şark komünisti denilen şey manasız bir kelimedir. Bu adamların olsa olsa, umumî ihtilâl esnasında milliyetperverlerden daha sol bir zihniyetle, işin mahiyetini pek de ta'mik etmeden komünistlere iltihak edebilen bir zümre teşkil eylediğini pek ala anlıyorlar. Bunların birinci ve sonuncu olarak yapacakları en mukaddes vazife milliyetperverleri bozmak, onlar arasına iftirak sokmaktan ibarettir. Vaktiyle **şark feodallerinin Avrupa kapitalistlerine gördüğü kılavuzluk ve mütercimlik rolünü bu kerede bunlar Avrupa sosyalistlerini görmüş olacaklar.** Buna göredir ki **“Şark komünistleri”nin içine hâlis şarlatan ve hain adamlar girdiğini görseler ve o adamların hakikatlerini bilseler de Garp komünistleri bütün bunlara gözlerini kapıyor ve görmemeziğe geliyorlar.** Garp komünistleri, şark komünistlerine kendi adamları gibi bakmıyor, fakat siyaseten **öyle görünüyorlar.** Çok iyi biliyorlar ki milliyetçileri yıktıktan sonra ve Garbî Avrupa'da ihtilâl vuku bulduktan sonra Şarkta Avrupa şehir ve fabrikalarına uzak ve ham eşya hazırlamak ve komünizm esaslarını tatbik eylemek için, fakat Garbî Avrupa proleteryat komiserleri ile ordularına istinat edeceklerdir.

Garbî Avrupa komünist memleketlerinin mesela, Hindistan'daki komünistleri az ve zayıf olduklarından Hindistan'daki sabık İngiliz burjuva memurları ve hadimleri ve belki burjuvaların kendilerinden bile istifade edecekler, yani Hint köylüsüne karşı İngiltere amelesi ile burjuvazisi ittihat etmiş olacaklardır, ki bu zaman ne Hindistan milliyetperverlerine bir mevki kalacak, ne de Hindistan komünistlerine. İşte o zaman bu sabık düşmanlar, yani Hint milliyetçileri ile komünistleri Avrupa sabık proleteryat hâkimiyetine, müstemlekedeki İngiliz vahdetine mukabil millî bir vahdet teşkil edeceklerdir. Yani şarktaki bütün sınıflar tahad ederek Garbî Avrupa'nın müstemleke hâkimiyetini yıkmaya say edeceklerdir. Bolşevikler böyle bir istikbali pekiyi gördüklerinden işlerini buna göre istikamet vermektelerdir. Onlar **“Şark komünisti” denilen yalana inanmazlar yalnız inanmış gibi görünürler.**

İşbu söylediklerim bittabi muhit-i aslîsi ile uzvi bir münasebet ve rabıtada bulunan **mahallî komünistlere** aittir. Yoksa aslen Şarklı olup da tamamıyla Garplıları temsil eden ve Garp namına çalışmak niyetinde olan bazı tipler olur ki komünistler bunlar hakkında başka bir nazarda dahi olabilir ve kendilerine hakiki bir arkadaş ve mütefik nazarı ile bakarlar. Fakat bu gibiler bile Şarkta “Şark

*komünisti” diye bir hususiyet tesisine başlarsa hemen Garp komünistinin şüphe ve âdem-i itimadını celp ederler.*¹¹⁰

Bolşevikler; Azerbaycan, Türkistan, Kırım ve diğer bölgelerdeki millî hükümetleri yıktıktan sonra hükümeti, kurumları ve fabrikaları yerli/millî komünistlere tamamen bırakmamışlar, bu bölgelere atadıkları komiserlerle, bölgesel komünist fırkalarının yönetimine dâhil ettirdikleri isimlerle ve çeşitli önemli gördükleri kurumlara atamalarla her şeyi kontrol altında tutmuşlardır. Moskova'nın bu faaliyetlerine tepki gösteren komünistler ise sürülmüş, tutuklanmış veya idam edilmişlerdir.

Bu yaşanan süreci mecmualarda izlemek mümkündür. Mecmuaların ilk sayılarında Bolşevikler ile millî komünistlerin mülteci siyasi liderlere yönelik eleştirileri ve ülkede iktidarı ele geçirdikten sonra karşılaştıkları problemlerden onları sorumlu görmelerini konu alan propagandalara karşı cevaplar verilmekteydi. Ancak ilerleyen sayılarda Moskova'nın artan kontrolüne paralel olarak millî komünistler; Moskova'nın merkezîyetçiliğine, hükümetlerin ve kurumların yerleştirilmemesine, artan Rus göçlerine, Türkçenin kullanımının azaltılmasına ve benzeri tutumlara karşı şikâyetlerini çeşitli ortamlarda dile getirmeye başlayınca, hariçteki mecmualar da onların ifadelerine ve sonrasında bu kişilere karşı başlatılan saldırılara yer vermeye başlamışlardır.

Odlu Yurt mecmuasında İdil-Urallıların Berlin'de çıkardığı *Millî Yol* mecmuasından iktibas edilen bir haberde, Tataristan'da birçok kişinin “milliyetçilik” yapmakla suçlanarak partiden atıldığı, yerlerine ise Rus veya Yahudi kökenli kişilerin getirildiği aktarılıyor.¹¹¹ Haberde bu kişiler arasında önde gelen millî komünistlerden Ayaz Maksudov'un da olduğunu belirten *Millî Yol*, onu tanıttıktan sonra şu sözlerini aktarmaktadır: “...*Millî medeniyet hakkında cereyan etmiş münakaşalarda Maksudov hiç çekinmeden kendi fikrini müdafaa etmiş ve demiştir ki: Bizim kablemiz Moskova değil, Avrupa olmalıdır. Alman ve Fransız proleteri Rus proleterinden çok çok yüksektir. Tataristan'daki Rusçuluk siyasetiyle mücadele etmeli, hükümet müessese ve mekteplerinden Rus dilini kaldırmalıdır. Çünkü Tatar medeniyetinin en büyük düşmanı Rusçuluk siyasetidir. Bu siyaset Tatar halkını umum Türk milleti harsından ayırmaya müteveccihdir.*”¹¹²

¹¹⁰ “Komünistlerin Şark Politikası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340(1924), ss.4-5.

¹¹¹ “Tataristanda Milliyetçilikle Mücadele”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.12, Şubat 1930, ss.518-519.

¹¹² agm., s.519.

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, milli komünizm olarak tanımlanan akıma mensup kişiler, şoven Rus emperyalizminin *komünizm*, *enternasyonalizm* ve benzer kılıflarla kendi ülkelerinde tatbik edilmesine karşıdır. Devrim karşıtlığı ve milliyetçilikle suçlanan benzer konumlardaki isimlerin faaliyetleri bu politikalara örnektir. Elbette Moskova nezdinde kabul edilebilir olmayan bu politikalar sonlandırılmış ve failer partiden atılmış, kısa süre sonra da tutuklanmışlardır. Tutuklanan isimlerin bazılarının akıbeti bilinmemekle birlikte pek çoğu hapse atılmış, sürgün edilmiş veya idam edilmiştir.

Stalin'in yönetimi ele geçişi sonrası ülke genelinde baskı artmış ve Komünist Parti'nin genelinde olmak üzere, özellikle Rus olmayan bölgelerdeki komünist fırkalarında topyekûn temizlik başlamıştı. İlk zamanlarda Kazan'da başlayan ve fakat diğer bölgelerde kişi ve gruplarla sınırlı olan temizlik, 1934 yılı sonrasında Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan ve Kırım Komünist Partilerinin sistematik olarak "millî komünist" unsurlarının saf dışı bırakılmasıyla sonuçlandı. II. Dünya Savaşı öncesinde Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan bölgelerinde devrim öncesi entelektüellerin tamamına yakını temizlenmiş, yapılan alfabe değişiklikleri ile nesiller Arap alfabesi kullanılan devrim öncesi edebiyattan ve Latin alfabesi kullanılan devrim sonrası edebiyattan koparılmış, halklar dünyadan soyutlanarak Moskova'nın insafına bırakılmışlardır.

Bolşevik Devrimi'nin hızla 'Rus şovenizmi'ne ve 'Rus emperyalizmi'ne evrildiğinin farkında olduklarını yazılarında ve sözlerinde dile getiren millî komünistlerin ifadeleri, devrim sonrası muhacir-mülteci olarak harice çıkmak durumunda kalmış Bolşevik karşıtı muhaceretin yürüttükleri faaliyetlerde ve/veya diğer dolaylı yollar aracılığıyla, dünya kamuoyuna (hem Avrupa'daki Bolşevikliğe meyleden sol varyantlarında hem de Türkiye ve benzeri ulus-devletli milliyetçi devrimci eksen üzerinden yükselen ve emperyalizme karşı ulusal bağımsızlık mücadelesi de vermiş milletlerin eski-yeni aydın seçkinlerine) ve Türkiye'de iktidar-CHP'yi merkez alarak güdümlü, onu da etkileyici 'Yeni Rusya'yı, Lenin ve Stalin dönemi ile gelen, Rus milletini Avrupalılaştırıcı ve ilerleten 'ihtilâl tecrübesi'nden 'yararlanmak' biçiminde güzelleyici edebiyattan doğan ve beslenen ülküleştirci Bolşevik Rus imgenin aslında sahte olduğunu göstermek iradesine soyunduklarını görüyoruz. Bu tespite tipik örnek Falih Rıfkı Atay'ın iki gezi kitabıdır. Tabii bir de *Kadro* mecmuası ve çevresinin 'kuzey'deki tehlike olarak tarihsel olarak

yasalaştırılmış, bellekteki Urus, Moskof imgesinin hem millî mücadele hem de ardılı süreçte Türkiye’de sol ve türevi düşünce çevrelerinin erkenden (çoğunca II. Dünya Savaşı, 68 ve 78 kuşakları, 1980 sonrası yeni: neo-liberal sol edebiyat), kendi tarlasında büyüyebildiği de bilindikte, ‘ulusçu’ oluşu kabul edilen ‘Türkiyeli’ sol yorumun yasalaştırdığı ‘Kemalizm’ etiketli tarihbilimsel söylemde Sovyet numunesi *Kadro*’dan ve Kadrocuların kendi külliyyatından örneklenir, karşılaştırılır. Söylem imalatının bir parçası da olarak sanayii, toprak sorunu, amele ve memurlar, aydınlar, eğitim, edebiyat-sanat vs. kapsamında 20’li ve 30’lu yıllardaki Sovyet Rusya’yı olduğu kadar diğer iki ‘faşist’ numune Faşist Almanya ve İtalya’yı ele alan tartışan yazılar da vardır. Bir devrin kaynak niteliği taşıyan canlı siyasî edebiyatının, tarihçilik bağlamında öncelikle bağımsız ve asıllarına ulaşarak okumak ve eleştirel yaklaşmak gerektiği gerçeği, özellikle Türk siyaset ikliminin oyuncularını tarih, siyaset ve diğer toplumsal disiplinlerde sınıflarken 1945 ve 1950 dönemeçlerinden sonra ortaya çıkan ithâl sağ-sol ayrımının üstünde 20. Yüzyıl Türk Düşünce Tarihi’nin kaynak metinlerinin özgünlüğü daima teslim edilse yeridir. Bugünden durup yorumlanması ve aktüel söylem tekelleriyle beraber yorum-zorlaması, dolayısıyla daima, başka düşünce akım, çevre ve gruplar için de geçerli olan durumun kendi “tekeline alınan” Kadro hareketi üzerine yapılmış bilimsel ve popüler yayınlardan açıkça anlaşılabilir.¹¹³

¹¹³ Falih Rıfkı Atay, *Yeni Rusya*, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1931 ve aynı yazarın *Moskova-Roma*, Muallim Ahmet Hâlit Kitaphanesi, İstanbul, 1932; ‘Ulusçu Sol’, Kemalizm ve devrim retoriğinde ‘yasaklı’ külliyyatın 1973’te tıpkıbasımı yapıldıktan sonra ilk kez, Kadro Hareketi’ni ele alan Türkçedeki bilimsel ve popüler kitaplar, makaleler için bkz. *Toplum ve Bilim* (S.24, 1984: ss.35-68)’te Selim İlkin-İlhan Tekeli, ‘Türkiye’de Bir Aydın Hareketi: Kadro’ yazısı ‘Aydınlar’ özel sayısı. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994; Mustafa Türkeş, *Kadro Hareketi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999; Ayrıca aynı kavramlaştırma üzerinden popüler sınıftan gazeteci Merdan Yanardağ, *Kadro Hareketi Dünyada ve Türkiye’de Ulusçu Sol ve Üçüncü Yol Arayışının İdeolojik Kaynakları*, Destek Yayınevi, İstanbul, 2012. Kadro’nun 2 ciltlik tıpkı basım yayını, Kadro, Haz. Özgür Erdem, İleri Yay., İstanbul, 2011. T. Faik Ertan’ın vardığı yargıya göre “Kadroyu olumsuzlayan hemen tüm görüşlerin ve yapılan eleştirilerin hareket noktasını “Marksizm” oluşturmuş. Marksizme karşı olan ve genelde anti-komünist olarak bilinen çevreler Kadrocuları, olumsuz bağlamda “Marksist ve komünist” olarak nitelemişlerdir. Buna karşılık Marksist düşünceye yakın çevreler ya da Marksistler Kadrocu düşüncüyü, “anti-Marksist”, hatta hatta faşist olarak değerlendirmişlerdir”; Bkz. T. Faik Ertan, “Kadro Hareketi İle İlgili Bir Değerlendirme ve Bazı Düzeltmeler”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-27/kadro-hareketi-ile-ilgili-bir-degerlendirme-ve-bazi-duzeltmeler> (Erişim Tarihi: 8/7/2017); Ertan’ın gönderme yaptığı anti-komünist ve anti-marksist yayın yazısında atıf yaptığı “sağ”daki, milliyetçi sosyolog Mehmet Eröz olabilir; *Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu*, TDAV yay., İstanbul, 1987; esasta aynı yazarın şu kitabı erken tarihli; Mehmet Eröz, *Atatürk İhtilâli Türk İstiklâl Harbi Ve Kadro Hareketi*, İstanbul, 1982. Yazarlarının merceği başka çalışmalardan da okunabildiğinden, Selim İlkin-İlhan Tekeli’nin yayımladıkları yazının basıldığı dergi çevresi de bilindiğinden Eröz’den sonra değerlendirmelerini yaptıkları bile söylenebilir.

2.3.1. Süreli Yayınlarda Siyasî Millî ‘Aksî İhtilâlcî’ Elitlerin Tasfiyesi Konusu

Millî komünistlerin Komünist Parti’den tasfiyesi, özellikle Lenin’den Stalin’in ilk yıllarına kadar olan süreçte, Moskova’nın çizdiği sınırlar içerisinde kalıp kalmamalarına bağlıdır. Komünizme inanıp inanmamaları ve devrime hizmet edip etmemelerinden ziyade, Moskova’nın direktiflerine uyma ve Moskova’nın atadığı rehber ile çelişmemeleri daha önemlidir.

Siyasî muhaceretin süreli yayınlarında millî komünistlerin tasfiyesi ilgili haberler *Yeni Kafkasya*’da Eyüp Hanbudakof ile başlamıştır. Eyüp Hanbudakof ile ilgili makalelere yer verilirken Nariman Narimanof’a da atıf yapılmış ve Azerbaycan’da Moskova’ya muhalifliğin onunla başladığı belirtilmiştir. Azerbaycan’da Hanbudakof ve Narimanof sonrası Moskova’nın kararlarına muhalif olanlar onların yolunu izlemekle suçlanmıştır. Suçlamalarda sebepler genellikle “aksî ihtilâlcî”, “milliyetçi”, “sağ cereyana kapılmış”, “burjuva” gibi ifadelerdir. Bu yaklaşım, diğer bölgeler için de aynıdır. Türkistan’da Vakkasof’un ve İnamof’un, Kırım’da İbrahimof’un, İdil-Ural’da ve tüm bu bölgelerin genelinde Galiyev’in tasfiye edilmesine sebep olan politikaları; hem bu isimler hem de bu isimlerin yolunu takip edenler için SSCB’de suçlama yöneltilebilecek birer akım olarak değerlendirilmiştir. Muhaceret matbuatında ilginçtir ki Galiyev hakkında çok malumat yoktur. Galiyev’in faaliyetleri sadece *Yeni Türkistan* mecmuasındaki bir makalede Mustafa Çokayoğlu tarafından değerlendirilmiştir.

Galiyev’den bahsin sınırlı olması ve diğer millî komünistlerin yaşadıkları süreçlerin aktarımı, henüz yaşananların sıcak olması ve değerlendirme imkânının sınırlı olması sebebiyle olabilir. Zira Stalin sonrası dönemde millî komünistlerin ve münevverlerin katli ile sonuçlanan üzerlerine atılı suçlamalar kaldırılmış, birçoğunun itibarları iade edilmiştir. Yine Stalin sonrası dönemde hem Sovyet içerisinde hem de Sovyet haricinde bu kişiler üzerine çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde değerlendirmesini yaparak incelediğimiz, değerlemesini yaptığımız millî komünizm döneminin ve onun içerisinde bir akım olarak Galiyevizm’in değerlendirmesinin dönem metinlerinde sınırlı olması normaldir.

2.3.1.1. Azerbaycan: Nerimancılık – Hanbudakofçuluk

Nerimancılık (1920-24) ve Hanbudakofçuluk (1924-29)¹¹⁴, Azerbaycan Komünist Fırkası'nda yaşanan, millî/mahalî komünistlerin Sovyetleştirme/Bolşevikleştirme süreci içerisinde maruz kaldıkları ve fark ettikleri Rus şovenizmine ve Ruslaştırma politikasına karşı durmaları sebebiyle Moskova tarafından milliyetçi, musavatçı, karşı devrimci ve milletçi gibi suçlamalarla partiden ihraç, sürgün veya idam edilmeleri sonrası onların çizgilerini takip eden kişi ve grupları suçlamak üzere kullandıkları terimlerdir.

Azerbaycan siyasî muhaceretinin yayınlanmaya başladığı dönemde Neriman Nerimanof hâlihazırda uzaklaştırılmış ve Eyüp Hanbudakof'un Moskova'ya karşı muhalif konuma geçmeye başladığı, daha doğrusu devrim karşıtı olarak hedef gösterilmeye başlanmıştır. Bu sebeple, Azerbaycanlıların haricî mecmualarında yayın dönemlerine denk gelen muhalif hareketlere değinilmiş ve bu yazılar içerisinde bu muhalifliğin Nerimanof ile başladığı aktarılmıştır.

Yeni Kafkasya'da yer alan “Azerbaycan'da Milliyet Meselesi” adlı makalede; AzKomF'nin Azerbaycan'da sanayi, devlet ve eğitim kadrolarını millîleştirme/Türkleştirme yönünde aldığı birçok karara rağmen bu kararların hiçbirinin bir türlü uygulanamadığını, buna karşılık Türk komünistlerin tepkileri incelenmiş ve onların dahi cılız olsa da Velikorus istilasına ses çıkarmaya başladıkları söylenmiştir.¹¹⁵ Makalede Azerbaycan'da milliyet meselesi sebebiyle yaşanan sorunlardan örnekler sunulduktan sonra bu konuda AzKomF kâtiplerinden Hanbudakof'un 12. Fırka kurultayında millîleştirme yönünde karar alındığı halde buna itibar edilmediğine dair eleştirilerine yer verilmiş ve Hanbudakof'un şu sözleri hususen aktarılmıştır: “*Bu hal olduğu gibi devam ederse Velikorus nasyonalizminin başka milletler üzerinde hâkim olacağını görmüş olacağız.*”¹¹⁶ Makalenin devamında Hanbudakof'a, Sovyet resmî matbuatınca “fitnekarlık”, “fraksiyonculuk” ve “tefrikabazcılık” gibi suçlamalar yöneltilerek firkanın bütünlüğünü bozmakla suçlanmışlardır:

¹¹⁴ “Azerbaycan'da Milliyet Meselesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, 19 Temmuz 1340(1924), ss.6-7; “S.S.S.R.'deki Sözler ve İşler”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, 1 Ağustos 1340(1924), ss.1-3.

¹¹⁵ “Azerbaycan'da Milliyet Meselesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, 19 Temmuz 1340(1924), ss.6-8.

¹¹⁶ agm., s.8.

*Komünist Türkçesi ile “azgın” namını alan bu gibi mutaassıplar ise Bakü konferansında çok kırbaçlanmış ve kendileri ile mücadele etmek için şiddetli bir karar dahi ittihaz olunmuştur. “Millî meselede aksî Bolşeviklik azgınlığı hakkında karar” unvan-ı garibi altında 6 Mayıs tarihli **Komünist** gazetesinde okuduğumuz satırlarda görüyoruz ki:*

“Müttefik Şuralar Komünist Fırkası 12’nci Kurultayının millî mesele hakkındaki kat namesinin güya ‘yüzde bir hissesinin de hayata geçirilmediği’ hakkında yoldaş Hanbudakof’un matbuat vasıtasıyla çıkışını konferans, esassız ve açık bir tefrikabazlık addeder. Bu çıkış, başta Hanbudakof kendisi bulunduğu halde, küçük bir grup teşkil eden yoldaşlar tarafından firka konferansından daha çok evvel idame ettirilmiş bir fraksiyonculuk ve fitnekârlık eseridir. Bu gruba dahil olan arkadaşlar daima millî meseleyi kendi fraksiyon menafileri ve mücadeleleri için mücadele ve mübareze aleti ittihaz etmeye çalışmışlardır. Bu gibi yoldaşlar mücadelelerinde o kadar körlük ve gaflet eseri göstermişlerdir ki firkamız dâhilindeki beynelmilliyecilik hassasını bozduklarının farkına bile varmamışlardır.”

Hanbudakof grubunun milliyet meselesindeki kararların kâğıt üzerinde kalıp hayata tatbik olunmadığı hakkındaki ısrarını, firkanın vahdet ve tesanütünü bozmak maksadıyla yapılan bir manevra gibi telakki eden bu karar, bu gruba mensup olan azayı, “Komünist Fırkası içerisinde mevcut tecrübesiz yoldaşlar üzerine milliyet ruhu ile ufak burjuva sınıfının icra eylediği menfi tesirlere kapılmış insanlar” diye muaheze ile komünizmi çürütecek bir zihniyete karşı bütün firkayı mücadeleye davet ediyor.¹¹⁷

Mirza Bala, *Odlu Yurt*’un 7. sayısında AzKomF’de yaşanan “sağa cereyan” sebebiyle yapılan kadro temizliğini konu alan yazısında ve aynı mecmuanın 18. sayısında firkanın 10. Kurultayı münasebetiyle kaleme aldığı yazıda Neriman Nerimanof’dan¹¹⁸ kaynaklı Nerimancılığın ve Eyüp Hanbudakof’tan kaynaklı Hanbudakofçuluğun Sovyet matbuatında şu şekilde tanımlandığını aktarmıştır:

Bu cereyan, Azerbaycan’ın diğer Sovyet cumhuriyetlerinden ayrı ve müstakil olmasını müdafaa eylemiş, diğer Sovyet cumhuriyetleriyle iktisadî meseleleri müşterek olarak hâlletmek tekliflerini daimen reddetmiş, bu gibi teklifleri Azerbaycan istiklâline bir suikast telakki etmiştir. Onlar Musavat milliyetçileri gibi millî hars, millî medeniyet yaratmak istemişler ve devlet müesseselerinin Türkler elinde olmasına çalışmışlardır.¹¹⁹

Hanbudakofçuluk, Azerbaycan’ın tam müstakil olmasını, Dağlık Karabağ’ın Ermenilere verilmemesini, toprakları olmayan Ermenilere Azerbaycan dâhilinde ekin arazisi ayrılmamasını talep eylemiştir. Bu faaliyet sayesinde Azerbaycan’da

¹¹⁷ agm., ss.8-9.

¹¹⁸ “Nerimanof ismi Azerbaycan tarihinin kara sahifesini teşkil eden 27-28 Nisan acısı ile beraber yad olunacak.” Nerimanof’un ölüm haberi sonrası Azerbaycan siyasî muhaceretince onun faaliyetlerinin değerlendirmesi için bkz. “Neriman Nerimanof”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, 31 Mart 1341(1925), s.10.

¹¹⁹ “Baş Döndürücü Muvaffakiyetler”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.18, Temmuz 1930, s.220.

olan gayri Türklere karşı büyük bir düşmanlık uyanmış, bu düşmanlık bilhassa mekteplerde keskin bir şekil almıştır.

Hanbudakofçuluk, devlet müesseselerinden gayri Türkleri atıp oralara yalnız Türkleri almayı teklif eylemiştir. ‘Şehir ve köylerin ufak burjuvası ile Azerî münevverlerinden muzaheret ve yardım gören komünist fırkası reisi Hanbudakof ve taraftarları, amelenin Türkleşmesini, demir yolu idarelerinin tamamıyla Türkler eline verilmesini, Bakü’den Türk olmayan ameleyi çıkararak yerlerine Türklerin kabulünü, mahallî Türkler yetişmezse İran Azerbaycanı Türklerinin gayri Türklere tercih edilmesini talep’ ediyormuş.¹²⁰

Azerbaycan’da artan “sağ cereyan” (Moskova’dan gelen emirlere itaatsizlik genelde bu şekilde ifade ediliyordu.) hareketlerine karşı art arda gelen başarısızlıklar ve Moskova’ya göre bu hareketlere karşı AzKomF’nin ciddî tedbir almaması sonrası başlanan temizlik hareketiyle birçok millî komünist sürgüne gönderilmiş veya idam edilmişti. Bu operasyon sonrası partinin başına Moskova tarafından Nikolay Gikalo¹²¹ getirildi. Mirza Bala, *Odlu Yurt*’ta kaleme aldığı yazısında *Komünist* gazetesi mesul müdürü Habip Çebiyef’in görüşlerinden de alıntılar yaparak AzKomF’nin yaşadığı bu durumu ve bu nedenle partinin yaşayacağı kaçınılmaz sonu söylemiştir:

Habip, 1925’inci yılda tenkil ve taraftarları Rusya’ya sürülen Hanbudakofçuluktan 1929 senesi Temmuzuna kadar Azerbaycan’da hükümlenmiş olan Komünist Fırkası’nın heyeti umumiyesine geçiyor, son fırka kongrelerinden sonra Hanbudakofçuluğun henüz kuvvetli olduğunun anlaşıldığını kaydettikten sonra diyor ki: ‘Merak burasındadır ki rehberlik eden eski heyetler(devrilen komiteler) Hanbudakofçulukla aktif olarak emektaşlık eylemiş, onun taraftarlarını en mesul vazifelere tayin eylemiştir.’

Birincisi Narimancılık, ikincisi Hanbudakofçuluk, üçüncüsü ‘eski rehberlik’ adını taşıyan komünist fırkasındaki bu Musavatçılıktan başka Habip bir Kadırofçuluktan da bahis ediyor. Bu cereyan Gürcistan komünist Türklerinin içerisinde baş vermiş, Gürcü komünistlerinin Gürcistan’daki Türklere karşı tatbik eylediği imha siyasetiyle mücadeleden ibarettir.

...Bizce Azerbaycan gibi ufak mülkiyet memleketinde Komünist Fırkası ya muhitin heyecan ve taleplerini kavrayarak Musavatlaşacak veya ki tamamıyla inhilal edecekti. Birinci hâlde Musavat’ın tarihî rolünün benimseyerek Azerî komünistleri tarihî pek mühim bir rol oynamış olacaktı. Fakat bu mümkün değildi. Azerbaycan istiklâlini, demokratik esaslar üzerinde ilan etmek kararını

¹²⁰ “İflas Neden Oldu?”, *Odlu Yurt*, Y.1, S7, Eylül 1929, ss.277-279.

¹²¹ Nikolay Fyodoroviç Gikalo, Sovyet devrimci ve devlet adamı. Kuzey Kafkasya’da Beyaz Ordu’ya karşı Kızıl Ordu’yu komuta etti. Ağustos 1929- Haziran 1930 arasında Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliği yaptı. “Büyük Terör” döneminde, 25 Nisan 1938’de Sovyetlere karşı komplo kurmak suçlamasıyla idam edildi.

almak derecesinde ilerlemiş olmakla beraber, Nariman ve onun "izcileri" nihayet Musavatçıları sürdükleri şimale sürüleceklerdi.

İkinci hâl vaki oldu. Komünist Fırkası, Azerbaycan için beslediği bütün arzular ile beraber inhilal etti. İş başına gelenler için artık bir Azerbaycan, bir Azerî Türkü, bir Azerî hars ve hususiyeti mevcut değildir.¹²²

Mirza Bala'nın görüşlerinden alıntılar yaparak eleştirilerde bulunduğu *Komünist* gazetesi mesul müdürü Habip Çebiyef'in; aynı zamanda AzKomF'nin Merkez ve Bakü heyeti azası, babasını ve amcasını G.P.U.'ya teslim edecek kadar inanmış Azerbaycan'ın en sol komünistlerinden olduğunu söyleyen yazar, geçmişte milliyetçilikle suçlanmış Nerimanof, Hanbudakof ve Nevruz gibilerinin devrime hıyanetinden bahsettiğini fakat şimdi kendisinin bile Azerbaycan'a yapılması kararlaştırılan Rus göçü kararına karşı olan AzKomF yöneticilerinin görevden alınması nedeniyle *Bakinski Raboçi* gazetesi müdürü Moltusof'u "Kolonizatörlükle" ittiham ettiğini ve Rusları Azerbaycan'dan çıkarmak gerektiğini söylediğini belirtmiştir. Moskova'nın bu sadık adamının dahi bu noktaya gelmesini "dikkate değer çok mühim bir hadise" olarak gören Mirza Bala, bu olaydan sonra Çebiyef'in milliyetçilik suçlamasıyla Komünist Fırka'dan ihraç edildiğini ve Tiflis'e gönderildiğini ifade etmiştir.¹²³

2.3.1.2. Türkistan: İnamofçuluk ve Vakkasofçuluk

Özbekistan'da İnamofçuluk ve Kazakistan'da Vakkasofçuluk da bu kez; Türkistan'da yaşanan, millî/mahallî komünistlerin, 'yazar-gazeteci' sınıfından, Sovyetleştirme süreci içerisinde maruz kaldığı durumu, akım olarak karşılayan terimdir.

Türkistan'daki Komünist Parti ve diğer kurumlarında yaşanan muhalif hareketler ve bu hareketlere karşı uygulanan tedbirler *Yeni Türkistan*'da Ahmed Naim ve Mustafa Çokayoğlu'nun yazılarında görülmektedir. Ahmed Naim "Türkistan'da Kızıl Ruslar" adlı yazısında, Türkistanlıların Sovyet kontrolüne girdikten sonra ülkelerinin iç meselelerine dair karar almak istediklerinde karşılarında Komünist Parti'nin Orta Asya Bürosu'nu bulduklarını ve bu büronun Moskova tarafından Türkistan Komünist Fırkalarının

¹²² agm, ss.277-279.

¹²³ "Kolonizatör!", *Bildiriş*, Y.1, S.24, 15 İkincikanun 1931, s.1; "Azerbaycan Komünist Fırkası Merkezinde Bir Skandal", *Bildiriş*, Y.1, S.24, 15 İkinci Kanun, 1931, s.1.

tepesinde baskı unsuru olarak kullanıldığını söylemekte ve buna karşı ilk ciddî tepkinin *Kızıl Özbekistan* gazetesi yazarlarından Rahim İnamof'tan geldiğini belirtmektedir:

Özbekistan'da Rus istismarına karşı mücadelesinden ve aleni surette: "Biz Ruslara müstemleke olmak istemiyoruz!" diyerek Rusların Türkistan'dan çekilmelerini talep etmesinden dolayı, fırka azasından olan İnamof'u nezaret mevkiinden ve on sekiz arkadaşıyla birlikte firkadan tard olunmasından henüz çok zaman geçmedi.¹²⁴

Kızıl Özbekistan gazetesi, başmakalesinde parti içi muhalefet olarak şu grupları sayıyor ve temizlenmesi gerektiğini söylüyor: Firkamız dâhilinde bize düşman olan dinî taassupçular, Ceditler (Terakkiperverler), milliyetçiler, İnamofçular, işanlar ve oppozatsiyaçılar ve başkalarını firkadan tard etmek lazımdır!¹²⁵

Mustafa Çokayoğlu da daha öncesinde yazdığı yazılardan dolayı Sovyet matbuatında kendisini eleştiren İnamof'un, Sovyetlerin uyguladığı politikalar karşısında konumuna rağmen sergilediği muhalefetin önemine ve bu tavrına karşılık ona ve taraftarlarına uygulanan politikalara değinmektedir:

Başta İnamoğlu Rahim olmak üzere Özbek komünistlerinden bir grup Özbeklerin kendi kendilerini idare etmeye imkân verilmesini, tam ve hukukî muhtariyete engeller teşkil eden bağların çözülmesini, Komünist merkez komitesinin Orta Asya bürosunun Türkistan üzerindeki vesayetinin ilgasının kati surette talep etmişlerdir. Bu, o İnamoğlu Rahim'dir ki bundan birkaç ay evvel Kızıl Özbekistan gazetesi sahifelerinde komünistlerin Orta Asya'daki millî siyasetlerinin iç yüzünü açtığıma karşı ateş püskürmüştü (İnamoğlu Rahim Kızıl Özbekistan muharrirlerindedir.). Bugün şu İnamoğlu Rahim ve 18 arkadaşı Ruslar tarafından fırka mahkemesine sevk olunmuşlardır.

İnamof mefkûresinin Sovyet hükümeti için Troçkizmden daha zararlı olduğu ilan edilmiştir. Öyle ya!.. İnamoğlu ve arkadaşları Moskova hükümetini acaba hangi meselede kabahatli buluyorlar?

Bunlara göre Moskova hükümeti Özbekistan devlet idaresinin mahallileştirmesine ait verdiği vadeleri ifa etmiyor. Ülke idaresi daima komünist Ruslar elinde kaldığına karşı itiraz ediyorlar. Ve bunu da, pek tabii ki, ancak komünist fırkası adabı çerçevesinde ibraz edebiliyorlar. Mamefih bu mesele Rusları pek işgal ediyor. Türkistan matbuatı da bu mesele ile pek meşgul oluyor.

Mezkûr büronun reisi olan Mösyö Zelinski, İnamof meselesi hakkında diyor ki:

- Bazı arkadaşlar millileştirme meselesini yerlilere mensup memur ve mümessillerle devlet müesseselerini doldurmaktan ibaret biliyorlar. Müesseseleri

¹²⁴ "Türkistan'da Kızıl Ruslar", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.14-15, Eylül-Ekim 1928, s.21.

¹²⁵ agm., s.21.

millileştirme hakkında söylerken memur ve murahhasların ekseriyette olan milletin adedi ile mütenasip olması zarureti ortaya atıyorlar. Meselenin bu şekilde ortaya atılması doğru değildir. (Pravda Vastoka, Taşkent, 28 Kanun-ı Sani 1927)

Devlet müesseselerinde çalışanların ahâliyi teşkil eden milletlerin adedi ile mütenasip olmasını talep etmek doğru değilmiş!..”¹²⁶

Çokayoğlu, Kazakistan’da da Moskova’nın müdahâlelerini eleştiren ve müdahâleye vasıta olan makam ile kurumların kaldırılmasını talep eden Sa’d Vakkasof ve taraftarlarının olduğunu, bu grubun da milliyetçilik yapmakla ve Sovyet öncesiyle bağ kurarak suçlamak suretiyle “Alaş Ordacılık” ile itham edildiklerini belirtmektedir:

*Kazakistan’ın son Sovyet ve Fırka kongrelerinde Rus komünistlerinin lideri ve Sahra vilâyetlerinin vali-i umumîsi olan bu Galaşçukin, Kazak- Kırgız komünistlerini “Yedisu” vilayetindeki 16 bin Rus muhacirinin iskânı meselesinde Kazak-Kırgızların mukabele göstermesinden dolayı muaheze etti ve onların “Enternasyonal”den bihaber olduklarını söyleyerek utandırmak istedi. (Enbekşi Kazak, numero 267) Cafer ve Sa’d Vakkas gibi muhaceret siyasetine razı olmayan komünistleri milliyetçi “Alaş Orda”çıları temasla itham ederek bunlara karşı hâlis Rus taraftarlarını çıkardı. Bunlara karşı irat ettiği nutkunda **“Ruslar Kazakistan ahâlisinin yüzde 32’sini teşkil ediyorlar... Sizin askeriniz yok, bir şey yapamazsınız.”** diye istihza ediyordu. Böyle söyleyen yalnız Galaşçukinler değildir. Merkezî Komünist Fırkası da böyle düşünür. Merkez Komitenin resmî uzvu olan Bolşevik mecmuasının Kanun-ı Sani nüshasında Sa’d Vakkasof’un **“Kazakistan’da ancak yerlileri yerleştirdikten sonra Rusları hicret ettirmek mümkün olabilir.”** diye yazdığı makaleye karşı aynı numeroda o fikirleri müstehziyane tavırla “İbtâl” ederek “Kosta Tobulof” isminde birinin imzası altında Ruslar cevap vermişlerdir. Bu makalede Sa’d Vakkasof “Alaş Orda”nın fikirlerine iştirak etmekle itham olunur. Çünkü “Alaş Orda” programının onuncu maddesinde Sa’d Vakkasof’un söylediği fikirler yazılmış imiş. **Komünist olup milliyetçi olmadığını ispat için mutlaka Rus muhacirleri gelmesine taraftar ve ona hizmet etmek icap ediyormuş...**¹²⁷*

Moskova’nın kolonizasyon (Rus muhacir iskânı) faaliyetini ve onlara karşı duran millî komünistlerin durumunu aktaran Çokayoğlu; millî komünistlerin önceliğinin kendi yerli halklarını yerleştirmek olduğunu, Moskova’nın göç politikası uygulandığı takdirde de mümkün mertebeye gelenlerin Tatar, Mişer ve Başkurt Türkleri gibi Rus olmayan unsurlara öncelik verilmesi gerektiğini ve ayrıca dış göçte de Asyalıları yerleştirmeye çalıştıklarını söylemekte ve bu politikanın doğru olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle milliyetçilikle

¹²⁶ "Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Milliyet Siyasetinin Nazarî ve Amelî Cihetleri", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.1, 5 Haziran 1927, ss.12-13.

¹²⁷ "Rus Muhaceret Siyasetinin Yeni Devresi Muvacehesinde Türkistanlıların Vazifesi", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.8, 31 Mart 1928, ss.4-5.

suçlansalar da, Moskova'nın milyonlarca Rus'u göç ettireceği düşünüldüğünde demografik yapıyı korumanın tek çaresi olarak bu politikalar üzerinden hareket etmek ve sağlıklı nesiller yetiştirmek olacağını belirtmektedir.¹²⁸

2.3.1.3. İdil-Ural: Sultan Galiyevcilik

Türkiye ve diğer Batılı siyasî edebiyat ve tarihbilim edebiyatında bilindiği üzere Sultan Galiyevcilik veya burada siyasî muhaceretin çözümlenen metinlerinde geçtiği biçimiyle **Aliyefçilik** (Gali-Ali ses farkı), etkisi yalnızca İdil-Ural'ı kavramayan ve diğer Türklük bölgelerini de içine alarak fakat çıkış noktası bu Türk bölgesi olmasıyla millî/mahallî komünistlerin Sovyetleştirme süreci içerisinde maruz kaldıkları ve fark ettikleri Rus şovenizmine ve her alanda (siyasî yetki ve yetke) Ruslaştırma politikasına karşı durmalarının, Moskova tarafından milliyetçi, Turancı, Millî Fırka adlı gizli millî teşkilat kurmak, hariçte olan siyasî muhacirlerle beraber hareket etmek ve onlara bilgi/belge aktarmak, karşı devrimci ve milletçi gibi suçlamalarla partiden ihraç, sürgün veya idam edilmeleri sonrası onların çizgilerini takip eden kişi ve grupları suçlamak üzere kullandıkları terim olarak anlam genişlemesine uğramış bir olgudur.

Türkiye'deki Bolşevik Rus karşıtı mecmualarda Sultan Galiyev ile ilgili, ilginçtir ki tek makale Mustafa Çokayoğlu'nun *Yeni Türkistan*'ın 26. sayısında çıkan "Turan Devleti Hakkında" adlı makalesidir.¹²⁹ Çokayoğlu yazıda; Moskova merkezli, Rusya İmparatorluğu'nu ihyadan ibaret gördükleri Sovyetler Birliği'ne karşı Turan devleti fikrinin ne şekilde zuhur ettiğini, Sultan Galiyev'in bu fikirdeki rolünü ve bu hareketin Sovyetlerde nasıl endişe ile karşılandığını anlatmıştır:

Her ne kadar Bolşevikler sınıf mücadelesini bizim milletin arasında derinleştirmeye çalışıyorsa da, buna mukabil gerek Türkistan'da ve gerek İdil boyu Türkleri arasında halâskar Türk milliyetçiliği canlanmakta devam ediyor.

İşte buradan Turan devleti projesi doğuyor. Önümde bir demet Türkistan ve Kazan gazeteleri duruyor. Kızıl Tataristan ve Kızıl Tatariya gazeteleri hep Bolşeviklerin Turan aksi inkılâpçılığına karşı duydukları endişe ve korku ile doludur.

¹²⁸ agm., ss.6-7.

¹²⁹ "Turan Devleti Hakkında", *Yeni Türkistan*, Y.3, S.26, Kânunusani(Ocak) 1930, ss.7-8.

Bu projenin muharriri Sultan Aliyef namında bir Tatar'dır. Bu adam Rus komünistlerine ilk iltihak edenlerden olmuştur. Fakat 1923 senesinde firkadan ihraç edilmiştir; çünkü Bolşeviklerin millî meseleler hakkında vadettikleri şeylerin ifâsını talep etmişti.

*Şimdilik **Krasnaya Tatariya** gazetesinde Razunof tarafından yazılmış olan Sultan Aliyef'in sözlerine müracaat edelim.*

Sultan Aliyef diyor ki:

- Ben, Rusya'da sosyalizm inkılâbının likidasyonu için iki çare-yol görüyordum. Evvela; Komünist Partisi'nin ve Sovyet hükümetinin yavaş yavaş sağlaşması ve demokrat-burjuva hayatına girmesi.

İkinci: İnkılâbın çökmesi ve Sovyet hükümetinin burjuva ile muselâhen çarpışması. Bu nokta-i nazarla da ben, Turan devletini bir demokratik halk cumhuriyeti gibi tasavvur ederek bu fikri ileri sürdüm.

Sultan Aliyef, müstakbel siyasî parti hakkındaki programının şeması dahi hazır imiş. Sultan Aliyef diyor:

- Bizim müstakbel siyasî firkamızın istinatgâhı amele, köylü ve küçük burjuvaziden ibaret olacaktır. Taktikçe müterakki büyük millî burjuva sınıfından dahi istifade edilmesini tavsiye ederiz.

İşte böylece Sultan Aliyef Sovyet rejiminin inkırazını görüyor ve halkı bu zaman için hazırlamak istiyor.

*Fakat yalnız Sovyet hükümetinin çökmesi endişesi Turan devleti fikrini doğurmamış; Sovyet hükümetinin Türk akvamına karşı yaptığı muamele ve takip ettiği siyaset bu fikrin doğmasına esas teşkil ediyor. Sultan Aliyef ile diğer rüfekasını işbu '**aksi inkılâp** teşkilatını' vücuda getirmeye mecbur etmiştir.*

***Yukarıda kaydettik ki Sultan Aliyef en birinci komünist olanlardandı. Hatta elinde silah Sovyet düşmanları ile mücadele etmiş... herkesten evvel İslamlar arasında din aleyhinde propaganda yapmaya başlamıştır. Hulasa bu adam kendi mukadderatını Bolşeviklerle sıkı surette bağlamıştı. Şimdi bunun Moskova komünistlerinden ayrılmasına mühim bir sebep mevcut olmalıdır.**¹³⁰*

Çokayoğlu, Sultan Galiyev'in bu noktaya gelmesini doğal bulmuştur, çünkü Ruslaştırma ve sömürgeleştirme politikası onlara göre açık bir şekilde uygulanmaktadır. Hariçte olan milliyetçiler ile içeride olan millî komünistlerin arasında fark olmadığını belirten Çokayoğlu; kendilerinin komünizmi Türklerin millî ihtiyaçlarına uygun

¹³⁰ agm., ss.7-8.

olmaması sebebiyle reddettiğini, millî komünistlerin ise bunu Sovyet tecrübesi ardından idrak ile tenkit ettiklerini belirtmiştir:

*Sultan Aliyef, 'komünizm emperyalizminin amelî ve nazari hayatından' bahsediyor ve bu sosyalist – komünist emperyalizminde, Sultan Aliyef görüyor ki 'Sovyet Cumhuriyeti İttihadiyesi'ni tahakkuk ettiren, **Panrusistler yani Rus komünistleri**, bi'l-fül **vahit Rusya**'yı ihya etmişlerdir.*

***Sovyet emperyalizminden** bir misal olarak Sultan Aliyef, Sovyet hükümetini Türkistan'a karşı yürüttüğü siyaseti zikrediyor. Bundan anlaşılıyor ki, hiç Türkistan milletçileri ile oradaki Türk komünistleri arasında kanaat ve nokta-i nazar farkı yoktur. Biz komünizmi tenkit ederken, bu rejimin millî ihtiyaçlarımızla tevafuk etmediğini söylerken onlar da orada Sovyet usulü idaresinde tecrübelerine istinaden tenkit ediyorlar.*

***Panrusistler yani Moskova komünistleri**, Sultan Aliyef, İnamof ve s. Türk komünistlerinden '**Vahid Rusyacılık**'la mücadele edenleri, millî vicdanlarından kopan kanaatle Sovyetlere karşı isyan edenleri hep hariçte bulunan Türkistan mültecileri ile alakadarlıkla itham etmektedirler... Güya biz buradan onlara direktif gönderiyoruz.*

*Hayır, biz hiçbir talimat göndermiyoruz. Fakat biz hepimiz bir menbada ilham alıyoruz. Bu menba bizim öldürülmeyen **millî vahdet mefkûresidir**.¹³¹*

Yeni Türkistan'da "Rusya'da Türkçülük" başlıklı haberde on seneden beri Komünist Fırka mensubu ve Maveray-yı Bahrî Hazer teşkilatı rüesasından altı Türk komünist lider inkılâp aleyhtarı ve Sultan Galiyev'in idaresi altında Panislâmist bir hareket başlatmak için çalıştıkları ilan edilerek partiden ihraç edilmişlerdir:

*...Bunlar 1923 senesinde komünist fırkasından ihraç olunan Sultan Ali'nin idaresi altında Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan (yani Kırgız Türkleri) ve Tacikistan Sovyet cumhuriyetlerinin yerli ahali arasında **Panislâmizm** mahiyetinde Sovyet aleyhtarı bir hareket vücuda getirmek için teşkilatta bulduklarından komünist fırkasından ihraç edilmişlerdir...*

Sovyet matbuatının neşriyatına nazaran bu hareket Şark komünistleri arasında derin kök salmış ve bunlar "Rus hegemonyası"nı devirmek için "Pantürkist" diye ayrı bir fırka teşkil etmişlerdir.

*"Pantürkist" Fırkası sınıf mücadelesini reddetmekte ve kendisini Marksizm'in hakiki nâkili ve tercümanı unvanını vermekte ve "**açık bir surette Kemalizm'e karşı teveccüh**" izhar etmektedir.¹³²*

¹³¹ agm., ss.8-10.

¹³² "Rusya'da Türkçülük", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.24-25, Teşrinisani-Kânunuevvel 1929, s.21.

Sovyet matbuatına göre bu hareket, Sovyetlerin yıkılmasını istemektedir ve Turanî bir cemiyet kurmaya çalışmaktadır. Kırım, Kazan ve Merkez Rusya’da dahi bu hareketin taraftarlarının bulunduğunu belirten Sovyet matbuatı, mutlak surette bu hareketin imhasının gerektiğini söylemiştir.¹³³

Odlu Yurt mecmuası içerisinde çeşitli makaleler içerisinde Sultan Galiyev’e temas eden kısımlar bulunmaktadır. Resulzâde, Rusya İmparatorluğu’nun son hükümetinin Başbakanı olan A. Kerenski’yi eleştirdiği yazısında, Kerenski’nin Sultan Aliyefçilik üzerinden Türklere karşı söylemlerde bulunduğunu belirtmektedir:

Kerenski, kısmı mahsusumuzda derç olunan Kazanlı Türk komünistleri arasında açılan “Millî Fırka” teşkilatından, Sultan Aliyefçilikten tutturarak “Pantürkizme” geliyor ve bütün bu “tehlikeler” karşısında karabasan bir adam gibi sayıklıyor. Meğerse “Sultan Aliyefçiler” Sovyetler İttihadı bayrağı altında daimî olamayan “Rusya topraklarını sabıkta mahkûm ve mağdur diye adlanan milletler arasında böleceklermiş”. Kendisine demokrat, radikal ve sosyalist diyen Kerenski’nin düştüğü şovenlik derecesini görünüz ki Rusya monarşisinde mağdur milletler mevcut olduğunu bile, meşrut olarak, kinayeyle kabul ediyor “mağdur diye adlanan” ve büyük bir tedehhüşle “Rusya’yı bölüşmek istiyorlar” diye feryadı koparıyor.¹³⁴

Ekim Devrimi sonrası Fransa’ya iltica eden ve “demokrat, radikal ve sosyalist” olan Kerenski’nin, konu Rusya’ya geldiğinde, Sultan Galiyev ve onu izleyenlerin faaliyetleri üzerinden milletlerin istiklâl arayışlarına karşı tutum takındığını bu faaliyetleri separatizm (ayrılıkçılık) olarak gördüğünü söyleyen Resulzâde, bağımsızlığını ilan etmiş ve ardından Bolşeviklerin işgaline uğramış milletlerin tekrar bağımsız olmak için mücadele etmelerinin ayrılıkçılık olarak ifade edilemeyeceğini belirtmiştir.¹³⁵ Aynı sayıda yer alan İdil Ural sahasında Sultan Galiyevcilik ve milliyetçilik gibi suçlamalara bağlı yaşanan olaya dair haberde, 1917-18 yıllarından itibaren Komünist Parti’de aktif çalışan Ayaz Maksudov, Muhtarov, Mansurov, Firdevsî, Yenbayev, Deren Agarlı ve Sabirov adlı kişilerin “Millî Fırka” kurmaya çalışmak sebebiyle partiden ihraç edildikleri bildirilmiştir. Habere göre Sovyet matbuatı ihraç sebebi olarak şunları belirtmiştir:

Bunlar fırka ve Sovyet aleyhine müteveccih faaliyeti yüzünden vaktiyle firkadan ihraç edilmiş Sultan Aliyev’in idaresi tahtında proleter diktatörlüğünü devirmek

¹³³ agm., s.21.

¹³⁴ “Ne ‘Köbre’ Ne De ‘Malzeme’!..”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.11, İkincikânun 1930, s.435.

¹³⁵ agm., ss.435-436.

maksadıyla fırka ve Komintern'i aleyhine müteveccih sırf burjuva ruhlu, aksi inkılâpçı bir program takip ederek "Millî Fırka" namını taşıyan hafî aksi inkılâpçı, millî teşkilatla bilavasıta alakadar olmuş ve hariçte bulunan muhacir gruplarına fırka ve Sovyet teşkilatlarının gizli senetlerini vermek suretiyle kuvvetli bir rabıta tesisine çalışmışlardır.¹³⁶

Odlu Yurt, bir sonraki sayısında bu mesele ile ilgili daha fazla bilgiyi, İdil-Ural Türk siyasî muhaceretinin yayın organı, Ayaz İshakî'nin önderi olduğu hareketin sesi ve Sovyet Rusya'da Tatar-Başkurt hattındaki olumsuz gelişmeleri yakinen takip eden *Millî Yul*'dan özellikle **Ayaz Maksudov**'un likidasyonu hakkında ayrıntılarla aktarmaktadır:

...Bütün Teşrin-i Sani ayını Tataristan, Başkurdistan'da milliyetçilikle mücadele etmekle geçiren Sovyet hükümeti fırkadan atılmış bu komünistlerden başka son zamanlarda daha birçok yerli komünistleri dahi dışarı atmış ve yerlerine Rus ve Yahudileri tayin etmiştir. Azledilenler meyanında birçok maruf komünistler olduğu gibi Aniyev ve Ayaz Maksudov dahi vardır. Bir Tatar komünisti olan Ayaz Maksudov en ileri gelen şahsiyetlerden olduğu için Sovyet hükümetinin bu adama daha fazla ehemmiyet verdiğini kaydeden "Millî Yul", muharriri diyor ki:

- İptidai tahsilini bitirdikten sonra lise tahsilini Türkiye'de ikmalle yüksek tahsilini Belçika'da bitiren Maksudov 1920'den itibaren Komünist Fırkası'na dâhil olmuştu. Âlî mekteplerde müderris, komsomol teşkilatı reisi olan bu zat, Rusçuluk yapan kendi komünist arkadaşlarına karşı daima mücadele etmiş ve millî hars ve medeniyetin müdafasına çalışmıştır. Millî medeniyet hakkında cereyan etmiş münakaşalarda Maksudov hiç çekinmeden kendi fikrini müdafaa etmiş ve demiştir ki: Bizim kiblemiz Moskova değil, Avrupa olmalıdır. Alman ve Fransız proleteri Rus proleterinden çok çok yüksektir. Tataristan'daki Rusçuluk siyasetiyle mücadele etmeli, hükümet müessesese ve mekteplerinden Rus dilini kaldırmalıdır. Çünkü Tatar medeniyetinin en büyük düşmanı bu Rusçuluk siyasetidir. Bu siyaset Tatar halkını umum Türk milleti harsından ayırmaya müteveccihdir.

Tataristan'da çıkan komünist gazetelerinin yazdığına göre Maksudov bütün bu fikirlerini müderrisi bulunduğu mektep talebelerine aşılayarak onları tam manasıyla milliyetçi ruhta yetiştirmiş ve genç komünistler arasında 'Sultan Aliyev'ciliği tamim etmiştir.

Maksudov bundan başka Tataristan'da Rusçuluk yapan yerli komünistlerle mücadele ederek Moskova'ya karşı şiddetle muhalif bir vaziyet almıştı.¹³⁷

¹³⁶ "Rusya'da Vaziyet", *Odlu Yurt*, Y.1, S.11, İkincikânun 1930, s.480.

¹³⁷ "Tataristan'da Milliyetçilikle Mücadele", *Odlu Yurt*, Y.1, S.12, Şubat 1930, ss.518-519.

2.3.1.4. Kırım: İbrahimofçuluk

İbrahimofçuluk; Kırım’da yaşanan, millî/mahallî komünistlerin Sovyetleştirme (:Sömürgeleştirme) süreci içerisinde maruz kaldıkları ve fark ettikleri Rus şovenizmine ve Ruslaştırma politikasına karşı durmaları sebebiyle Moskova tarafından milliyetçi, Millî Fırkacı, karşı devrimci ve milletçi gibi suçlamalarla partiden ihraç, sürgün veya idam edilmeleri sonrası onların çizgilerini takip eden kişi ve grupları suçlamak üzere kullandıkları terimdir.

Siyasî muhaceret matbuatına yansıyan Kırım’a dair ilk problemler Kırım’a Yahudi ve Rus iskânı, Kırım’da Yahudi muhtariyeti fikri ve Kırım Tatarlarının kurduğu tarım şirketinin başarısı sebebiyle diğer Rus şirketlerince bu şirketin millî bir karakter aldığı suçlamasıyla lağvedilmesi üzerine *Yeni Kafkasya*’da yer almaktadır.¹³⁸ Azerî Türk’te birbiriyle bağlı iki yazıda da Veli İbrahimof’un ölümü ve bunun öncesinde Kırım’a Yahudi ve Rus iskânı meselesinin Moskova ile Kırım arasında yarattığı gerilim aktarılmıştır.¹³⁹ Kırım İcra Komitesi, Kırım’da Kırımlılara dahi yeterince toprak verilmediği ve bu duruma çözüm bulunmadığı halde Kırım’a iskân siyasetinin kabul edilebilir olmadığını ifade etmiştir. Bu iskân siyasetiyle birlikte Kırım’dan çeşitli suçlamalarla Rusya’nın farklı bölgelerine sürgüne gönderilen Kırım Tatarları sebebiyle yaşanan yapay demografik değişiklik, büyük ihtimaldir ki Moskova’nın bu politikalarına karşı duran Veli İbrahimof’un katledilmesine sebep olmuştur. *Yeni Türkistan*’ın Ağustos 1928 tarihli sayısındaki yazıda da bu doğrultuda bir “İbrahimof meselesi”nin olduğunu ortaya koymaktadır:

Bolşevikler tarafından idam edilen Kırım İcra Komitesi Reisi Veli İbrahimof faciasının iç yüzü gün geçtikçe açılmaktadır. İbrahimof meselesine Bolşevikler evvelce adî bir cinayet, adî bir ihtilâs şekli vermeye çalıştılar. Mamefih o vakit bile komünist matbuatı İbrahimof’un “muhacir Ruslara ve Yahudilere karşı propaganda” yaptığını saklayamadılar. Son gelen Bolşevik matbuatı ise İbrahimof meselesinin Kırım milliyetperverliği meselesi olduğunu açıkça yazıyorlar. Kırım İcraiye Komitesi reisi Rus düşmanı ve burjuva milliyetperverlerle teşrik-i mesai eden “münafık komünist” olarak tavsîf olunmaktadır. Veli İbrahimof meselesi adî bir cinayet meselesi değil, bütün Kırım Türklerinin geçirmekte oldukları millî facianın bir sahifesini teşkil ediyor. Bu facianın iç yüzü Kırım Türklerini imha maksadıyla tatbik edilen muhaceret ve Ruslaştırma siyasetine karşı Kırım

¹³⁸ “Kırım Yahudi Muhtariyeti”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, 15 Nisan 1340(1924), s.16; “Kırım Hakkında”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.18, 25 Haziran 1340(1924), s.16.

¹³⁹ “Kırım’da Neler Oluyor?”, *Azerî Türk*, Y.1, S.16, 15 Eylül 1928, ss.9-10; “Kırım’da Yahudi İskânına Dair”, *Azerî Türk*, Y.1, S.20, 15 Teşrinisani 1928, ss.11-16.

gençliğinin ciddi bir surette mukabeleye başlamasıdır. Dün Bolşeviklere inanan ve onların halâskarlığına iman eden idealist bir gençlik vardı. Bunların biri de proleter oğlu proleter, otuz sene matbaa tozları içinde müretteplik yapan Veli İbrahimof idi. İşte bu münevver ve temiz Türk amelesi Bolşeviklerin alçakçasına siyasetlerini gördü anladı. Türklüğü imha siyasetini Türk eliyle tatbik etmek istediklerine karşı vicdanı isyan etti. Münevver gençleri mücadeleye davet etti. Kırım İcra Komitesi ve onun reisi denilen müessesenin kulisleri arkasında hazırlanan imha planlarını işfa etti...

İşte şu hareketinin birinci kurbanı da Veli İbrahimof'un kendisi oldu.¹⁴⁰

Pravda'da Kırım'ın vaziyetini anlatan bir makaleyi aktaran *Bildiriş*, İbrahimofçuluğun etkisinin hâlen devam ettiğinden ve eğitim ile kültür alanındaki milliyetçiliğin kuvvetli olmasından rahatsızlık duyulduğunu aktarmaktadır:

31 Ağustos tarihli *Pravda* gazetesinde N. Tokaref'in Kırım vaziyetine ait mühim bir makalesi derç edilmiştir. Muharrir maruf İbrahimofçuluğun tarihinden, bakiyatından bahsederek hâlihazırdaki vaziyete nakli kelam ederek diyor ki:

- Kırım'da komünizme düşman olan yabancı milliyet fikirleri komünist teşkilatı sıralarını dahi istila etmiştir. Eski Rus hâkimiyetinden ayrılmamış olan Rus komünistleri diyorlar ki: **Her yerde Ukraynalştırma, Tatarlaştırma** vs. gidiyor. **Böyle giderse biz Ruslar nerelerde çalışacağız?**

Komünist Fırkasında Kırım milliyetçiliği dahi kuvvetlidir. Karaçık yoldaş büyük bir komünist fırkası içtimaında bu Kırım milliyetçiliğini müdafaa, Kırım otonomisini tenkit ederek demiştir ki:

- Türkiye'de ve Romanya'da Kırım muhacirleri Kırım'a getirilmelidir.

Karaçık Kırım'a vaki olan Yahudi muhaceretini şiddetli lisanla tenkit etmiş, Kırım için daha geniş hürriyet istemiştir.

Muharrir, Rus komünistlerinin kendi hareketleri ile Kırım milliyetçiliğini daha da kuvvetlendirdiklerini kaydederek, misallerle fikrini takviye ediyor. Mesela Kırım Maliye Komiserliği'nde 141 memurdan 6'sı Türk'tür. Kırım amelesinin yalnız %5,9'u Kırım Türklerindedir. **Yahudi muhacereti işlerine mahallî milliyetçiler engel olmakta** devam ediyormuşlar.

Mekteplerde Türk milliyetçiliği daha kuvvetlidir. Demek olur ki komünistlerin en zayıf cephesi Kırım'da mektep ve hars cephesidir. Maarif Komiserliği tamamıyla **burjuva milliyetçilerinin mefkûrevî nüfuzlarındadır**.

Kırım mekteplerinin vaziyeti berbattır. Kırım Türk liselerinden çıkanlar Rus iptidailerine kadar malumata malik değilmişler. Kırım'da yegâne âli mektep olan

¹⁴⁰ "Kırım'da İbrahimof Faciasının İç Yüzü", *Yeni Türkistan*, Y.2, S.1(13), Ağustos 1928, s.13.

Pedagoji İnstitosu dahi berbattır. Kırım Amele Fakültesi 10 senede 44 talebe bırakmıştır.

En mühimi Kırım Türk mektepleri bu vakte kadar kitap vs. 'ye malik olmamışlardır. Maarif Komiserliği milliyetçilerin eserlerini dahi neşretmektedir. O cümleden Çobanzâde, Altaylı, Latifzâde'nin eserleri neşredilmiştir. Kırım Maarif Komiserliği neşr-i efkârı olan Oku İşleri tamamıyla milliyetçiler elindedir.

Bütün bunları nazara alarak Komünist Fırkası Kırım mekteplerini ve maarif neşriyat teşkilatlarını milliyetçi unsurlardan temizlemeye mecbur olmuştur. Ve Kırım mekteplerinden bütün milliyetçiler çıkarılmıştır.¹⁴¹

Bildiriş, Kırım'da açlık emareleri görüldüğü sırada yine milliyetçilik suçlamasıyla bir tevkif haberini vermektedir. Milliyetçilik suçlamasıyla idam edilen Veli İbrahimof'un yerine gelen Mehmet Kobayef'in de Moskova'nın sürgün de dâhil olmak üzere tüm emirlerini uygulamasına rağmen milliyetçilik suçlamasıyla hapse atılmıştır. Haber ve Kobayef'in faaliyetleri şöyle aktarılmaktadır:

Kırım Merkezi İcra Komitesi Reisi Mehmet Kobayef tevkif edilmiştir. Bütün milliyetçilerin tevkif, nefiy ve idam edilmelerine çalışmış ve Kırım'dan 35 bine karip Türk'ün Ural ve Sibirya'ya sürülmesine çalışmış olan Kobayef ahiren milletçilikle ittiham edilerek hapse atılmıştır.

1928'de milletçilikle ittiham edilerek idam edilmiş olan merhum Veli İbrahimof'tan sonra Kobayef Kırım Merkezi İcra Komitesi reisliğine getirilmiş ve o tarihten beri bu mevkiye Kırım Türklerini imhaya çalışan Bolşeviklere alet olmuştu. Kırım Türklerinin vatanlarından sürülmesine ve Yahudilerin Kırım'da yerleştirilmesine canla başla çalışmış olmasına rağmen Kobayef'in tevkif edilmesinin hakiki sebebini öğrenemedik. Herhâlde bu tevkifle Kırım Türklerinin siyasî haklarına bir darbe indirileceğini tahmin edebiliriz.¹⁴²

Bildiriş, Kobayef'in yerine Samedinof'un geldiğini ve bu kişinin Moskof yanlılığı, Millî Fırka ve millî harekete düşmanlığı ile bilindiğini bildirmektedir.¹⁴³ 33. sayısında *Bildiriş* Kobayef'in tevkif sebebini; Moskova'dan izin almaksızın açlık çeken halka un yardımı yapmak, Moskova'nın Kırım politikasını eleştirmek ve Moskova'yı Kırım Cumhuriyeti'ni yok etmekle suçlamak olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴ Kobayef'in bütün Kırım teşkilatlarınca kınandığını belirten gazete, fakat bu kınamaların tamamının Komünist

¹⁴¹ "Kırım Türkleri Ne Hâlde?", *Bildiriş*, Y.1, S.6, 14 Eylül 1930, s.1

¹⁴² "Kırım'da Son Vaziyet", *Bildiriş*, Y.1, S.31, 5 Mart 1931, s.1

¹⁴³ "Son Haberler", *Bildiriş*, Y.1, S.31, 5 Mart 1931, s.1

¹⁴⁴ "Kırım ve Moskova", *Bildiriş*, Y.1, S.33, 19 Mart 1931, s.1

Fırka'dan çıkmış aynı cümlelerden kurulu tek bir metin olduğunu da ironik bir biçimde söylemektedir.¹⁴⁵

2.4. SOVYET RUSYA'DA NEP UYGULAMALARININ ELEŞTİRİSİ

Bolşevikler, devrim sonrasında Beyaz Ordu karşısında avantaj sağlamak, iktidarlarını sağlamlaştırmak ve imparatorluğun Rus olmayan tebaasından destek bulmak amacıyla '**Köylülere toprak, milletlere istiklâl!**' sloganıyla ortaya çıktı. Bu slogan, çoğunluğu köylülerden oluşan fakat imtiyazlı sınıfların var olduğu emperyal çok dilli, çok dinli ve mezhepli bir toplumda, bu sınıfların dışındaki 'halk katmanları'nda hemen yankı buldu. Rus olmayan milletler de, Beyaz Ordu'nun monarşi yanlısı ve muhtariyet karşıtı söylemleri ile sahadaki faaliyetleri karşısında bağımsızlığa varan vaatler sunan Bolşeviklerin etkisi altına girdi. Beyaz Ordu'nun Bolşeviklerce yenilgiye uğratılmasından sonra, bu süreçte millî muhtariyetlerini ve bağımsız cumhuriyetlerini ilan eden 'çevre' bölgeler Kızıl Ordu'nun işgaline uğrayarak millî hükümetleri dağıtıldı ve yerlerine Sovyet hükümetleri kuruldu.

Bolşeviklerin bu ülkelerde uyguladıkları politikaları 'harice çıkan' ve yakından izlemeye devam eden, 'dünya kamuoyu'na olduğu kadar Türkiye Türk kamuoyuna bildirmekle kendilerini sorumlu ve görevli sayacak olan Komünist: Bolşevik karşıtı siyasî muhaceretin özellikle Türkiye'deki dergileri, Sovyetler Birliği'nde yaşanan olayları ve uygulanan politikaları gerek uluslararası basın yoluyla, gerekse içeriden aldıkları malumatlar yoluyla yakından takip etmişlerdir. Açlık¹⁴⁶, toprak ve tarım politikaları, köylülerin durumu, hayat pahalılığı, arz-talep dengesizliği ve demografik yapıyı değiştirmeye yönelik politikalar gibi başlıklar mecmualarda temel konuları oluşturmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın ve Rusya'daki iç savaşın getirdiği yıkım üzerine bir de 'savaş komünizmi' politikasının getirdiği ilkeler karşısında tarımsal üretim oldukça düşmüş ve

¹⁴⁵ "Kırım'da Son Vaziyet", *Bildiriş*, Y.1, S.38,23 Nisan 1931, s.1

¹⁴⁶ George Vernadsky, 1921-22 yıllarında açlıktan ölenlerin sayısının 5 milyona ulaştığını ve bu rakamın Rusya'nın I.Dünya Savaşı'ndaki kayıplarının iki misli olduğunu belirtiyor: Bkz. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s.389. Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg ise Bolşevik devriminden itibaren 1921-22 açlığı da dâhil olmak üzere ölenlerin sayısını 20 milyon olarak veriyor: Bkz. Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, Çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, Ankara, 2011, ss.527-528.

çeşitli bölgelerde açlık ortaya çıkmıştı. Köylüler, toprak elde etmişlerdi fakat istedikleri ekip biçemiyor ve satamıyorlardı. Üretim düşüklüğü, ekonomik buhran, köylü isyanları ve açlığın ortaya çıkması üzerine Lenin, yönetebilecekleri bir ülkenin kalması adına NEP’i (Novaya Ekonomiçeskaya Politika: Yeni Ekonomi Politikası) açıkladı. NEP projesinin içerisinde köylülere fazla üretimlerini satabilme müsaadesi, yeni vergi sistemi, kısıtlı da olsa yabancı yatırım, küçük çaplı bireysel endüstriyel atölyeler, kredi ve banka mekanizmaları vardı.¹⁴⁷ Komünizm teorisinden bu küçük geri adım, Sovyetler Birliği’nin ekonomisini canlandırmaya ve birkaç yıl içerisinde üretimde I. Dünya Savaşı öncesi seviyesine ulaşmasını sağladı. NEP, ülke ekonomisinde kısmî bir rahatlama yarattıysa da zorunlu tarım politikaları, hükümetin ürünlere karşılık verdiği fiyatların veya buğdayın oranının tutarsızlığı, Rus göçmenler, parti içi muhalefet ve Bolşeviklerin bu projeyi uygulamadaki isteksizliği sürekli problemler yaşanmasına sebep olmuştur. 1922’de kaldırıldığı açıklansa da NEP ile birlikte gelen bazı reformlar 1928’deki ilk Beş Yıllık Plan’ın ilânına dek sürdü.

Yeni Kafkasya mecmuasında yer alan “Kırım Hakkında” yazısında, NEP projesinin açıklanması sonrası Kırım’da “Kırım Tatar Toprak İstihsal Şirketi” adıyla kurulmuş bir köylü birliğinin başarılı bir şekilde teşkilatlanması, yüksek miktarda ürün elde etmesi ve bu ürünü iyi fiyata satması üzerine aynı alanlarda faaliyet gösteren devlet ve özel müesseselerin bundan rahatsızlık duyduğu, şirketin lağvedilmesine yönelik “siyasî” ve “millî” mahiyet taşıdığı iddiasıyla işlem yapıldığı söylenmektedir, vurguya alınan bu iki sıfat da her sorunlu kategoride tehlikeli sözcüklerdi. Yazıda dikkat çeken ifade elbette **“Bolşeviklik namı altında eski çar siyasetinin yeni hadimi”** olan **Rusofil Komünistler: Rusofil Komünizm** Kırım ‘kenar’da başlayan ve nüve hâlindeki girişimin iktisaden kalkınmayla ilgisi ve NEP bünyesinde bile görülecek olan doktriner tahammülsüzlüktür: **“...Rusofil Komünistler bu şirketin iktisadî bir müessese olmayıp siyasî ve millî bir mahiyet aldığını ileri sürerek müesseseyi umum (Sentr Soyuz)la birleştirmeye karar vermiş ve bu suretle kendilerine ciddî bir surette rekabet eden mühim bir Tatar müessesesini ortadan kaldırmakla Bolşeviklik namı altında eski çar siyasetinin yeni hadimi olduklarını göstermişlerdir.”**¹⁴⁸

¹⁴⁷ Vernadsky, *age.*, s.391.

¹⁴⁸ “Kırım Hakkında”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.18, 25 Haziran 1340, s.16.

Türkistan’da ise NEP, köylüler için çok da farklılık yaratmamıştır. Moskova, dağıtılan topraklarda ve açılan arazilerde yalnızca pamuk ekilirse sulama desteği verileceğini söyleyerek halkı tek tip ürün yetiştirmeye zorlamıştır. Türkistan münevverleri ise, pamuk tarımından dolayı Rusya İmparatorluğu’nun son yıllarında ülkede ekilen buğdayın nüfusu doyurmada dahi yetersiz kaldığını, imparatorluğun batı kısımlarından gelen buğday ile eksikliğin giderildiğini biliyorlardı.¹⁴⁹ I. Dünya Savaşı sırasında Rusya İmparatorluğu’nda artan pamuk ihtiyacından dolayı bu ürünün ekimi arttırılmış, ancak batı kısmından Türkistanlılara vaat edilen buğday ya gelmemiştir ya da ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktı. Bu savaşın üstüne yaşanan devrim ve devrimin getirdiği iç savaş sonrası ortaya çıkan kıtlıkta Türkistan genelinde 2,5 milyon insan ölmüştü.¹⁵⁰ Bu acı tecrübe sonrası Türkistanlılar, pamuk tarımını bırakarak buğday ekmeye başlamışlardı. Ancak Sovyet rejimi, halktan pamuk tarımının uygulanabileceği tüm arazilerde pamuk ekilmesini istiyor, karşılığında batıdan buğday getirileceğinin taahhüdünü veriyordu. Buna karşın henüz birkaç yıl öncesi yaşananları hatırlatan Mustafa Çokayoğlu, *Sevklı Kayoğlu* müstearıyla yazdığı “Türkistan Meselesi” makalesinde, “...Yerlilerin yetiştireceği pamuğa karşılık olarak güya buğdayı Rusya verecekmiş. Yani ekmek ve buğday hususunda Türkistan tamamen **Rus’a esir** oluyor. Rus vermez yahut Rusya’da tekrar bir ihtilâl zuhur eder de 1918’de olduğu gibi şimendifer hatları kesilirse zavallı Türkistanlılar tekrar milyonlarla kırılacaktır. Ve böyle bir gün gelirse, Türkistan’a ölümden başka bir yol yoktur...”¹⁵¹ diyerek, herhangi bir nedenden ötürü ortaya çıkacak bir istikrarsızlığın Türkistan’da açlıkla sonuçlanacağını, bu politikayla ülkenin tüm kaderinin Moskova’ya bağlandığını belirtiyordu.

Moskova’nın pamuğa karşılık buğday taahhüdü, hiçbir zaman tam olarak karşılanmadı. O dönemde yaşanan keşmekeşi göstermesi açısından Şahkuloğlu Mustafa’nın “Türkistan’ın İktisadî Hayatı” adlı yazısındaki tespitler önemlidir:

...Fergana’da hükümetin pamuk fabrikaları yerli çiftçiye bir pud pamuğa mukabil üç pud buğday verileceğini ve bir pud buğday için bir buçuk ruble verileceğini ilan etmişlerdi.. Ayrıca mahsulatı elde edinceye kadar her aileye her ay peşinen on pud buğday verileceğini deruhte ederek köylülere defterler*

¹⁴⁹ “Türkistan’ın İktisadî Hayatı”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.2-3, Temmuz-Ağustos 1927, s.18.

¹⁵⁰ agm., s.19.

¹⁵¹ “Türkistan Meselesi”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.1, 5 Haziran 1927, s.4.

* 1 pud, 16,36 kilograma eşdeğerdir.

dağıtmışlardı. Köylüler ekinlerini yetiştirmeye başladıkları ve aybaşı da geldiği zaman Moskova'dan bilahare vürut eden emre göre on pud yerine beş pud (nısfını) tevzi etmişlerdir. Bu miktar aile iâşesi için kâfi olmadığından pamuk mahsullerini Sovyet hükümetine teslim eden rençberler, aç kalmamak için mütebaki buğdaylarını hususi tacirlerden daha fahiş fiyatla satın almaya mecbur kalmışlar ve her bir pud için altı ruble tediye etmişlerdir. Buna ilaveten bir pud pamuğa karşı alacakları üç pud buğdaya bedel yalnız bir pud buğday vermişlerdir ki bu güne kadar hiçbir yerde ve hiçbir memlekette pamuk fiyatının böyle cebri bir surette buğday fiyatına indirildiği görülmemiştir. **Bu gibi cebir ve zulümleri Türkistan rençberi diğer bir Rus hükümetinden de görmemişti.** Rus inkılâbından evvel bir desyatin** pamuk mahsulü sekiz-dokuz yüz ruble verdi ki bu para ile pamuğun sekiz dokuz misli buğday alınabilirdi. Şimdi ise bir desyatinde alınan 40-90 pud pamuğa karşı Sovyet hükümeti 40-90 pud buğday veriyor. Hâlbuki bir desyatin pamuk için sarf olunan mesai 8-10 desyatin buğdaya sarf olunan mesaiye muadildir. Bununla beraber bir desyatin buğday 100-150 pud kadar mahsul verdiği hâlde, buğdayın on misli emek sarf olunan bir desyatin pamuktan 40-90 pud mahsul alınabiliyor.

Bundan anlaşılıyor ki Türkistan'da pamuk ziraatı yerli Türk ahâlisi için yalnız bir angarya olmakla kalmıyor, buna ilaveten belki de bir kürek cezasıdır.¹⁵²

Uygulanan bu politikalara ek olarak Moskova'nın özellikle pamuk üretiminin yapıldığı veya yeni oluşturulan sulu tarımın yapılabileceği bölgelere yönelik başlattığı yoğun Rus göçü, toplumda iktidara karşı bir güvensizlik oluşturdu ve kıtlığın yeniden yaşanacağı korkusu sürekli canlı kaldı.

Elbette göçün sebepleri yalnızca ekonomik değildir. "Rus Muhaceret Siyasetinin Yeni Devresi Muvacehesinde Türkistanlıların Vazifesi" makalesinde Sovyet resmî yayın organları *İzvestiya* ve *Pravda* gazetelerinin göçe yönelik propagandalarını arttırdığını aktaran Mustafa Çokayoğlu, gazeteden, SSCB'nin uzun vadeli olarak, yoğun nüfus barındıran eski çarlık vilayetlerinden; batı-doğu (Avrupa Rusyası) ile kuzey-güney yönünde de ülke içindeki insan hareketliliğini yönetmek üzere 'derin düşünülmüş, mükemmel planlı muhaceret'i biçimlendireceğine dair şu bilgileri vermiştir:

Bu muhaceret hareketleri daha ziyade Aksa-i Şark'a; Sahâlin, Kamçatka'lar ve şimalde Karel ve Murman taraflarına müteveccihdir, bununla beraber Ural, Şimalî Kafkasya, Orta Asya, Türkistan-Sibirya hattı üzerinde de muhacirler yerleştirilecektir.

** 1 desyatin, 1,09 hektara eşdeğerdir.

¹⁵²"Türkistan İktisadiyatı", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.2-3, Temmuz-Ağustos 1927, s.18-19.

*Çar hükümetinin layık-i vecihle ehemmiyet vermediği eski muhaceret siyaseti yerine **Sovyet hükümeti, bütün Rusya'ya şamil, derin düşünülmüş ve mükemmel planlı muhaceret siyaseti tatbik etmeye azim etmiştir...***"

...Garbî Rus vilayetlerinde ahâli fevkalade çoktur, ahâlinin fevkalade çok bulunması harp muntıklarında sevk-ül çeyş noktasından pek muzırdır. Garbî Rus vilayetlerinin Avrupa emperyalistleri tarafından hücumu maruz kalması pek mümkündür. Hâlbuki Sibiryâ ve Orta Asya'da kilometre murabbainâ 2-4 nüfus isabet ediyor. Buralarda da emperyalist devletlerin teşvikleri (isyanlar) vukua gelmesi mümkündür. O zaman Türkistan'da hâkimiyetimizin (yani Rus hâkimiyetinin) istinat edebileceği bir Rus kesafetine malik olmalıyız.¹⁵³

Çokayoğlu'na göre, Sovyetlerin mevcut ekonomik şartları dâhilinde, Sibiryâ'ya ve kuzey bölgelere yönelik göç politikası uygulanabilir değildir. Bu nedenle bu bölgeler arasında öncelikli hedef Türkistan'dır. Bir başka husus da 1917'den 1927'ye değişen dildir. 1917'de sosyalistler Moskova'nın doğusunda kalan yerlere imparatorluğun sömürgesi derken, 1927'ye gelindiğinde bu bölgelerin Ruslaştırılmaması nedeniyle Çar hükümetini eleştirmekte ve imparatorluk topraklarının genelini "Rusya" olarak tanımlamaktadırlar.

Lenin'in 21 Ocak 1924 yılında ölümüyle beraber NEP ve reformları üzerindeki homurdanmalar, parti içerisinde ciddi tartışmalara dönmüştür. Bu politikanın ilk uygulanacağı duyurulduğundan beri bunun komünizm teorisini uygulamada geri adım olacağını söyleyenler, Lenin'in ölümünden sonra daha yüksek sesle bu politikanın bırakılarak ideallere geri dönülmesi gerektiğini dillendirir olmuşlardır. Elbette bu tartışmaların dozajını arttıran diğer husus, yeni liderin kim olacağı mevzuudur. Troçki ve taraftarlarının açık muhalefeti ile parti içi ihtilaf ortaya çıkmıştır. 1925'te Rusya Komünist Partisi'nin 14. Konferansı'nda Stalin, "*Temel sorun orta sınıf köylüleri emek etrafında toplamaktır; orta sınıf köylülerin güvenini kazanmalıyız.*" diyerek NEP'in devamı niteliğinde yeni köylü politikasını tanıttı ve bu politika tüm eleştirilere rağmen kabul edildi.¹⁵⁴ Parti liderlerinden Grigori Zinovyev ve Leo Kamenev de bu politikaya muhalefet ederek Troçki'nin yanında yer aldı. Başlatılan muhalif harekete rağmen Stalin konumunu korudu ve 1926'daki 15. Konferans'ta parti içi muhalefeti oportünistlik yapmakla suçlayarak onların tasfiye edilmesini sağladı. Zinovyev ve Kamenev gelecek

¹⁵³ "Rus Muhaceret Siyasetinin Yeni Devresi Muvâcehesinde Türkistanlıların Vazifesi", *Yeni Türkistan*, Y.1, S.8, 31 Mart 1928, ss.3-4.

¹⁵⁴ Vernadsky, s.416.

yıllarda af dileyerek partiye tekrar kabul edilirken, Troçki önce Kazakistan'a sürgün edildi, ardından sınır dışı edilerek Türkiye'ye sığınmak zorunda kaldı.

Muhalefeti susturup rakiplerini de saf dışı eden Stalin, köylü yanlısı tutumunun aslında kitlenin desteğini almak amaçlı olduğunu gösterir biçimde, 1928'de Beş Yıllık Plan'ı uygulamaya koydu. Bu plan kapsamında belirli hedefler konularak devletin hızla sanayileşmesi amaçlanmıştı ve tarımda kolektivizasyona gidilerek köylü ve çiftçi sınıfı, özellikle *Kulak* adı verilen varlıklı köylüler, ortadan kaldırılarak kolektif tarım çiftliklerinde (kolhoz) ve devlet tarım çiftliklerinde (sovhoz) tarım işçisi olarak çalışmaları planlanmıştı. Elbette bu isteğin muhatapları olan köylülerce bu plan hiç hoş karşılanmadı. Bolşevikler, onlara toprak vaat etmişti ve NEP projesiyle istemese de vermeye mecbur kalmıştı. O dönemde verdikleri hakları ise şimdi misliyle geri alıyorlardı. Köylüler nazarında bu plan, sadece devrim sonrası elde ettiklerini değil, tüm varlıklarını alarak, onları Çarlık vaktindeki *serf* (mujik) sınıfına dönüştürecek. Bu politika, tarımın kuvvetli olduğu Ukrayna'da, Kırım'da, Astrahan'da, Azerbaycan'da ve Türkistan'da ciddî direnişle karşılaştı. Bu bölgelerde yüzbinlerce insanın katıldığı kitlesel köylü-halk isyanları başladı, Moskova, bu isyanları uzun süre uğraşarak çok sert biçimde bastırdı. Bu isyanlar halkın diğer kesimlerini de etkiledi. Mirza Bala, Beş Yıllık Plan'ın ilk yıllarında köylülerin ve işçilerin durumunu şu cümlelerle açıklamaktadır:

Kollektivize icraatı, köylünün şahsiyetini, mülkiyetini hürriyetini aradan kaldırmış, onu kolhozlar içerisinde köle, kolhozlar haricinde, şimalin buzlu cehennemlerinde mecburen ve ücretsiz çalışmaya mahkûm esirler hâline getirmiştir. Köylü inkılâptan beklediği hakkını müdafaa için Bolşevik hâkimiyetine karşı isyan bayrağı açmış, "bir sınıf olarak imhaya mahkûm" orta hâlli ve küçük burjuva köylüler, Bolşevik ameliyatına silahla mukabele ediyorlar.

Amelenin vaziyeti daha fecidir. "Mecburi emek mükellefiyeti" hakkında verilen dekret, Rusya'da amelenin hürriyet-i şahsiyesini meydandan kaldıran ve "Krepostnoy-Kölelik" hukukunu ihya eden bir kanundur. Askerî Komünizm devrinde "emek seferberliği" ihya olunuyor. Amele, bir imalathaneden başkasına hareket etmek hakkını haiz değildir. Amele, bir şehirden diğerine, bir yerden köye gidemez. Amele, devletin verdiği maaşla iktifa etmelidir. Fazla maaş istemeye teşebbüs ihtilâl aleyhtarlığı addolunduğu nazarı itibara alınır, greve teşebbüsün yeni tesis olunmuş sanayi G.P.U.'sunun ne müthiş kinini tevliit edeceği aşıkardır. Bu rejime boyun eğmeyenler, ekmek v.s. havayıcı zaruriye almak hakkını kaybediyorlar. Onlara ışık ve su dahi bırakılmıyor. Bütün bunlara karşı amele işlerini bırakıp köylere, ekinciliğe kaçmak mecburiyeti hissetmiştir. Sovyet gazeteleri mezuniyete bırakılan amelenin %50'sinin işe avdet etmediğinden şikâyet ediyorlar. Don kömür madenlerinden 40 bin amele işini bırakıp kaçmıştır. Yalnız

Ağustos ayında 10 bin amele firar etmiştir. Leningrad fabrikalarında 1929'da işten kaçan ameleler %31 iken 1930 senesinin 10 ayında %38 olmuştur.

Bakü'de bir iki ay evvel baş veren amele grevi kanlarda boğdurulmuştur.

Bütün bunlar, amelenin ağır şeraite tahammül etmediğini, isyan ettiğini, şahsî hürriyetin imhasına duramadığını göstermektedir.¹⁵⁵

İşçiler, 1928'de 703 Ruble maaş alıyorlardı, Beş Yıllık Plan'ın ilk yarısına gelindiğinde ise maaşları 1.427 Ruble'ye ulaşmıştı, ancak uygulanan politikalar nedeniyle gıda ile emtiada yaşanan arz düşüklüğü ve diğer etkenler hasebiyle yaşam pahalılaştığından 1928'e oranla daha az şey alabiliyorlardı. Bu dönemde çıkan mecmualar, **köylü isyanlarını**, **partizan** hareketlerini, yokluğu, çıkan **iç karışıklıkları** her sayılarında aktarmakta ve gelen vahameti de görerek yazmaktadırlar:

...İşte bu siyaset neticesindedir ki milyonlarca köylünün arazisi elinden alınmış, evi, barkı tahrip edilmiş ve yüzbinlerce köylü tevkif edilerek Sibiry'a sürülmüştür. Buna mukabil bütün araziler işlenmemiş, ekilmemiş bir vaziyette bulunuyor ve köylüler tohum hazırlamamak hayvanları imha etmek suretiyle hükümete aktif ve pasif mukavemet ediyorlar. ...Fakat şimdilik katiyetle söyleyeceğimiz bir şey varsa o da Sovyet hükümetinin erzaka olan ihtiyacıdır. Şiddetli erzak kıtlığına aelulum iktisadî buhran, devlet hazinesi buhranı inzımam edince Rusya'nın iktisaden bir iflasa ve açlığa doğru gittiğine hükmetmek yanlış olmasa gerek. Henüz tomurcuk şeklinde beliren bu vahim vaziyetin meyvesini ileride göreceğiz.¹⁵⁶

“Kulaksızlaştırma” hareketi denilen bu dönemde binlerce insan idam edildi, daha da fazlası Sovyetler Birliği'nin uzak köşelerine sürüldü ve çalışma kamplarında ömürlerini tamamladılar. Bu köylülerin yokluğunda ortaya çıkan sunî kıtlık, Ukrayna, Kırım, Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan'ı ciddi biçimde etkiledi ve Sovyetler Birliği genelinde 10 ila 15 milyon arasında insan açlık çekerek can verdi.¹⁵⁷

Orta hâlli köylülere (*kulak, kolçomak*) karşı başlatılan bu sert politikalara karşılık karşılaşılan mukavemet sebebiyle toplumun infiale sürüklendiğini gördükten sonra Moskova, belki de bir manevra olarak, bu politikayı bırakarak köylülere kolhoz ve

¹⁵⁵ “Sovyetlerin Akıbeti ve Milletlerin İstihlasi”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.1(26), Mart 1931, ss.5-6.

¹⁵⁶ “Buhran İçerisinde Çabalayan Komünist Rejimi”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.13, Mart 1930, s.2.

¹⁵⁷ Bu konuda kapsamlı bilgi için; Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, New York, Oxford University Press, 1986.

sovhozlarda çalışmaları konusunda sınırlı bir serbestlik getirdi. Fakat bu yapılar da çalışmamayı tercih edenlerin maruz kaldığı vergiler, köylülerin tekrar bu yapılara dönmesine neden oldu. Bu ortamda, tüm yaşananlara rağmen sanayileşme faaliyetleri devam etti ve belirlenen hedeflere ulaşıldı. II. Dünya Savaşı'na dek süren faaliyetler Komünist Parti'de ve tüm Sovyet halklarında yaşanan terör dönemine rağmen sürdürüldü.

III. BÖLÜM

RUSYALI TÜRK SİYASÎ MUHACERETİN YAYINLARINDA *TÜRK İNKILÂB*İNİN YORUMU

Rusya egemenliği altında yaşayan Türkler, 19. yüzyıldan itibaren Batı (Rusya) karşısında geri kalmışlıktan ve ataletten kurtulmak, medeniyetlerini tekrar çağdaş seviyeye çıkarmak adına eserler vermişler ve bu yolda, erken-geç 18. Yüzyıl ve 19. Yüzyılda ‘yabancı’, ‘sömürgeci’ deniz-aşırı ve kıta-kara geleneksel emperyal güçlerin yayılmacı-genişlemeci siyasetlerini de karşılayan, tekelci kapitalizm, dolayısıyla emperyalizmin sonuçlarını ve etkilerini hisseden tipik geri kalmış Doğulu toplum özellikleri taşıyor olmalarına da bağlı olarak, siyasî bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir; Rusyalı Türklerin yaşadıkları yurtlarının Rus egemenliğine giriş tarihi bu bağlama da yerleşir. Doğu Müslüman ve Müslüman Türk ülkelerinin, kendi içinden çıkan aydın seçkinler ise bu duruma çare üretmek üzere doğrudan Avrupalı düşüncelerin ve değerler dizgesinin olumlu-olumsuz etkilerini sorgulayıcı ve telif etmek suretiyle kendi toplumlarına uyarlayıcı bir felsefe ile siyasî ve toplumsal modernleşmenin tüm kategorilerinde, siyasîleşerek ve toplumsal eleştirinin tüm biçimlerinde faaliyete girişmişlerdi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da St. Petersburg ve Moskova, Osmanlı İmparatorluğu’nda İstanbul ve Avrupa’da Paris’te eğitim görmeye başlayan bu Türk toplumlarının elit (seçkin) siyasî ve entelektüel tabakası (elbette elit kuramınca eğitim-öğretim imkânı ile ve geldikleri sosyo-ekonomik sınıf itibarıyla toplumsal statü kastedildi), Avrupalı olaylardan ve fikir akımlarından (başta Fransız Devrimi’nin Avrupa’nın doğusunu da çarpmasıyla; Osmanlı Türk ve Rusya’yı) etkilenmişler, bununla kalmayarak bu etkiyi beraberlerinde kendi toplumlarına da getirmişlerdir. Rusya’da 1905 devrimini tecrübe eden ve Osmanlı’da 1908 devrimini izleyen entelektüel küme, Rusya’daki siyasî akımlardan etkilendiği kadar İstanbul’dan da etkileniyordu. Bu etki, coğrafi yakınlıkları nedeniyle Kırım ve Azerbaycan’da açık, hızlı ve belki daha yoğun bir şekilde görülmüş olsa bile diğer Türklük bölgelerinin seçkin tabakası da Osmanlı ve dolaylı-dolaysız olarak bu hat üzerinde Avrupalı modern siyasî düşüncelerin (özgürlük, eşitlik, adalet, anayasa, meclis, despot rejimlerin devrilmesi, cumhuriyet, halk, millet kavramları) cazibesinde, toplumlarının önünde ve ilerisinde yol almışlar ve iki devrim

arası ve Devrim sonrası millî devletleşme girişimlerinde ve mücadelelerinde, kuracakları cumhuriyetlerin akıbetinde önemli rol oynamışlardır. Kırım'da geleneksel meclisleri olan Kurultay'ı toplayarak 1917'de Kırım Ahalî Cumhuriyeti'ni ilan eden Kırımlıların yolbaşçılığını İstanbul'da okuyanlar yapıyordu. Yine Mehmed Emin Resulzâde de bir dönem İstanbul'da yaşamış ve burada bulunduğu sırada Türkçü akımlardan etkilenmiş, bu durum da hem siyasî fikriyatının şekillenmesine, hem de Azerbaycan'da siyasî hareketin bu doğrultuda evrilmesine neden olmuştur. 1917'de Rusya İmparatorluğu'nda gerçekleşen Bolşevik devrimi sonrası bu devletin I. Dünya Savaşı'ndan çekilme kararı sebebiyle taraflar arasında imzalanacak olan Brest-Litovsk Anlaşması görüşmeleri sırasında, bu dönemde bağımsızlığını ilan eden Kırım Ahalî Cumhuriyeti'nin tanınması kararının anlaşmada yer alması amacıyla bu cumhuriyetin temsilcileri tarafından Osmanlı Devleti nezdinde yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştı.¹⁵⁸ Bunda Osmanlı Devleti'nin o dönemde müttefiki olan Almanya'nın bu bölgeleri İstanbul'un doğal nüfuz alanı olarak görmesinden doğan çekince ve Bakü petroleri konusunda Rusya ile anlaşabileceği beklentisi etkili olmuştu. Fakat I. Dünya Savaşı'nın İttifak devletlerince kaybedilmiş olması, savaşın devam ettiği sırada imzalanmış olan bu anlaşmanın geçersiz kalmasına sebebiyet vermişti. Yine de bu anlaşmayla belirlenen sınır, Ankara'da kurulan hükümetle Moskova'nın ve Kafkas devletlerinin ileride yapacağı anlaşmalara temel teşkil etmiştir.

Rusyalı Türk siyasî muhaceretin yayınlarından özellikle *Yeni Kafkasya* mecmuası¹⁵⁹, hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Millî Mücadele sırasında Ankara hükümetinin bölgeye dair politikalarının Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kaderinde önemli rol oynaması, özellikle devletin kuruluşuna ve yıkılışına dair hazırladıkları sayılardaki yazılarında Osmanlı ordusuna, ordunun komutanlarının bölgedeki faaliyetlerine ve şehit düşen askerlere yer vermişlerdir.¹⁶⁰ Azerbaycan'da kurulan cumhuriyetin Kızıl Ordu'nun

¹⁵⁸ Cafer Seydahmet Kırimer, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, İstanbul, 1993, s.309; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.369.

¹⁵⁹ Yeni Kafkasya mecmuası ve Mehmed Emin Resulzâde özelinde bir 'Türk İnkılâbı' değerlendirmesi için bkz. Saime Selenga Gökgöz, "Sovyet Karşısı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında 'Türk İnkılâbı': *Yeni Kafkasya* ve Resulzâde Mehmed Emin", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.1, Mart 2008, ss.7-46.

¹⁶⁰ Azerbaycan siyasî muhacir matbuatı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve yıkıldığı tarihler olan 28 Mayıs 1918 ile 27 Nisan 1920 tarihlerine denk gelen sayılarında yaşananları konu edinmiştir. Bu yazıların ilk örnekleri için bkz. "Mart Faciası", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, 31 Mart 1341(1925), ss.6-8; "İstiklâl Mahkemesi'nde Azerbaycan Meselesi", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.20, 1 Eylül

işgaliyle yıkılmasından sonra çeşitli yollarla Osmanlı topraklarına sığınan Azerbaycanlı mülteciler, Resulzâde'nin de Moskova'nın elinden kurtularak İstanbul'a gelmesi ile organize olmuşlar ve *Yeni Kafkasya* mecmuasını çıkarmaya başlamışlardı. 26 Eylül 1339 (1923) tarihinde çıkan ilk sayısı ile birlikte Türkiye'nin önemli meselelerine de yer veren mecmuada; Lozan Antlaşması, cumhuriyetin ilanı, bazı inkılâpların duyurulması, İzmir suikastı, Mustafa Kemal Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün bazı demeçleri ve Türkiye ile Rusya ilişkileri öne çıkan başlıklar olmuştur. Bununla birlikte *Yeni Kafkasya*, 1923 ile 1927 arasında sadece Azerbaycan'ın değil, umum siyâsî muhaceretin uzun süre tek yayın organı olduğundan taşıdığı mesuliyetin bilinciyle bu önemli meseleler haricinde Türkiye'nin içte ve dışta diğer meselelerine dair yazılara yer vermemiştir. Azerbaycan siyâsî muhacereti, *Yeni Kafkasya*'nın kapanması sonrası yayınladığı diğer yayınlarda da bu tavrını sürdürmüştür. 1927'den itibaren TMB'nin yayın organı olarak yayınlanmaya başlayan *Yeni Türkistan* mecmuasında ise, Andican'ın eserine göre TMB'nin aldığı karar gereği Türkiye'ye dair yazılara yer verilmiyordu. Fakat *Yeni Türkistan*'ın ilk sayılarından kapatılana dek Türkiye'ye dair yazılar yer almıştır. Yine de TMB'nin, Azerbaycan siyâsî muhaceretinin ve diğer siyâsî muhaceretlerin de mecmualarında gösterdiği bu Türkiye hassasiyeti, o dönemde bağımsız kalabilmiş tek Türk ve İslam ülkesi olan Türkiye'nin "son kale" olarak görülmesi, hariçte Bolşevik ve komünist karşıtlığı karakterinde millî bağımsızlık mücadelelerini yürütürken Türkiye'yi Sovyet Rusya ile ilişkilerinde siyaseten zor durumda bırakmamak ve Türkiye'nin güvenini sarsmamak olarak yorumlanabilir. Bu hassasiyete riayetın örneği, TMB'nin yaşadığı fikir ayrılığında görülebilmektedir. Mustafa Çokayoğlu, Osman Kocaoğlu yönetimindeki *Yeni Türkistan*'da Kocaoğlu'nun Atatürk'e övgü ve bağlılık içeren yazılar basmasını müteakip TMB'ye gönderdiği mektupta bunu eleştirmiştir:

*Abdullah Tevekkül'e Yeni Türkistan'ın 27 (15) inci sayısı ile ilgili protestomu gönderdim. Bunu Osman Kocaoğlu'na veriniz. 26 ve 27'nci sayılar TMB neşri kabul edilemez... Ahmet Zeki Velidi 'Osman Hoca Ankara'ya Hoşamed şiirleri yazıyor, bu sebeple reislikten alınmalı' derdi de inanmazdım... Bizim Türkiye ile dostluğumuz ayrı şeydir... Ben Promete dergisininin 28. sayısında da bunu yazdım... Türkiye'nin kuvvetli olması muhakkak ki çok önemli, fakat **Gazi'yi resmen liderimiz diye yazmak Türkistan istiklâl hareketini Türkiye bayrağı altına sokmak demektir ki bu doğru değildir... Mehmet Emin Resulzâde'nin Promete'de yayınlanan makalesinde de bu fikir belirtilmektedir... Bir diğer***

1926, ss.2-5; "Azerbaycan'ın Büyük Günü", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, 28 Mayıs 1340(1924), ss.2-4; "Azerbaycan Ordusu Hakkında", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, 28 Mayıs 1340(1924), ss.4-8.

deyişle, Türkiye'nin siyasî manada bizim davamıza kesinlikle bir dahli yoktur... Bizim millî istiklâl hareketimiz Mustafa Kemal'in başlığı ile değil, kendi millî güçlerimizin çabasıyla olacaktır.

Türkiye'nin düşmanları Mustafa Kemal'e Pantürkist düşünceler ve Türkleri bir bayrak altında toplamak gibi suçlamalar yöneltirlerken biz bunlara karşı mücadele ediyoruz. Diğer taraftan TMB yayın organı "İstikbal" şiirini yayınlıyor. Şimdi Türkiye'nin düşmanları bu iddialarına delil olarak bu şiiri gösterirlerse biz ne cevap vereceğiz? Osman Kocaoğlu'nun imtiyaz sahibi olduğu dergi kesinlikle TMB yayın organı olamaz.¹⁶¹

Bu mektupta dile getirilen, Çokayoğlu'nun görüşü Türkistan istiklâl hareketinin hem kendisini hem de Türkiye'yi zora sokacak bir şekilde Atatürk ve Türk hükümetiyle ilintili gösterilmesine karşı olduğu ve ayrıca "kendi millî güçlerinin çabasıyla" bu istiklâl hareketinin yürüyebileceği üzerinedir.¹⁶² Burada mesele, 'Mustafa Kemal'in başlığı' da değildir, Rusyalı Türklüğün hariçteki istiklâl davalarının karakteri, bu davaların herhangi bir şahsiyetin varlığı ve onun himayesinin üstünde soyutlanarak ve milletin bireylerine mal edilerek, ilgili toplumlarının siyasîleşecek güçlerine, istiklâl, hürriyet ve milliyet düşüncesinin modern yorumunda mal edilmesidir. TMB'nin kuralları da Çokayoğlu'nun bu görüşüyle örtüşmektedir. Çokayoğlu'nun TMB içerisinde haklı görülmesi Osman Kocaoğlu'na bakışı olumsuzlaştırmıştı. Bir de bunun üzerine 1929 yılı TMB kongresinin bütçesinin açık vermiş olması ve derginin bu nedenle aksaması üzerine uygulanan baskı sonucu Osman Kocaoğlu dergi yönetimini bırakmak zorunda kalacaktı.¹⁶³ Ancak *Yeni Türkistan* mecmuasını incelediğimizde Türkiye ile ilgili ilk haberin 4. sayıda harf inkılâbına dair olduğunu ve Osman Kocaoğlu'nun 28. sayıyla görevini bırakmasından mecmuanın son sayısı olan 39. sayıya kadar Türkiye ile ilgili haberlerin düzenli bir şekilde devam ettiğini gördük. Bu durum da Osman Kocaoğlu'nun dergi yönetiminden el çektirilmesinde asıl sebebin bu olmadığını düşündürmektedir. Bununla beraber, gerçekten de o dönemde gerek Türkiye'nin her şeye rağmen varlığını devam ettirmesinden ve diğer Türk siyasî muhaceret çevrelerinin gerek Türkiye'de gerekse Avrupa'da (Polonya, Almanya, Fransa) örgütlü Bolşevik karşıtı mücadelelerini sürdürmesinden rahatsız olan Sovyet Rusya'nın, Türkiye'ye ve zaten Avrupalı'nın peşin

¹⁶¹ Andican, s.338.

¹⁶² Mustafa Çokayoğlu'nun Atatürk dönemi Türkiyesi hakkındaki görüşleri için bkz. Kuşim Lekeroviç Esmagambetov, "Мустафа Чокай о Турции 20–30-х годов XX в.", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.10, S.4, Aralık 2013, ss.7-25 (Erişim 01.08.2017).

¹⁶³ Andican, ss.337-340.

hükümlü zihnine yönelik, I. Dünya Savaşı öncesinden miras olarak devreden basmakalıp ve Rusyalı Türklerin özellikle Türkiye'deki siyasî faaliyet yürüten liderliklerinin ve kolonilerinin faaliyetlerini zayıflatmak, hafifletmek ve asıl yaftalamak, nihayet engellemek üzere prefabrik tarihsöylemsel olgu sınıfından "Pantürkizm" adıyla müdahâle etmek başlı başına 2 Dünya Savaşı arası devrin araçsallaştırılan bir kurgusu olmuştur. Güya bu cins faaliyetleri yürüttükleri gerekçesiyle çeşitli ortamlarda Türkiye'ye ve siyasî Pantürkizm ve Panturanizm münakaşaları, özellikle *Odlu Yurt* mecmuasında yer almış ve bu mecmua üzerinden de cevaplar verilmiştir.

Tek Parti yönetiminde Türk hükümetinin ise Bolşevik Rus ve komünist karşıtı siyasî muhaceretin yayın organlarına karşı tavrı, Türkiye'nin SSCB ile olan ilişkisine bağlıydı. İki devlet arasında ilişkilerin seyrine göre mecmualar kapatılabiliyordu.¹⁶⁴ Ancak kısa süre sonra kapatılan mecmuanın devamı niteliğinde başka bir adla yeni bir mecmua yayına giriyordu. Bu durum saklanmıyor, yeni mecmuanın ilk sayısının başyazısında da ifade ediliyordu.¹⁶⁵ Fakat 1929 yılında 1925 tarihli Türkiye-SSCB Dostluk Antlaşması'nın süresinin 2 yıl daha uzatılması kararı ve bu anlaşmaya bağlı olarak 1931'de "Karadeniz ve Ona Bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin" protokolün imzalanması ve süresinin önce 5 yıl, 7 Kasım 1935'te yapılan yeni bir protokolle de 10 yıl daha sürmesi karara bağlanmıştı.¹⁶⁶ Bu süreç içerisinde, 1929 yılında Mehmed Emin Resulzâde ve Said Şamil'in İngilizlere çalıştığına yönelik bir ihbarda bulunulmuş ve bu ihbar nedeniyle her iki ismin evleri basılarak dokümanlarına el konulmuştu. İhbar asılsız çıksa da, hâlihazırda baskıya maruz kalan bu isimler, faaliyetlerini Avrupa'da sürdürme kararı alarak ülkeyi terk ettiler. Yaklaşık 1,5 yıl sonra, 1931 sonbaharında da *Yeni Türkistan* ve *Odlu Yurt* mecmuaları ile *Bildiriş* gazetesi, SSCB ile ilişkilere zarar verdikleri gerekçesiyle kapatıldı¹⁶⁷ ve yeni yayın talepleri de reddedildi.¹⁶⁸ 1932 yılında *Türkistan'ı ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği*'nin girişimleriyle *Azerbaycan Yurt Bilgisi* adlı mecmua Azerbaycan ve Türk kültürü üzerine

¹⁶⁴ Mustafa Yılmaz, "Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı İle Yasaklanan Yayınlar (1923-1945) I", *Kebikeç*, S.6, (1998), ss.75-80.

¹⁶⁵ "Tuttuğumuz Yol", *Azerî Türk*, Y.1, S.1, 1 Şubat 1928, s.1-2.

¹⁶⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s.274.

¹⁶⁷ BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 22-59-13, 17.08.1931.

¹⁶⁸ Tülay Duran, *Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2005, s.19.

bilimsel incelemeleri içeren makalelere yer vermek kaydıyla yayına başlamış, ancak gerek “Tahlil ve Tenkitler, Haberler” kısmında gerekse bilimsel ve güncel meselelere dair yayınlanan makalelerde siyasî mevzulara girilmiş ve diğer muhacir neşriyatında gördüğümüz siyasî tutum sergilenmiştir. Bu mecmua da 1934 yılında çıkan 35-36. sayısı ile sonlanmış, böylece, yazar-çizer ve bilgin kadrosu itibariyle millî ve Türkçü, Bolşevik karşıtı siyasî muhaceretin Türkiye’deki yayın faaliyeti II. Dünya Savaşı’na dek son bulmuştur.

3.1. Komünist Rus Karşıtı Pencereden Dış Politika Eleştirisi: Türkiye–SSCB İlişkileri

Mustafa Kemal Atatürk’ün Bandırma vapuru ile 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkarak sürecini başlattığı, Türkiye Cumhuriyeti’nin doğuşu ile sonuçlanacak millî mücadele döneminin en önemli kısımlarından biri Sovyet hükümeti ile kurulan ilişkidir. Bolşevikler, gerçekleştirdikleri Ekim Devrimi sonrasında içte Çarlık yanlıları ve onları destekleyen İtilaf devletleri ile mücadeleye girişmişler, dışta ise devrimi yaymak amacıyla başta proletaryaya sahip, emperyal Avrupa devletlerini hedefleyerek dünya işçi ve köylülerine, sömürülen halklara yönelik çağrılar yayınlamış ve temas kurma arayışına girişmiştir. Bolşeviklerin temel önceliği devrim ihracı olması nedeniyle bağ kurma arayışında oldukları toplumsal hareketlerin karakteri, neye ve kime karşı oldukları gibi meseleleri göz ardı etmişlerdir. Malî yardım, siyasî ve/veya askerî destek gibi çeşitli vasıtalarla devlet sistemine ve toplumsal hareketlerin karakterine bilakayd kalmışlar, bu yapılara nüfuz etme ve ardından kontrolü ele alma sürecini zaman yaymışlardır. Rusya İmparatorluğu sınırları dâhilinde kalmış ve fakat 1917 devrimleri sırasında ve sonrasında bağımsızlık mücadelesi vermiş ülkelerde cebren veya gönüllü Bolşevizm’e geçiş ve SSCB’ye dâhil olmakla veya onun rehberliğini kabulle görece kolay işleyen bu süreç, Türkiye ve Çin gibi ülkelerde işlememiştir. Bunun birçok sebebi olsa da, temel sebep Bolşevizm’in Rus devlet sistemine, nüfuzuna ve nüfusuna dayalı olmasıdır.

Türk millî mücadele önderleri ile Bolşevikler arasındaki ilk mühim temas, İstanbul'da Rus Albay İlyaçef ile Atatürk'ün görüştüğü iddiasıdır.¹⁶⁹ Bir diğer iddia ise Havza görüşmesidir. Millî mücadele döneminde Genelkurmay istihbarat dairesinde çalışmış olan Hüsamettin Ertürk'ün hatıratına dayanan bu bilgiye, başka bir kaynaktan doğrulanamaması sebebiyle tedbirli yaklaşılmaktadır. Aktarılanlara göre Mustafa Kemal Atatürk ve beraberindekiler, Havza'ya gelen Sovyet heyeti ile bir görüşme yapmışlardır.¹⁷⁰ Bu görüşmede, Türk tarafına ortak düşmanları olan İtilâf devletleriyle mücadele için silah ve cephane yardımı vaat etmiş, Türk tarafından da ileride kurulacak devletin rejiminin komünizm olmasını istemiştir.¹⁷¹ Bu görüşme, o dönemde Bolşeviklerle yürütülen ilişkileri ve Kafkasya ahvalini ayrıntılarıyla aktaran Kazım Karabekir'in "*İstiklal Harbimiz*" adlı eserinde yer almamaktadır. Böyle bir görüşmeden Karabekir'in bihaber kalması veyahut bilgisi olmasına rağmen eserinde dile getirmemesi, birçok gizli yazışmayı ve bilgiyi eserinde nakleden bir kişi için beklenemez. Nitekim, Kafkasya'daki olan biteni takip etmesi ve Bolşeviklerle temas kurması için gönderilen Karakol Cemiyeti'nden Baha Sait'in, bu konuda herhangi bir yetkisi olmamasına rağmen Bakü'de Kafkasya'daki İştirakiyun Fırkası Kafkas mahallî merkez komitesi murahhası ile "*Türkiye ihtilal hareketini temsil eyleyen Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi heyeti*

¹⁶⁹ Mete Tunçay, eserinde bu görüşmeyi Kazım Karabekir'in "*İstiklal Harbimiz*" adlı eserinin 618. sayfasına istinaden aktarmaktadır. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967, s.68; Salahi R. Sonyel de bu iddiayı aynı kaynağa istinaden aktarmaktadır. Bkz. Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.87; Kâmuran Gürün'ün eserinin ilgili bölümünde ise böyle bir bilgi verilmemiştir. Bkz. Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, ss.8-13; Kazım Karabekir'in eserinin 618. sayfasında Kafkasya'da Bolşeviklerle temasta kalmak ve izlemekle görevli Karakol Cemiyeti'nden Baha Sait'in istihbarî rapor mahiyetinde mektubu yer almaktadır. Bu mektupta Baha Sait; Kafkasya'daki ahval aktarıldıktan sonra Dağıstan'a girecek Kızıl Ordu'nun Atatürk'te mevcut olan bir metnin onaylanmasını beklediğini söyler, ardından burada Umum Kafkas Komitesi'nin kendisini Başkumandan tayin ettiğini ve kendisine bağlı erkânı harp reisi Rus miralayını Atatürk'ün İstanbul'dan tanıdığını belirtmektedir. Bunun haricinde ise yukarıda eserlerde belirtilen İlyaçef ismi burada geçmemektedir. Bkz. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960, ss.616-618.

¹⁷⁰ Hüsamettin Ertürk hatıratında bu görüşmede olan kişinin Budyonni olduğunu yazar, bkz. Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1962, s.338; Kamuran Gürün de Ertürk'ün aktardığı bu bilgiye başka yerde rastlamadığından ötürü ihtiyat kaydı ile yaklaşılması gerektiğini belirtir, bkz. Kamuran Gürün, *age.*, ss.8-9; Mete Tunçay da Ertürk'e dayanarak bu bilgiyi aktarır, bkz. Mete Tunçay, *age.*, s.68; Mehmet Perinçek, "*Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*" adlı kitabında bu görüşmedeki kişinin Budyonni olamayacağını yazar. Zira o dönemde Budyonni, Rusya iç savaşında cephede görev yapıyordu. Yine Perinçek, Budyonni'nin anılarında bu görüşmeye dair bir bilgi olmadığını, Budyonni'nin Türkiye'ye 1933 yılında cumhuriyetin 10. Yılı kutlamaları için geldiğini ve Havza görüşmesindeki kişinin Budu Mdivani olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s.35.

¹⁷¹ Gürün, ss.8-9.

icraiyesi namına” imza edip Heyet-i Temsiliye’nin tasdikine sunduğu, yardımlaşmanın da ötesinde Türkiye’nin mevcut durumunu ve geleceğini Bolşevik Rusya’ya bağlayan anlaşmadan¹⁷² haberdar olan Karabekir’in “*Bu ne cürettir? Uşak kongresi de kim oluyor? Orduda kimler acaba malumattar? Bilâkaydüşart felaketimizi mucip olan bu cinayeti nasıl irtikâp etmişler? Bu muahedenin kuvvei teyidiyesi nedir? Hususile ben şarkın kumandanıyım, benden habersiz neye muvaffak olunabilir?*”¹⁷³ tepkisi ile, Atatürk’ten gelen 16/04/1336(1920) tarihli şifrede bu anlaşmanın katiyen kendisi veya Rauf Orbay tarafından imza edilmediği belirtilmekte ve de “*Bu hususta ıttılınız haricinde hiçbir muamele yapılmadığına itimadı tam buyurarak arzu buyurulduğu gibi ret ve tekzip ve Bolşevik ve Kafkas işlerinde vuku bulacak tasavvurat ve teşebbüsatımızı aynen zatiâlinize arz etmedikçe bundan sonra da hiçbir şey yapılmayacağını arz ederim.*”¹⁷⁴ ifadesi yer almaktadır. Karabekir’in bu anlaşmaya gösterdiği tepkiyle beraber Atatürk’ün Karabekir’e Bolşevik ve Kafkas işleri konusunda kendisinden habersiz iş yapılmadığı ve yapılmayacağı konusundaki şifreli mesajı göz önüne alındığında gizli bir Havza görüşmesinin olmadığına yahut olmuş olsa dahi bu görüşmeye atıf yapan eserlerin ifade ettiği kadar mahiyeti olmadığına kaniyiz.

Baha Sait vakası sonrası Kafkasya’da ve Azerbaycan’da gelişen olaylar, gerek Kafkasya’da ve Moskova’da gerekse Türkiye’de salâhiyetli veya salâhiyetsiz olmaları fark etmeksizin kişiler vasıtasıyla yapılan görüşmelerin sorun olmaya başlaması¹⁷⁵ ve millî mücadele hareketinin içinden geçtiği yoğun, ciddi ve hassas süreç göz önüne alınarak Bolşevik Rusya ile görüşmesi için Heyet-i Temsiliye adına Bakü’ye öncelikli askerî meseleler ve maddî yardım hususu için Binbaşı Ali Rıza Bey’in gönderilmesi ve ardından Moskova’ya kapsamlı bir anlaşma için heyet-i Murahhasa gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷⁶ Karabekir, Bakü’ye gidecek heyete talimat niteliğinde hazırladığı taslak metni Ankara’ya göndermiş, Atatürk’ün düzenlemesinden geçen metnin son hali

¹⁷² Anlaşma metni için bkz. Karabekir, ss.628-630.

¹⁷³ Karabekir, s.630.

¹⁷⁴ Karabekir, s.630.

¹⁷⁵ Teşkilat yapmak ve Bolşevizme meyilli gruplarla temas için gönderilen ve Rize’de kendilerine “rastlanılan” Bolşevikler Türk subayıyla görüşmüşler ve aynı kişiler Türk subayına Ankara’ya Mustafa Kemal ile görüşmek arzusuyla giden Kırım Emlak ve Arazi Komiseri Süleyman İdrisof ve Veli İbrahimof’un akıbetini sormuşlardır. Veli İbrahimof, ileride Kırım’da kurulacak Sovyet hükümetinin lideri olacak millî komünisttir. Bkz. Karabekir, ss. 540-541; ss.621-624; s.633.

¹⁷⁶ Karabekir, s.633.

Karabekir'e 26 Nisan 1336(1920) tarihinde iletilmiştir.¹⁷⁷ Fakat Karabekir, Atatürk'ün onayıyla bu talimatnameye serlevha ve hatime ekleyerek bir teklifnameye çevirmiştir. Mamafih, Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi sonrası Bakü'ye gidemeyen Ali Rıza Bey, Teğmen İbrahim Efendi'yi kurye olarak görevlendirerek teklifnamenin Rus hükümetine Mayıs ayının başlarında elden teslimini sağlamıştır. Yani başlangıçta Ali Rıza Bey'in talimatnamesi olan metin, en son Lenin'e mektup halini almıştır. Bu mektuba 3 Haziran 1920'de cevap veren Çiçerin, mektubunda Türkiye'nin prensipleri olarak sunduğu kendi arzularında; Türkiye'nin Ermenistan teklifini gözardı ederek bu ülkeyle sınır meselesinin diplomatik yolla çözülmesini istemiş, Boğazlar meselesinin Karadeniz'e kıyı ülkeler arasında yapılacak bir konferansta çözülmesi gerektiğini belirtmiş, buna karşın misak-ı millî sınırlarını tartışmaya açacak ifadelerde de bulunmuştur.¹⁷⁸ Mustafa Kemal Atatürk, 20 Haziran 1920 tarihinde bu mektuba diplomatik bir dille cevap vermiş ve kendileri ile görüşmek üzere tam yetkili bir heyetin yolda olduğunu belirtmiştir.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra Heyet-i Temsiliye'nin sorumluluklarını devralan Bakanlar Kurulu'nun ilk toplantısında da Moskova ile kurulacak temas gündeme gelmiştir.¹⁷⁹ Bolşevik Rusya ile anlaşma imzalamak üzere

¹⁷⁷ Karabekir, s.667, Atatürk'ten gelen talimatname şöyledir:

"1- Emperyalist hükümeti aleyhine harekâtı ve bunların tahtı tahakküm ve esarete bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhidî mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

2- Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekâtı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti Emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekâtı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini Bolşevik zümrei düveliyesine idhâl etmeyi taahhüt eyler.

3- Evvelâ millî topraklarımızı tahtı işgalinde bulunduran emperyalist kuvvetleri tard ve âtiyen emperyalizm aleyhine vukubulacak mücadelâtu müşterekemiz için kuvvayı dâhiliyemizi tazzuu ettirmek üzere şimdiden ilk taksit olarak beş milyon altın in ve takarrür ettirilecek miktarda cephanesair vesaiti fenniyei harbiye ve malzemei sihiyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek olan kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini lâzımdır. Müzayakai maliyemiz malûmu âtileri olduğundan İstanbul ile kat'ı alâka edilmesinden dolayı Dersaadetten para celbi de kabil olmadığından vilâyatın varidatı mahalliyelerle temini idareleri müstahayyeldir. Gönderilecek hey'et Azerbaycan hükümeti nezdinde teşebbüsâtı lâzımede bulunarak mühim olan muavenetin hatta istikrazın icrasına da sarfı mesai eylemesi münasiptir efendim.

*Büyük Millet Meclisi Reisi
M. Kemâl"*

¹⁷⁸ Çiçerin'in mektubu ve Atatürk'ün bu mektuba cevabı için bkz. Gürün, ss.51-55.

¹⁷⁹ Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967, s.146.

İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in (Kunduh) etrafında oluşturulan bir heyet, 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varmıştır.¹⁸⁰ Uzun süre Moskova'da bekletilen heyet, ancak 17 Ağustos 1920 tarihinden itibaren fiilî görüşmelere başlayabilmiş ve 17-24 Ağustos tarihleri arasında yapılan ilk görüşmeler sonunda 8 maddelik bir metin ortaya çıkarılmıştır.¹⁸¹ 28 Ağustos'ta Çiçerin'in yaptığı davetle bu 8 maddenin müzakeresine geçilmiş ve bu görüşmede Çiçerin; misak-ı millî ile ilgili olan 1. maddeye itiraz edildiğini, sınırların etnografik özellikler dikkate alınarak çizilmesi, Ermenistan'a Van ve Bitlis illerinden mutlaka arazi verilmesi ve ayrıca verilecek arazideki Müslümanların da taşınması gerektiği hususlarında ısrar etti.¹⁸² Bu durum karşısında Bekir Sami Bey, misak-millîden taviz verilemeyeceğini ve bu noktadan sonra Ankara'dan talimat almadan müzakereye devam edemeyeceğini belirterek görüşmelere ara vermiş, mevcut durum ile ilgili raporunu hazırlayarak Yusuf Kemal Bey ile Ankara'ya göndermiştir. Bu durumla beraber yine de askerî malzeme ve maddî yardımlara başlanmış bulunuyor, karşılıklı büyükelçi atamaları da yapılıyordu. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Bey (Cebesoy) olurken, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi ise Budu Mdivani olmuştur. Yusuf Kemal Bey, Ankara'ya ancak 11 Ekim 1920'de ulaşarak meclise izahat vermiş, konu görüşüldükten sonra müzakereler için yeni talimatlar belirlenip yollansa da, Bekir Sami Bey Moskova'dan ayrıldığı için talimatlar ona ulaşmamıştır. Müzakerelerin devamı için oluşturulan ikinci heyet Moskova'ya büyükelçi atanan Ali Fuat Bey (Cebesoy), Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) ve Rıza Nur Bey'den oluşturulmuştur.¹⁸³ Moskova'da 25 gün süren müzakereler sonucu 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması (Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması) imzalanmıştır.¹⁸⁴ Bu süreçte askerî yardımın sevkinde gecikmeler ve durmalar olsa da antlaşma sağlanmasının ardından yardım devam etmiştir. Antlaşma müzakerelerinde Sovyet tarafı, Kızıl Ordu tarafından işgal edilerek Sovyet hükümetleri kurulan Kafkas cumhuriyetlerinin temsilcilerinin de antlaşmaya dâhil edilmesini istese de

¹⁸⁰ Gürün, s.35.

¹⁸¹ Gürün, s.36.

¹⁸² Gürün, ss.37-38.

¹⁸³ Bu heyette kişilerin hatıratları yayınlanmıştır. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993; Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.

¹⁸⁴ Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması için bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, ss.32-38.

Türk tarafı, Kafkas cumhuriyetleriyle ayrıca antlaşma imzalama istediğinde bulunduğunu belirterek bunu kabul etmemiştir. Moskova Antlaşması'nın taraflarca onaylanıp tasdiklerinin 22 Eylül 1921'de Kars'ta sunulmasından sonra Kazım Karabekir Paşa Rus, Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlı temsilciler ile Kars Antlaşması müzakerelerine başlamıştır. 13 Ekim 1921 tarihinde nihayete eren müzakereler sonucu, genel hatlarıyla Moskova Antlaşması'nın tekrarı niteliğinde olan Kars Antlaşması imza edilmiştir.¹⁸⁵

Moskova ve Kars Antlaşmaları ile beraber Sovyet Rusya ile Ankara hükümeti arasındaki Boğazlar meselesi, Misak-ı Millî sınırlarının tanınması, Ermeni meselesi ve yardım konuları netleşmiştir. Karşılıklı elçilerin atanması ve antlaşmaların imzalanması ile iki ülke arasındaki, özellikle Türkiye bağlamında, temsil problemi de bitmiştir. Zira harice çıkmış bazı İttihat ve Terakki mensuplarının Bolşeviklerle temasları ve işbirliklerinin millî mücadeleye faydalı olduğu söylenemez.¹⁸⁶ Sovyet Rusya ile ilgili Lozan öncesi son antlaşma Türkiye ile Ukrayna arasında yapılan dostluk antlaşmasıdır. Ankara'da Ukrayna'yı temsil eden Mihail Frunze ile imza edilen antlaşma da temelde Moskova Antlaşması'na dayanır. Fakat, bu antlaşmada Sovyet Rusya temsilcisi yer almamış ve Ukrayna'nın Türkiye ile ilişkilerini bağımsız bir devletmişçesine düzenleyen birkaç madde yer almıştır.¹⁸⁷

Bu süre zarfında Türkiye'nin temel öncelikleri, İtilaf devletleri karşısında Sovyet Rusya'yı yanına çekmek ve millî mücadeleyi sürdürebilmek için gereken maddî desteği ve askerî yardımı sağlayabilmek olmuştur. Sovyet Rusya'nın ise öncelikleri Türkiye'den çok farklıdır. Sovyet Rusya, Türkiye'nin emperyalist İtilaf devletlerine ve onların piyonlarına karşı verdiği mücadeleye destek olarak hem bu devletlere karşı bir müttefik kazanmak hem de Türkiye'nin İslam ve Türk dünyasındaki konumundan faydalanmak istemişlerdir. Bu doğrultuda harice çıkan İttihat ve Terakki mensuplarına kapılarını açan

¹⁸⁵ Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması için bkz. Soysal, ss. 41-47.

¹⁸⁶ Baha Sait Bey'in antlaşması ve bazı İttihat Terakki mensuplarının faaliyetleri için; Bkz. Gürün, ss.24-32 ve ss.39-51; Enver Paşa özelinde bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

¹⁸⁷ Bu antlaşmanın 2. maddesinde Türkiye, Ukrayna'yı bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanıdığını açıklar. 11. ve 15. madde her iki ülkenin birbirine büyükelçi atayacağını ve diplomatik ilişkiler kuracağını, 12., 13. ve 14. madde ise her iki ülkenin sağlık, ticarî ve ekonomik ilişkilerine dairdir. Antlaşmanın tam metni için bkz. Soysal, ss.64-68.

Moskova, onların Sovyetler Birliği'nde faaliyet yürütmelerine müsaade etmiştir ve Kafkasya ile Türkistan'da halk üzerinde etkili olmak, Şark ülkelerine de komünist devrimi taşıyabilmek için birer araç olarak görmüştür. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Moskova ve diğer dostluk antlaşmaları imzalanmasına rağmen antlaşmalar öncesinde süregelen güvensizlik ve özellikle Moskova tarafından sergilenen olumsuz tutum antlaşmalar sonrasında da devam etmiştir. Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Ermenistan için toprak talebinde bulunması ve Misak-ı Milliyi tanımak istememesi, Bakü'de kurulan Türk Komünist Fırkası mensuplarının ve Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye giriş yapması¹⁸⁸, Sovyetler Birliği büyükelçiliğinin başkâtibi Y. Upmal Angarski'nin Türkiye'de komünist teşkilat kurma ve teşkilatlandırma faaliyetleri sebebiyle ülkeden çıkarılması¹⁸⁹, 21 Nisan 1922'de Türkiye'nin Moskova büyükelçiliğinin Çeka tarafından basılması¹⁹⁰ ve Türk Dışişleri'nin Rusya dış ticaret temsilciliğinin kapatılmasını istemesi¹⁹¹ ön plana çıkan sorunlardır. Ayrıca Türkiye'nin 20 Ekim 1921'de Fransa ile ilişkileri ve Suriye sınırlarını düzenleyen antlaşmayı imzalaması da özellikle Komünist Enternasyonal tarafından çok ağır eleştiriler almıştır. Komünist Enternasyonal'den Manabendra Nath Roy*, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra neden ordunun İngilizlerin işgalinde bulunan Boğazlar bölgesine girerek İngilizleri çıkarma 'şansını' kullanmadığını eleştirerek Mustafa Kemal Atatürk'ü ve Türk yönetimini şu sözlerle eleştirmiştir:

*...Türk Başkomutanlığı buna neden izin verdi? Neden zaferin son meyvelerini elinden kaçırdı? Yakın Doğu satranç tahtasındaki taşların Paris ve Londra'daki esrarengiz eller tarafından oynatıldığını bilen bir kimse soruyu kolaylıkla cevaplandırabilir. **Kemal, kurtuluşun eşliğinde duran Türkiye köylülüğünün devrimci toplumsal güçlerine bağlı olduğu sürece, zaferden zafere koştu, ama her türlü devrimci ruh ve uzak görüşlülükten yoksun askerî bir diktatör olarak boynunu, İngiliz emperyalizmine karşı dolaplar çeviren Fransız emperyalizminin boyunduruğuna gönüllü olarak uzattı. Böylece, Türkiye köylülerinin kanı ve canı pahasına kazanılan zafer, pratikte yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır.***

¹⁸⁸ Gürün, ss.61-62.

¹⁸⁹ Mustafa Kemal Atatürk, 25 Ocak 1921'de Elcezire cephesi komutanı Nihat Paşa'ya gönderdiği şifresinde "...Hükümet gerek merkezde ve gerekse ülkenin her yanında komünizme karşı gerekli önlemlere girişmiştir... Ankara'da örgüt kurduğu anlaşılan Rus sefaret heyeti başkanı Upmal'ı ülkemizden çıkarmaya zorunluk görüldü." demiştir. Bkz. Gürün, s.63.

¹⁹⁰ Bu olay sebebiyle büyükelçi Ali Fuat Cebesoy Türkiye'ye dönmüştür. Moskova'dan beklenen özür geç de olsa gelmiş ve Moskova'ya yeni bir büyükelçi atanmıştır. Bkz. Gürün, s.71.

¹⁹¹ Gürün, s.79; S.İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Çev: Hasan Ali Ediz, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967, ss.174-177.

* Manabendra Nath Roy: Bengal kökenli Hint devrimci.

...Siyasî rekabetin ağlarına takılan Kemal, askerî açıdan şimdiden koruyamaz olduğu üstün durumunu bile terk etmeye zorlanabilir; tabii, dostluğu ve desteği bankerlerle para babalarının keyfine kalmış Batı Avrupa diplomasisiyle tüm bağları kararlı bir biçimde koparıp atma cesaretine sahipse, o zaman başka.

...Türk zaferi, ancak Türkiye halkı kendi önderlerini entrikacı diplomatlarla oynamaktan vazgeçmeye ve devrimci Rusya'nın dostluğuna cesaretle dayanmanın zorunlu olduğunu görmeye zorladığı zaman, tam bir zafer haline gelecektir. Aynı şey, Türk deneyinden pek çok şey öğrenecek olan tüm öteki Doğu halkları için geçerlidir.¹⁹²

Elbette, gerek Komünist Enternasyonal gerekse Sovyet Rusya hükümetinin tutumları ve Lozan Antlaşması öncesi ilişkilerde yaşanan zorluklar, Sovyetler Birliği'nin nüfuz etme arayışlarından ileri gelmektedir. Türkiye'nin ise bunu engellemeye ve fakat ilişkilere de zarar vermemeye yönelik hamleleri karşılıklı güvensizliği daim kılmış ve bu hal Lozan Antlaşması sonrasında da sürmüştür.

Lozan Konferansı öncesinde Sovyet Rusya her fırsatta Boğazlar meselesinin kendisini ve Karadeniz ülkelerini direkt ilgilendirdiğini, bundan dolayı bu konunun görüşüleceği toplantıya katılmasının gerektiğini gerek Türkiye gerekse İtilaf devletleri nezdinde dile getirmekteydi. Türkiye de Sovyet hükümetleriyle yaptığı antlaşmalarda yer alan Boğazlar meselesi ile ilgili maddeler uyarınca Sovyet Rusya'nın Lozan Konferansı'na katılmasını desteklemiştir. Moskova, taraflarca bu isteğinin kabul edilmesinden sonra Lozan Konferansı'nın tamamında yer alması gerektiğini 2 Kasım 1922 tarihli notası ile İngiltere, Fransa ve İtalya'ya iletti.¹⁹³ Moskova, Lozan Konferansı'nda Boğazlar meselesinin halli ile birlikte Yakın Doğu meselelerinin tasfiyesinin olacağını anlaşıldığını, kendisinin yer almadığı bir konferansta Türkiye'nin menfaatlerinin korunamayacağını ve böylesi mühim bir konferansta Sovyet Rusya'nın yer almamasının “kalıcı barış”ın sağlanmasını engelleyeceğini belirtmiştir.¹⁹⁴ Ayrıca bu notasının bir suretini Türkiye'ye gönderen Moskova, bu konuda Türkiye'nin de ilgili ülkeler nezdinde girişimde bulunmasını istemiştir. Bu notada Moskova'nın Türkiye'yi hangi konumda gördüğünü de anlayabiliyoruz. Türkiye'yi kendisine bağlı Sovyet hükümetlerinden biri gibi konumlandıran veyahut Türkiye'ye bir emrivaki ile bunu dayatan Moskova, kendisinin yer almayacağı bir konferansta Türk milletinin çıkarlarının korunamayacağını iddia

¹⁹² *Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*, Kaynak Yayınları, 1985, ss.62-67.

¹⁹³ Gürün, s.89.

¹⁹⁴ Gürün, ss.90-91.

ederek Ankara üzerinde baskı oluşturmak istemiştir. Dönemin Başbakanı Rauf Orbay, Aralof ile yaptığı görüşmede bu antlaşmanın Türkiye ile ilgili olduğunu ve Türkiye'nin kendi haklarını korumada herhangi bir yardıma ihtiyaç duymadığını, Boğazlar konusunda ise tavırlarının yapılan antlaşmalarda açık olduğunu ve Sovyet Rusya'nın bu konuda konferansa katılmasını desteklediklerini açıkça dile getirmiştir.¹⁹⁵

Bu konuda Türkiye'nin tavrının değişmeyeceğini gören Moskova, Lozan Konferansı'nın sadece Boğazlar konusunun görüşüldüğü oturumuna davet edilmiştir. Fakat burada da Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Boğazlar rejimi meselesinde görünüşte Türkiye'nin yararına olsa da ülkenin bulunduğu hal sebebiyle diretemeyeceği ve antlaşmanın yapılmasını imkânsız kılacak bir görüş beyanında bulundu. Çiçerin, barışçıl amaçlı seyrüsefer haricinde Boğazların rejiminin ve Marmara Denizi'nin kontrolünün tamamen Türkiye'ye devredilmesi gerektiğini söyledi.¹⁹⁶ Elbette bu teklifin İtilaf devletlerince kabulü mümkün değildi. Bu nedenle İsmet Paşa (İnönü) liderliğindeki Türkiye heyeti, Boğazlar meselesine çözüm odaklı yaklaşarak İtilaf devletleriyle orta yolu bulmaya yönelik bit tutum takınmış, bu da Sovyet Rusya tarafından eleştiri konusu olmuştur. İsmet İnönü, hatıratında bu konuda Çiçerin ile yaptığı görüşmeyi aktarmıştır. Çiçerin, İsmet İnönü'nün müzakerelerdeki izlediği siyaseti “...*Bu tıpkı Damat Ferit politikasıdır.*” diyecek seviyede eleştirmiştir. İsmet İnönü de bu konferansa savaş sonucu geldiklerini ve orduların hala karşılıklı beklediğini, buradan bir karar çıkmaması durumunda savaşın devam edeceğini belirttikten sonra aralarında geçen şu münakaşayı aktarmıştır:

...Ben yarın, Boğazlar konferansında söylediklerimin hepsini reddederim ve öbür gün harp başlar. Hazır mısınız?

Çiçerin bana derhal cevap verdi. Moskova'ya gelirsin, bunun mabadını orada görüşürüz, dedi. Kendisine, Mösyö Çiçerin, beni dinle. Ben harbi patlatacağım, ondan sonra Moskova'da görüşeceğiz. Bunu mu demek istiyorsun, dedim.

O hala görüşürüz, diyor. Durumumuzu kendisine açıkça, olduğu gibi anlatmaya çalışıyorum. Nihayet şunları söyledim.

¹⁹⁵ Gürün, ss.92-95; *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, ss.446-467.

¹⁹⁶ Lozan Konferansı'nda Çiçerin'in bildirisi için bkz. Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım 1, Cilt 1, Kitap 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, ss.131-133; Lozan Konferansı'nda Boğazlar komisyonu tutanakları için bkz. Meray, ss.128-178.

Ben harbi patlatacağım, sonra görüşeceğiz. Böyle şey olmaz. Hazır değilsiniz. Sulh yapmak için her şeyi göze aldınız. Biz de sulh yapmak kararındayız. Boğazlar meselesi için, zamanla hallolunacak bir mesele için bugün harp çıkarma niyetinde değiliz. Bundan dolayı Boğazlar meselesinde bir inkıta yapmayacağım. Burada evvela münasebeti harbi bir emrivaki haline getireyim ve ondan sonra sizinle görüşeyim. Böyle bir görüşmenin ciddiyeti olmaz. Benden bunu isteyemezsiniz. Dost kalacağız ve aramızdaki münasebet iyi olduğu, emniyetli olduğu zaman, Boğazlar açık olsa da, Sovyet Rusya aleyhine, bizi arkada bırakıp bir askeri hareket yapmak mümkün değildir. Mesele aramızdaki münasebetlerin emniyetli ve devamlı olmasına bağlı. Kanaatim bu. Bu politikayı takip edeceğiz ve yürüteceğiz.

Çiçerin ile bu tarzda görüştük ve ayrıldı.¹⁹⁷

Lozan Konferansı öncesinde Sovyet Rusya'nın Boğazların rejimi ve İngilizlerle uzlaşma meselelerindeki tutumu ise tam tersidir. Ali Fuat Paşa (Cebesoy), 27 Ağustos 1921'de Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda Moskova'da Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve İngiliz Ticaret Heyeti Başkanı ile yaptığı bir görüşmeden sonra Çiçerin'in şu sözlerini aktarır: "...Ankara'nın iktidarda kalması Rusya hükümetinin menfaati iktizasındandır, eğer Türkiye'nin mukadderatı İstanbul hükümetinin eline geçerse Kafkas cumhuriyetleri için tehlikeli olur dedi. Türk milleti hakikaten yorulmuş ise, bilahare istirdat etmek üzere Misak-ı Milli'den taviz yapılarak İngilizlerle sulh yapılması muvafık olduğunu ve Ankara hükümetinin onların bizden isteyebileceği tavizatın da gazete havadisine nazaran İzmir civarında Yunan ekseriyetinin bulunduğu mahale muhtariyet verilmesi, Boğaz sularında ya bitaraf muntika tefriki veyahut Boğazların beynelmilel muhtelif bir komisyon, kapitülasyonların daha bir müddet ibkası, Şarkî Trakya'nın Türkiye idaresi altında muhtariyeti gibi mevadî ihtiva edebileceğini söyledi."¹⁹⁸ Benzer bir yaklaşım, yaklaşık bir yıl sonra Moskova'da bulunan İngiliz Ticaret Komisyonu Başkanı Hudgson'un İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 20 Eylül 1922 tarihli telgrafta yer almaktadır: "Çiçerin ile Litvinof'un bulunmadığı dönemlerde, Polit Büronun dış politika müşaviri olarak önemli bir rol oynayan Radek, dün İngiliz misyonundaki bir konuşmada, İngiliz ve Rus görüşlerinin ahenkleştirilmesi zamanının geldiği düşüncesinde olduğunu söyledi. Rusya, Türklerin Avrupa'da arazileri kontrol etmesine karşı çıkabilecektir. Türklerin hissiyatını kollamakla beraber, Boğazların enternasyonalize edilmesini öngörececek bir formülü kabul edebilecektir.

¹⁹⁷ İsmet İnönü, *Hatıralar*, C.II, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987, s.76; Aynı münakaşa Başbakan Rauf Orbay ile Sovyet Rusya büyükelçisi Aralov arasında da geçmiştir. Bkz. Aralov, ss.191-196.

¹⁹⁸ *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, ss.346-351.

Sovyet Rusya'nın (bu konuda) aracılık yapabileceğini ima etti."¹⁹⁹ Her iki telgrafta görüldüğü üzere Sovyet Rusya, İtilaf devletleri ile görüşmelerinde Ankara hükümeti ile kurduğu ilişkileri pazarlık malzemesi edebiliyor, hatta İngiliz tekliflerini tavsiye niteliğinde Türk büyükelçisine sunabiliyordu. Lozan Konferansı'nda bu yaklaşımının tersini sergileyen Sovyet Rusya'nın Boğazlar politikası Türkiye'nin lehine gibi gözükse de, Balkan Savaşları'ndan beri çok ağır mücadeleler veren Türk ulusunun uzun sürecek bir barış dönemine ihtiyacı vardı ve Sovyet Rusya'nın Boğazlar politikası bunu Türkiye'ye getirmeyecekti. Başka bir açıdan baktığımızda ise, Türkiye'nin Boğazlar politikasının İsmet İnönü ile Çiçerin arasında geçen münakaşadaki noktaya geldiği takdirde, Sovyet Rusya'nın maddî ve askerî desteğine daha çok muhtaç durumda kalacağı ve bu durumdan faydalanmak isteyecek olan Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerindeki ideolojik baskıyı arttıracığı barizdir.

Sovyet Rusya'nın Lozan Konferansı öncesinde ve sonrasında uluslararası siyasî ahvale göre izlediği Türkiye ve Boğazlar politikası, tabiatıyla kendi çıkarına hizmet edecek şekilde, Türk hükümetinin Sovyet Rusya'nın desteğine muhtaç olmasına yöneliktir.

3.1.1. Lozan'ın Etkisi: 'Güvensiz Sular'

Rusyalı Türk siyasî muhaceretin mecmualarında, Türkiye'de kaldıkları süre boyunca ve ayrıldıklarında Avrupa'da yayınladıkları mecmualarda da Türk-Rus ilişkileri, başlı başına makale veya haber olarak ya da başka bir meseleye dâhil olmak suretiyle sık sık yer almıştır. *Yeni Kafkasya* mecmuasının ilk sayılarında Rus-Türk ilişkileri, Lozan Antlaşması'nın ilişkilerde getirdiği değişiklikler ve henüz Kafkasya'daki ülkelerle beraber Ukrayna'nın hâlihazırda ayrı birer cumhuriyet olarak tanınmasından ötürü yaşanan sıkıntılardan kaynaklı olaylar çerçevesinde sürmüştür. Mecmuanın ilerleyen sayılarında ise iki ülke ile ilgili olarak; Türkiye'de komünistlerin faaliyetleri, ticaret, iki ülke matbuatında çıkan haberler ve SSCB'nin Türkiye aleyhine propagandası ön planda yer almıştır.

¹⁹⁹ Gürün, ss.100-101; Bülent Gökay, Avam Kamarası'nda Mr. Hudgson'un diplomatik misyonunun Sovyet Rusya - İngiltere Ticaret Antlaşması ile sınırlı olduğunu ifade edildiğini dipnotta belirtmiştir. Bkz. Bülent Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, Çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006, s.194.

Rusya, Türkiye'nin İtilaf devletleriyle yapacağı Lozan Antlaşması konusunda görünürde memnun gözükse de antlaşma ile Türkiye üzerinde tartışmaların biterek ülkenin tanınacağı, bunun da Türkiye'ye hareket alanı sağlayacağı bilincindeydi. Emperyalist ülkelere karşı müttefikini ve kendi nazarlarında uzun vadede rejimine etki edebilme ihtimali gördükleri bir ülkeyi yitirme endişesi altında Rusya, bu dönemde devlet düzeyinde kontrollü gitse de Türkiye'ye yönelik özellikle basın üzerinden kurgu söylemler ve ülke içerisinde eylemde takındıkları saldırgan tutumlarıyla Türkiye nezdinde endişe yaratmışlardır. 1920'den itibaren, Rusya tarafından tekrar işgal edilerek Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarına son verilmiş, yerlerine Sovyet hükümetleri kurulmuştu. Daha sonra Rusya, bu cumhuriyetlerle birleşerek "Sosyalist Sovyetler İttihadı" hâline geldiğini dünyaya duyurmuştu. Türkiye'den de bu ittifadı resmen tanınması için Moskova'nın nota verdiği dair bilgilerin basına yansımaları üzerine *Yeni Kafkasya*, 1923 yılının güzünde "Gayet Mühim Bir Sual" adlı makalede Türkiye'nin millî çıkar ve beklentilerine ters düşecek bu tasdiki beklemediklerini ve bu "Moskova" ittifakının Türkiye'nin "*komşusu, kardeşi, dindaşı ve arkadaşı*" olan Azerbaycan için Sevr'den farksız olduğunu, fakat Türkiye hükümetinin Moskova'nın baskısına maruz kalarak bunu kabul etmek durumunda kalsa dahi bu karara "Türkiye efkâr-ı umumiyesince" rıza gösterilmeyeceğini ümit etmektedir. Bu kanaatini de yine Sevr Anlaşması sürecine dayandıran mecmua, kamuoyunun ve millî çıkarın gözetilmeden imzalanan bu anlaşmanın nasıl hiç olduğuna değinmektedir:

...Böyle bir tahminde bulunurken Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin büyük nutuklarını der-hâtır ettik. Meclis-i millînin açılması münasebeti ile söyledikleri nutuklarında Gazi-i Muhterem Azerbaycan, Gürcistan Cumhuriyetleri'nden, Rusya, Afganistan mesabesinde birer müstakil cumhuriyet gibi bahseylemiş ve kendileri ile tesis-i münasebet edildiğini hususî surette kayıt ve tespit buyurmuşlardı. Birçok münakaşat ve muhalefetten sonra rical-i hükümet Rusya ısrarını kabul eylemek zaruretinde bulunsalar bile, Türkiye efkâr-ı umumiyesinin böyle bir tasdiki katiyen reva görmeyeceğini ümit eyleriz.

'Sevr' muahedelerini kendisine reva görmeyen kahraman bir millet 'Moskova İttifakı'nı dahi komşusu, kardeşi, dindaşı ve arkadaşı için reva görmez! Efkar-ı umumiye ve amal-ı milliyenin terviç edemediği tasdik ve kabullerin ise ilk fırsatta yırtılır manasız kağıt parçasından başka bir şey olmadığını tarih bize pek parlak misal ile göstermedi mi?!..²⁰⁰

²⁰⁰ "Gayet Mühim Bir Sual", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, 15 Teşrin-i evvel 1339 (1923), s.3.

Türkiye, bu notaya dair kararını hemen almayarak Kafkas ülkelerindeki büyükelçiliklerini muhafaza etmeye devam etmişti. *Yeni Kafkasya*'nın "Erivan Hadisesi ve Türkiye Efkâr-ı Umumiyesi" makalesinde, Erivan'daki Türkiye Büyükelçiliği'nin basılarak bayrağının indirilmesi ve büyükelçinin sınır dışı edilmesi üzerine iki ülke arasında gerilen ilişkilere değinilmektedir. Elbette bu yapay ve özellikle de 'Ermeni' eksenli yaratılmış, Türk kamuoyunu ve hükümetin diplomasisini tuzaklayıcı sorunun (bir diğer bellek tazeleyici ve Lozan'da 'sorun' olan başlık: 'Ermeni Yurdu'), Rusya'nın Kafkasya cumhuriyetlerini işgalinin "Sosyalist Sovyetler İttihadı" adı altında tanınmasına ve Türkiye'nin oradaki büyükelçiliklerini kapatmasına veyahut konsolosluk seviyesine düşürmesine yönelik beklentisinin baskı kurucu ürünüydü. Makalede Türkiye'nin farklı görüşte olan birçok gazetesinin bu mesele üzerine görüşleri aktarılırken özellikle *Tevhid-i Efkâr* ve *Cagamard* gazetesinin görüşleri dikkat çekicidir. Basının genelinde, Ermenilere kızgınlık yer almakla beraber bunu yaptırmanın Moskova olduğunu ve yeni teşkil olunan "Sosyalist Sovyetler İttihadı"nın varlığı hukuken ve resmen tasdik olursa dahi Ankara'nın emri olmadan Kafkasya'daki büyükelçilerin çekilmeyeceği belirtilmektedir. *Tevhid-i Efkâr* ise bu hususta Lozan sulhuna da dikkat çekmektedir:

Sovyet hükümetinin Lozan sulhunun akdi ile Garp devletleriyle mütelif olmamızdan mütevellit iğbirarları birçok tahavvüller ve yeni şekiller alarak birer birer meydana döküldü. İhtilac ve ihtilâl içinde kaynakayan Şark'ın ana siyasetini kendi elinde ve kendi iradesi altında bulundurmak isteyen Rusya'yı sinirlendirdi. Binaenaleyh şu vaziyete nazaran, Rusların bize, 'Ya Garp yahut Şark siyasetinden birini tercih ediniz?' teklif daha doğrusu tehdidinde bulunmaları pek de yeni bir şey değildir...²⁰¹

İhtilac ve ihtilâl içinde kaynakayan Şark'a, Moskova'nın sunduğu yoldan çok daha cazip, uygulanabilir ve bitaraf bir yol gösteren Türkiye, Moskova için rahatsızlık kaynağı olmuştur. Moskova nazarında Ankara'nın, en baştan beri Moskova ile temasını sürdürmesi ve bir devrim yapıyor oluşu nüfuz için umut kaynağı olurken, aynı zamanda bu devrimde sınıfa değil de millete dayanması ve Avrupa devletleri nazarında tanınmakla beraber onlarla diplomatik ilişki kurma arayışında da olması temel sorundu. Moskova, Şark'a her şeyin siyah ya da beyaz olduğu bir karşıtlıklar dünyası sunarken, Türkiye millî ve dinî kimliğiyle, yürüttüğü politikalarla ve yaptığı devrimle bu çözümlemeyi kökünden

²⁰¹ "Erivan Hadisesi ve Türkiye Efkâr-ı Umumiyesi", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, 1 Teşrinisani 1339(1923), s.8.

sarsan bir örnek olarak varlığını sürdürüyordu. Nitekim, soğukkanlı ve Rusya'nın 'hesap-kitap işi'ni anlayan, İstanbul'daki Ermeni gazetesi *Cagamard* ise Rusya'nın Kafkasya'da yaptığı (ulus-devlet) cumhuriyetleri "infaz" olduğundan bahsetmiş, büyükelçiliğe yönelik saldırının arkasında Moskova olduğunu "*Erivan'da eğer Türk sancağı indirilmiş ise ancak kukladan ibaret olan Erivan Ermeni Bolşeviklerinin değil ancak Moskova'nın emriyle olmuştur*" biçiminde 'kukla Ermeni Bolşevikleri' diyerek yine 'zavallı bir kavmi' Ermeni milletini öne sürdüğünü söylemiştir. Türkiye'deki Ermeni cemaatinin üyelerinin yeni Türk devletinin de yurttaşı sıfatıyla 'dinî azınlık' statüsünde varlığını sürdürecekleri bilindikte cemaatin sesi özelliğinde (elbette siyasî görüş farklarını görmezden gelmeyecek) siyaseten açık bir tavır ve söylem geliştiren bu gazete yazısı dikkat çekicidir ve *Yeni Kafkasya*'nın perspektifine Bolşevik Rusların kuklası Bolşevik Ermeni birleştirmesi ile bağdaşır. Kafkasya'daki Ermeni Bolşevik siyasî damara 'kukla' benzetmesi, Moskova'nın aslında 'bir zavallı kavmi' derken daha fazla açığa vurulur. Yazı az-özdür fakat alt-metni doludur. Çarlık'tan Sovyet düzenine Türklerle Ermenilerin tarihsel ilişkisinin 'uzun barış' olduğu tezi; gerek Selçuklu gerekse Osmanlı faslı ancak 19. yüzyılda 'Garb' ile 'Çarlık Rusyası'nın Frankenstein yaratması olarak Şark Meselesi diplomasisinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı maymuncuğu olsun istenmiştir. II. Abdülhamid saltanatı, İttihad ve Terakki'nin felsefesinde gayrimüslimlerin yeri-statüsü sorunu, I. Dünya Savaşı'nda İttihad ve Terakki'nin siyasetlerinin sonuçları, tehcir belleği yanında ikinci bir katman bellek de Ermeni Kilisesi ve aydınlarının Batı kamuoyunda Paris Barış Konferansı'nda yürüttükleri faaliyet, Sevr planında Anadolu'nun taksimi sırasında kurulacak 'kukla' devlet tasarımları (Ermeni ve Kürt), Maveray-ı Kafkas İttihadı'nın kadük kalarak Taşnak Ermenistanı'nın tasfiyesi, Bolşevikleşmesi, nihayet Millî Mücadele'de 'Doğu Harekatı'na da gönderme yaptığı, Türkiye'deki Ermeni'nin ırkdaşı Erivanlı Ermeni'yi, tek bir 'zavallı' sıfatına hüznle bırakarak, 'hariçteki siyasî muhacir Taşnak Ermeni gibi değil, başka bir bilinçte gözettiği malumdur:

Konfederasyon ve saire gelmeleri ise ancak sâdedilleri iğfal için kullanılan yaldızlı infazdan ibarettir. Erivan'da eğer Türk sancağı indirilmiş ise ancak kukladan ibaret olan Erivan Ermeni Bolşeviklerinin değil ancak Moskova'nın emriyle olmuştur. Fakat burada dahi Rusya insafsızca bir politika takip ediyor:

*Doğrudan doğruya kendi namıyla meydana çıkacak yerde zavallı bir kavmi alet olarak ileri sürmek vicdansızlığında bulunuyor.*²⁰²

Mecmua, makalenin sonunda ise Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet İnönü'nün konuya dair görüşünü vermiştir:

Erivan meselesi hakkında “Yeni Gün” muhabirine İsmet Paşa Hazretleri atideki beyanatta bulunmuşlardır:

*“Erivan’da Ermeniler tarafından mümessilliğimize münasebetsiz bir tecavüz vaka olunmuştur. Rusya’nın ilan ettiği konfederasyon şekline dair vaziyetlerle bunların teferruatı iki devlet arasında tamamen tespit edilmemiş olduğu bir sırada Ermenilerin ihtiyar ettikleri tarz-ı hareketi mazur gösterecek hiçbir cihet yoktur. İki komşu devlet münasebetinin her gün hâlelden masun kalmasını istiyoruz. Her hususta bu emniyemize mutabık bir hatt-ı hareket ihtiyar ediyoruz. Rusya tarafında dahi aynı hatt-ı hareketin ihtiyar olunmasına intizar ve bunu kuvvetle ümit ve temenni ederiz.”*²⁰³

Erivan’da olan hadisenin etkileri devam ederken, muhaceret mecmuaları da bu olaya ciddiyetle takip etmiş ve bölgedeki kaynaklarından malumatları aktarmaya devam etmişlerdir. Sovyet basınından aktardıkları bir haberde Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Türkiye’nin izlediği politikalarından rahatsız olduklarını belirttikten sonra, Türk hükümetinin İngiltere etkisinde kaldığı ve dahi “Rus siyasetinin dostları” olarak görülen İsmet İnönü ve Mustafa Kemal Atatürk’ün bile bu meyilde olduğunu söylemiştir.²⁰⁴

Erivan hadisesi sonrası, Moskova ile Ankara arasında aynı anda yaşanan birçok farklı meselenin de olması ve bu meselelerin birbiriyle ilişkili olması da, hadisenin çözülmesini ve hâllini zorlaştırdığı görülmektedir:

*Erivan hadisesi üzerine Türkiye ile Rusya arasında teati edilmekte olan notaların meseleyi kapatmak üzere olduğu Ankara Ajansı tarafından tebliğ olunmuşsa da **Tanin** gazetesi muhabir-i mahsusunun Ankara’dan 13 Teşrin-i Sani tarihli telgrafnamesi keyfiyeti bervech-i ati ihbar ediyor:*

*“Hükümet Erivan hadisesini ciddiyet ve ehemmiyetle takip etmektedir. Şimdiye kadar verilen cevaplar tatminkâr bir mahiyetten uzaktır. Ruslardan cevabî nota geldiği ve mezkûr notanın müsait olduğu söylenmiş ise de bu haber asılsızdır. Hariciye Vekâleti Moskova sefareti ile hâl-i muhaberededir.”*²⁰⁵

²⁰² agm., s.8.

²⁰³ agm., s.8-9.

²⁰⁴ “Rusya-Türkiye Münasebetinden”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, 15 Teşrinisani 1339(1923), s.10.

²⁰⁵ agm., s.10.

Bu hadise üzerine *Yeni Kafkasya*'daki son bahis, 10. sayısında yer alan “Türkiye–Rusya Münasebeti” adlı yazıdadır. Mecmua, bu yazıda Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet İnönü'nün konuya dair son açıklamasını aktarmıştır. Fakat İnönü, daha önceki açıklaması ile çelişen “*Tarafımdan icra olunan tahkikata nazaran Türk bayrağına bir tecavüz asla vuku bulmamış ve mümessillik binasına hariçten duhul edilmemiştir.*” cümlesini zikretmiş ve hadisenin “*İki hükümetin hissiyat-ı mukabele ve dostanesi ile*” sonuçlandırıldığını ifade etmiştir:

*Karilerimizce malum Erivan hadisesi hakkında Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet Paşa Hazretleri Anadolu Ajansı'na aşağıdaki beyanatta bulunmuşlardır: Teşrin-i evvel ayında Erivan'da bulunan mümessillik binasına tecavüz olduğunu işâa edilmişti. Hadise tarafımızdan layık olduğu ehemmiyetle telakki edilerek tahkikat ve teşebbüsata başlandığı gibi keyfiyet Rus hükümeti tarafından da münasebet-i dostaneye layık bir ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınmıştır. **Tarafımdan icra olunan tahkikata nazaran Türk bayrağına bir tecavüz asla vuku bulmamış ve mümessillik binasına hariçten duhul edilmemiştir.** Rusya hükümeti hadiseden dolayı hatalı olan iki memurunu tecziye ve teessüfatını ifade eylemiştir. Bu suretle Erivan hadisesi iki hükümetin hissiyat-ı mukabele ve dostanesi ile tesviye olunmuş ve hitama erdirilmiş bulunmaktadır.²⁰⁶*

Aynı yazıda dikkat çekilen bir başka husus ise Moskova'nın Türkiye Büyükelçisi Suriç'in bir süredir itimatnâmesini, Türkiye'nin Moskova tarafından ilân edilen “Sosyalist Sovyetler İttihadı”nı tanımamış olması sebebiyle sunamadığını, fakat bunun da kısa süre içinde sonlanacağını belirtilmiş olmasıdır:

*Suriç'in Ankara'ya geldiği, hatta ikinci defa olarak geldiği, epey zaman olduğu hâlde mumaileyh bugüne kadar beyannamesini Reis-i Cumhur hazretlerine takdim edememiştir. Bu tehirin sebebi Suriç itimatnâmesinin Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı namına tahrir edilmiş bulunmasıdır. **Malum olduğu üzere Türkiye, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyeti'ni tanımış ise de Ukrayna ve Kafkasya Cumhuriyetlerinin siyasî hakk-ı temsilini haiz bulunan yeni şeklini daha tanımamıştır.** Bu mesele hususunda Türkiye ile Rusya arasında bittabi bir takım müzakerat icra olunmaktaydı. Bu müzakeratın ne yolda devam eylediğinden bittabi muttali değiliz. Fakat bu meseleden dolayı tehaddüs eden hususat bir suret-i hâle rabt edilmeden tabii idi ki Suriç, Reis-i Cumhur hazretlerine takdim olunamaz idi. Suriç'in gazetecilere verdiği son beyanatına bakılır ise Gazi Paşa Hazretlerinin Ankara'ya avdetlerinde Rus sefiri kendi itimatnamesini takdim edecekti.²⁰⁷*

²⁰⁶ “Türkiye-Rusya Münasebeti”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, 15 Şubat 1340(1924), s.11.

²⁰⁷ agm., s.12.

Alıntıda bahsedilen müzakerat 7 Şubat 1924'te sonuçlanmış ve iki hükümet, ileride bu hususta antlaşma yapılmak üzere geçici olarak, konsolosluklar konusunda uzlaşmışlardır. Bu notalara göre, Moskova'daki konsolosluk "sefaret" seviyesine çıkarılırken Tiflis, Erivan ve Bakü'deki diplomatik temsilciliklerin seviyesi "konsolosluk" olarak belirlenmişti.²⁰⁸ Bu durum da Kafkas cumhuriyetlerinin statüsünü ortaya koyuyordu.

Yeni Kafkasya'nın 1924 yılı 11. sayısındaki "Türkiye-Rusya Münasebeti" yazısında ise o dönemde İstanbul'da bulunan Rus Heyet-i Murahhasası Reisi Potyomkin'in* bir gazeteye verdiği demeçte; Türk basınında kendilerinin seslerini duyuramamaktan ve Sovyetlerin tanıtılmadığından şikâyet etmiş, Rusya'da "müthiş" bir devrim olduğunu ve artık eski Çarlık Rusyası gibi Türkiye'ye düşman olmadıklarını, bu nedenle Sovyetlerin Avrupa devletlerince tanınmasından ve Rusya'nın niyetinden vatanperver Türklerin endişe etmemesini söylediği aktarılmıştır.²⁰⁹ Mecmua, yazıda cevaben Türkiye hükümeti tarafından tanınmış her mümessil gibi basın ve Türk hükümet yetkilileri ile görüşme yetkilerinin olduğunu, fakat Potyomkin'in rahatsızlığının kendisinin "Kızıl Mümessil" olması nedeniyle Kafkas cumhuriyetlerinde olduğu gibi kendi gazeteleri ya da İran büyükelçiliklerinde olduğu gibi kendi "Matbuat Kalemligi" olmasını ve bu yolla propaganda yapabilmeyi, "seslerini duyuramamak" derken bunu arzu ettiğini, fakat Türkiye tarafından "...her hafta hudut-u millî haricine sevk olunan Komünist propagandacıları eksildikçe kendisinin "vazife-i temsiliye"sini ifa hususunda münferit kaldığını" hissettiğini beyan etmiştir.²¹⁰ Troçki ise aynı sırada Tiflis'te yaptığı bir konuşmada Türkiye'nin Fransa'nın etkisiyle Rusya'ya karşı bir tutum aldığını söylemektedir. Bu bağlamda özellikle Kafkasya'da bulunan Türk vatandaşlarının sınır dışı edilmesi faaliyeti, Türk tüccarların haklarını alamayışları, Türkiye'nin Odesa (Hacıbey) ve Sivastopol (Akyar) şehirlerinde konsolosluk açmasına müsaade edilmeyişi, Kafkasya'da bulunan cumhuriyetlerde görevli elçilere vize verilmemesi, Moskova Büyükelçiliği başkâtibinin görevine giderken "kaçakçılık" suçlamasıyla tutuklanması ve

²⁰⁸ Gürün, s.106.

* Vladimir Petroviç Potyomkin (1878-1946): Rus diplomat, 1923 yazında Geri Dönüş (Repatriation) Komisyonu Başkanı olarak geldiği Türkiye'de 1924-26 yılları arasında İstanbul Konsolosluğu, 1927-29 yılları arasında da SSCB Türkiye Büyükelçiliği Danışmanlığı yaptı.

²⁰⁹ "Türkiye-Rusya Münasebeti", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, 1 Mart 1340 (1924), s.8.

²¹⁰ agm., ss.8-9.

kendisinin bu suçlamayı gururuna yediremeyerek intihara teşebbüs etmesi gibi üst üste yaşanan olaylar da SSCB'nin, Lozan Antlaşması'na ve tesis edilen "ittihadın" Türkiye tarafından henüz tanınmamasına yönelik verdiği tepkilerdir.²¹¹ Sovyet Rusya – Türkiye ilişkilerinin 1924 yılı sonu itibariyle geldiği nokta her iki ülke için de umut vaat etmezken imdada Batı Avrupa yetişmiştir. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile güney sınırları için yürüttüğü zorlu müzakere süreci, Sovyet Rusya'nın da İngiltere'de iktidara gelen muhafazakârların Moskova ile olan antlaşmaları tasdik etmemesi ve Lokarno Antlaşması sebebiyle hissedilen tehdit; her iki ülkeyi 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'na götürmüştür.²¹²

3.1.2. Türk-Sovyet İlişkilerinde Ticaret Sorunu

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ilişkilerini düzenleyen Moskova Antlaşması'nın 7. maddesinde Türkiye üzerindeki kapitülasyonların getirdiği her türlü yetki ve hakkın kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayıldığı taraf ülkelerce kabul edilmiştir.²¹³ Ayrıca aynı sözleşmenin 14. maddesinde yapılacak bir konsolosluk sözleşmesiyle birlikte ekonomik ve parasal ilişkilerin de düzenleneceği belirtilse de, böyle bir sözleşme yapılmamıştır. İki ülke arasında ticaretle ilgili ilk mühim sorun, Rusya'nın Türkiye'de bulunan dış ticaret mümessilliğine dairdir.²¹⁴ Dışişleri Bakanı İsmet İnönü ve Başbakan Rauf Orbay, Büyükelçi Aralof'tan bu mümessilliğin kapatılmasını yahut Türk kanunlarını uygun faaliyet sürdürmesini talep etmişlerdir. Aralof, İsmet İnönü'nün şikâyetinin şu olduğunu belirtir. *"Sovyet dış ticaret müessesesi, bir devlet müessesesidir. Onun Türkiye'de bir temsilcisi vardır ve adeta dışişleri bakanlığının bir şubesi durumundadır. Dış ticaret temsilciliğinin kendi bayrağı ve üzerinde 'Sovyetler Birliği Dış Ticaret Temsilcisi' yazısı bulunan bir de tabelası vardır. Bu çeşit tanıtıcı yazılar bütün Sovyet konsolosluklarında da asılıdır. Bu, dış ticaret temsilciliğinin güya, Türk kanunlarıyla bağlı olmadığı, imtiyazlı bir durumun olduğu sonucunu çıkarmaya imkân vermektedir."*²¹⁵ Bu konudaki rahatsızlık, Sovyet Rusya'da ticaretin devlet tekelinde

²¹¹ "Mesele Aydıncı", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340, ss.1-3; "Rusya-Türkiye Münasebeti", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340, ss.5-6.

²¹² Gürün, ss.108-109 ve s.111.

²¹³ Soysal, s.34.

²¹⁴ Gürün, s.79.

²¹⁵ Aralov, ss.174-175.

olmasından dolayı bu mümessilliğin onayı olmadan Türk tüccarların ihracat ve ithalat yapamaması ve ticaretin bu temsilcilikler vasıtasıyla yürütülmek zorunda kalınıştır. Rusya ile kapitülasyonları yeni kaldırmış ve diğer ülkeler ile de bu sorunu çözmek için Lozan Konferansı'na giden bir hükümetin, ülke içerisinde başka bir ülkenin diplomatik misyonundan bağımsız bir şekilde kendi bayrağı ve tabelası ile temsilcilikler açarak faaliyet yürütmesinin kabul edilebilir olmayacağı açıktır. Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bu sorun ancak 11 Mart 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması ile düzenlenebilmiştir. Bu anlaşmayla temsilcilikler büyükelçiliğin bir parçası sayılmış, mümessil ve iki yardımcısı da diplomat statüsü elde etmişlerdir.

Bu hususla ilgili siyasî muhacirlerin matbuatında ilk detaylı bilgi *Yeni Kafkasya*'nın 10. sayısında yer almaktadır. Haberde büyükelçiliğe yeni atanan Suriç'in aracılığıyla ticaretin düzenlenmesi için müzakerat olduğu ve zaman zaman bölünse de bir anlaşma metninin oluşturulduğu, fakat imzalanmasının ileriye bırakılarak uzlaşılacak maddeler üzerinden ticarî ilişkilerin tekrar başlatıldığı belirtilmektedir.²¹⁶ Fakat aynı mecmuanın 16. sayısında *Cumhuriyet* gazetesine dayandırılan haberde, Suriç'in Türkiye'den ithalata tekrar başladıklarını ve dış ticaret mümessilliklerinden alınması gereken "Viniştork" vizesine artık ihtiyaç olmadığını söylemesine rağmen Türk hükümetinin yaptığı tetkikte ihraç edilen Türk mallarının Rus gümrüklerinde kaldığını ve hatta vize olmadığından vapurlara kabul bile edilmediğinin görüldüğü belirtilmiştir.²¹⁷

Buna izleyen başka bir haberde ise iki ülke vatandaşları arasında yaşanan ticarî problemlerin hâlli için komisyon teşkil edildiği belirtilmiştir. Fakat Rusya'nın bu komisyonun teşkil sebebi haricine çıkarak Türkiye'den SSCB'ye göç eden Malakanların²¹⁸ ve Ermenilerin mal varlıklarının da tazmini konusunu açması sebebiyle, komisyon müzakereleri durmuştur. Bu konuda Türkiye adına müzakereleri yürüten Moskova Büyükelçisi Enis (Akaygen) Bey, basına şu demeci vermiştir:

²¹⁶ "Rusya-Türkiye Münasebeti", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, 15 Şubat 1340(1924), ss.11-12.

²¹⁷ "Rusya-Türkiye Münasebeti", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340(1924), ss.5-6.

²¹⁸ Geçmişleri 16. Yüzyıla dek uzanan Malakanlar, Ortodoks Hristiyanlığa bakıştaki farklılıklarından dolayı baskı uğramış ve merkez Rusya'dan sürülmüşlerdir. Malakanların Kafkasya'ya inen bölümünden bir kısmı, Rusya İmparatorluğu'nun Kars, Ardahan ve Iğdır'ı işgal etmesinden sonra bu bölgeye yerleştirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İslav Muhacirleri*, Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, İstanbul, 1966; Orhan Türkdoğan, *Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanların Toplumsal Yapısı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005; Çakır Ceyhan Süvari, *Malakanlar: Rus Köylü Hareketlerinden Günümüze Malakan İnancı*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2003.

Bazı Türk tüccarı Rusya'da satmış oldukları mallarının parasını alamamışlar, diğerlerinin eşyası müsadere edilmiş bazıları da Rus resmî kooperatifleriyle yaptıkları muamelatta para alamadıkları için Rus muhakemine müracaat etmişler ve aldıkları hükümler henüz infaz edilmemiştir. Bilmukabele Rus tüccarının da bizden bazı matlubatı vardır. Bu meseleleri halletmek üzere Moskova'da muhtelit bir komisyon içtima etti. Ruslar hükümetleri namına Kars muahedesinden sonra Elviye-i Selâsedan çıkmış Ermenilerin ve Malakan Rusların emlak ve emvalinin de tazminini talep ettiler. Hâlbuki böyle bir mesele mevcut değildir ve komisyon salahiyeti haricindedir. (Malakan) Rusları ve Elviye-i Selâse Ermenileri Kars muahedesinden sonra Rusya'ya hicret etmişler ve giderlerken vagon vagon bütün eşyalarını hatta evlerinin kapı ve pencerelerini bile götürmüşlerdir. Bu ihtilaf üzerine komisyon muvakkaten tatil-i müzakerat etmiştir.²¹⁹

Bu hususta başka bir haberin dile getirilmemesi, Malakan Rusların ve Ermenilerin SSCB'ye göç etmeleri sebebiyle kalan mal varlıklarının tazmini talebinin gerçekleşmediğini ve komisyonun asıl salahiyyetli olduğu hususlar üzerinden devam etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca böylesi bir tazmin meselesi ortaya çıksaydı, Türkiye'nin de karşı talepleri olacağı açıktır ki bu durum da ilişkileri durma noktasına getirirdi. Fakat bilakis, ticarete sorunlar sürdüğü²²⁰, Üçüncü Enternasyonal toplantılarında Türkiye'de ve Doğu'da propagandanın artmasının söylendiği²²¹, Türkiye'nin sınırları dâhilinde komünizm propagandası yapanlara yönelik takibat, tutuklama ve sınır dışı kararları almaya devam ettiği hâlde²²², Türkiye'nin Musul sorununu arzu ettiği gibi hâlledeyemeyişi ve SSCB'nin de Avrupalı devletlerin imzaladığı Locarno Antlaşması'nı kendisine karşı yapılmış bir hareket olarak yorumlaması üzerine iki ülke arasında 17 Aralık 1925'te Paris'te Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imza edilmiştir.

Bu antlaşma ve gelecekteki diğer antlaşmalarla birlikte uzatma kararları, karşılıklı iyi niyetten ziyade uluslararası ahvalin seyriyle, yani Batı devletlerinin izlediği politikalar karşısında iki devletten birinin veya her ikisinin de tehdit hissetmesiyle alınmış kararlardır.

İki ülke arasında 11 Mart 1927'de imzalanan "Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması"na rağmen ticarî ilişkilerde bir düzelme olmamış, Türk tüccarlar SSCB'de mağdur olmaya

²¹⁹ "Türkiye-Rusya İhtilafı", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, 1 Ağustos 1340(1924), ss.12-13.

²²⁰ "Rusya-Türkiye Münasebeti", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.20, 19 Temmuz 1340(1924), ss.13-15.

²²¹ "Yine Şarka Döner İnternasyonal", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, 15 Ağustos 1340(1924), ss.9-10.

²²² "Türkiye'de Komünist Teşkilatı", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, 15 Kânunusani(Ocak) 1340 (1924), s.13.

devam etmiştir. Antlaşma sayesinde Türk tüccarları Batum limanını kullanma imkânına erişmişti. Fakat Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu’da bulunan Sovyet Rusya’nın dış ticaret temsilcilikleri sınır ticaretinin ve Batum limanının getirdiği avantaj ile bölge ekonomisini tamamen kendilerine bağlamış, üretimi ve alış fiyatlarını belirler hale gelmişlerdi.²²³ Türk tüccarlar Batum limanından farklı bir yere ürün satmak isterse gümrükte veya limanda sorun çıkartarak buna engel olmaya çalışıyorlar ve öncelikle kendilerine satış yapılmasını sağlıyorlardı. Daha da kötüsü, bu temsilciliklerle iş yapan tüccarlar sattıkları malın karşılığının %50’si için para, diğer %50’si için Rusların karar vereceği malı alıyorlardı.²²⁴ Elbette bu malın ticaret için uygun olup olmadığı veya kâr elde edilip edilemeyeceği bu temsilciliklerin problemi değildi. *Odlu Yurt* mecmuası, Türk basınına dayanarak verdiği örneklerle ticaret anlaşmasına riayet edilmediği ve Türkiye’nin bu konuda SSCB ile temasa geçeceğini yazmaktadır.²²⁵ SSCB’de ticaretle uğraşan Türklerin, sattıkları malın %30’u karşılığında yine bu ülkeden ürün alma zorunluluğu olmasından dolayı zorla şişe ve buz gibi şeyler satın almaya zorlandığını,²²⁶ bazı tüccarların bu sorunu da çözmüş olmalarına rağmen “Ruble” cinsinden aldıkları parayı “Sterlin” cinsine çevirerek ülke dışına çıkmak istediklerinden ve fakat bu işlemin de hükümetin izniyle yapılmasından ötürü tüccarların haftalarca beklediği dile getirilen haberde Türk basının şu yorumuna yer verilmiştir: “*Ruslarla dostluk mukavelemiz olduğunu biliyoruz; fakat bizim asıl istediğimiz dostluk mukavelesi değil dostluk muamelesidir. Bu yapılan işler dostluğa sığar mı?*”²²⁷ Tüccarlar, karşılıklarına çıkarılan bürokrasi sebebiyle haftalarca beklerken kazandıkları paranın bir kısmını da kendileri ve almak zorunda kaldıkları malların muhafazasına harcıyorlardı. Tüccarlar, paralarını aldıklarında ise bu sefer Rus gümrüğünden çıkışta döviz ve mallar sebebiyle zorluklarla karşılaşıyorlardı. Ruslar, ülkelerinden para çıkmaması için ellerinden geleni yapıyorlardı Üreticiden alım yapan Sovyet Rusya’nın Türkiye’deki dış ticaret temsilcilikleri ise serbestçe toplayıp işlem yaptıkları Türk lirasını Rusya’ya gönderiyor ve orada normal değer kurunun 1,5 misliyle Rus rublesine çevirerek üreticilere bu şekilde ödeme

²²³ Murat Küçükkuşurlu, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sovyet Rusya ile Türkiye Sınır Ticareti”, *Atatürk Dergisi*, IV/3, 2005, ss.170-175.

²²⁴ Bu değer, Maveray-yı Kafkas Hükümeti için geçerlidir, Rusya için bu oran %70 para ile %30 mal idi. Bkz. Küçükkuşurlu, agm., s.173.

²²⁵ “Türkiye Hayatı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.3, Nisan 1929, s.116.

²²⁶ agm., s.116.

²²⁷ “Türkiye Hayatı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, 1 Mart 1929, s.33.

yapmaktaydı, bu durum sayesinde zaten ucuza aldıklarını ürünü daha da ucuza almış oluyorlardı.²²⁸

Bu mesele, Rusya'nın anlaşmaya aykırı olarak Türk tüccarların işlemlerinden vergi istemeye başlamasıyla iyice büyümüş ve SSCB'nin Türkiye Büyükelçisi Suriç'in sorunu görüşmek üzere Moskova'ya dönmesine kadar varmıştır.²²⁹ Bununla beraber Türkiye, SSCB'ye yapılan ihracatı tek elden sürdürme kararı almış, Sanayi ve Maadin Bankası ile Ziraat Bankası'nın kuracağı müşterek bir kurum üzerinden ihracatı yürütme kararı almıştır.²³⁰ Fakat bu girişime dair başka bir habere rastlayamamış olmamız, bu girişimin de sonuç kaldığını düşündürmektedir.

1930 yılından itibaren Ruslar, çıkardıkları zorluklara yenilerini ekleyerek Türk tüccarından ürünleri aldıkları halde karşılığında vermeleri gereken parayı ve malı geciktirmeye başlamışlar, Batum limanından yapılan işlemlerden alınan masraflar öncesinde ruble olarak alınmakta iken sterlin talep etmişler, bölgeden aldıkları ürünlere de daha önce verdikleri fiyatın yarısını verip zaten tekel oldukları halde %3 komisyon koymaya da başlamışlardır.²³¹

Sovyet karşıtı siyasî muhacirlerin Rusya ile ilgili ticarî faaliyetlere dair son haberler *Bildiriş* gazetesinde çıkmıştır. *Bildiriş* gazetesinin 2 Nisan 1931 tarihli 35. sayısında, Sovyet ve Türk matbuatında çıkan haberlere bakarak Sovyet ihracatının Türk ekonomisine etkisi tartışılmıştır.²³² Haberde Sovyet matbuatı; 1929 yılından itibaren tüm dünyayı etkileyen ekonomik buhranın Türkiye'yi de etkilediğini, özellikle köylü ve işçinin durumunun hükümetin koyduğu vergiler nedeniyle de ağır vaziyette olduğunu, halk arasında bunun sebebinin Rus ihracatı olduğunu düşünenler varsa da devlet ricalinin böyle düşünmediğini söylemektedir. Aynı haberde Türk matbuatının da görüşünü aktaran *Bildiriş*; TBMM'de piyasayı bozan ucuz Rus ihraç ürünlerinin tartışma konusu olduğunu, özellikle çimento, kömür ve şeker gibi mühim kalemler üzerinde Rusların piyasayı kontrol ettiğini, dış ticarete de Türk tüccarından daha aşağı fiyat vererek Türkiye'nin

²²⁸ Küçükkuşurlu, s.171.

²²⁹ "Türkiye Hayatı", *Odlu Yurt*, Y.1, S.5, Temmuz 1929, S.216.

²³⁰ "Türkiye Hayatı", *Odlu Yurt*, Y.1, S.10, Birincikânun(Aralık) 1929, s.429.

²³¹ Küçükkuşurlu, ss.177-178.

²³² "Sovyet İhracatı ve Türkiye", *Bildiriş*, Y.1, S.35, 2 Nisan 1931, ss.2-3.

ihracatını sınırladığını belirtmektedir. Haber *Hilal-ı Ahmer* gazetesinin bu hususta aktardığı şu görüşle bitmektedir:

140 milyon kadar insan ücretsiz çalıştırılıyor. Boğaz tokluğuna, yarı aç yarı tok. ...Bu sayede bedavaya yakın buğday, arpa, çavdar, kömür, odun, kereste, istihsal ediliyor. ...Eğer bu hal devam edecek olursa köylümüz, kömürcümüz gelecek sene istihsal mecburiyetinde kalmayacak. Esirlerin istihsalatına hiçbir hür milletin amelesi rekabet edemez, bu gidişle dünyada da bir tek işçiye bile iş yok. Felaket muhakkak.

...Türkiye'nin hangi taraftan darbeler yediği artık meydanda. Rusya iki vasıta ile, iki yol ile bu 'darbelerini' vurmaktadır. ...Bir taraftan doğrudan doğruya Türkiye'ye getirdiği ve hiç fiyatına satmakta olduğu mallar, diğer taraftan Türkiye'nin Avrupa'daki müşterilerini elinden almakla Rusya Türkiye'nin ticaretini öldürüyor, ihracat azalıyor, bunun tesiri altında ziraat dahi buhranlar geçirmeye başlıyor.

...Ziraatı, sanayisi münkeşif olmayan 'bizim gibi' milletler ne yapsınlar? Bizim köylülerin maliyet fiyatından ucuz buğday ve un, bizim maliyet fiyatından ucuz bez, çimento, tahta... Pek âlâ! Lakin bu buğdayları, bezleri vesaireyi hangi parayla alacağız? Belki bu sene, belki gelecek sene harç ederiz, borç ederiz, bir az para bulup ithalat yaparız... Lakin 'alabilmek' için 'satmak' iktiza eder. Mevcut tükenir. Tükendikten sonra ne olur...?²³³

Genellikle Türk-Rus ticaretine bağlı siyasî-iktisadî anlaşmazlıklar olmak üzere, Türkiye'nin yaşadığı önemli iktisadî hadiseler de mecmuaların sayfalarında yer almaktadır. Türk İnkılâbı açısından önem arz eden, Türkiye'nin dış ekonomik olaylardan etkilenmesini en aza indirmek gayesiyle Atatürk'ün kendi himayesinde kurduğu Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulması sürecinin de okurlarına sunulmasıdır. *Odlu Yurt* mecmuasında yer alan haberde, Büyük Millet Meclisi'nin 1929 yılının Ekim ayından itibaren gümrük vergisini arttırma kararı alması sebebiyle yurtdışından mal ithâl eden birçok tüccarın, fazla vergi ödememek için kısa süreli kredi çekerek yıl içerisinde alacağı malları belirtilen aydan önce toptan aldığı ve fakat bu tüccarların sonraki dönemde aldıkları toptan ürünleri ellerinden çıkaramayarak battıklarını, zaten hassas olan ülke ekonomisini de buhrana soktukları belirtilmiştir.²³⁴ Fazladan getirilen malların değerinin 100.000.000 Türk lirası değerinde olduğu tahmin edilmekte, bu miktar da Türkiye'nin

²³³ agm., s.3.

²³⁴ "Türkiye Hayatı", *Odlu Yurt*, Y.1, S.11, İkincikanun(Ocak) 1930, ss.475-476.

gelirinin neredeyse yarısına denk gelmektedir.²³⁵ Kredi borçları, iflas eden tüccarlar ve ithâl malda arz fazlalığının getirdiği düşük fiyatlar hâlihazırda çok sınırlı olan yerli üretimin duraksamasına, Türk lirasının hızla değer kaybetmesine, İngiliz sterlininin ise değer kazanmasına sebebiyet vermiş ve bu da borçların katlanmasına neden olmuştu. O yıllarda ABD ve İngiltere gibi sanayileşmiş ülkelerden kaynaklı, “Büyük Buhran” adı verilen 1929 ekonomik krizin etkileri tüm dünyayı sarmıştı. Haberin devamında hükümetin bu konuda yerli malının kullanılması, lüks malların ithâlatının sınırlandırılması ve Ankara’da bir Tasarruf Cemiyeti kurulmasını da içeren tedbirler aldığı aktarılmıştır.²³⁶

3.1.3. Türk Siyasî Muhaceretin Türkiye’de ‘Sorun’ olması

Türk millî mücadelesinin başlangıcından TBMM’nin açılışına değin, Rusya İmparatorluğu’ndaki monarşik düzeni yıkan ve savundukları fikirlerle mevcut dünya düzenine alternatif sunan Bolşevizm’i kabul etme fikri oldukça revaçtaydı. Bir de buna Bolşevik liderlerin emperyalizm karşıtı politikaları, İtilaf devletleriyle mücadele etmeleri ve Türk millî mücadelesini destekleyen söylemlerde bulunmaları Bolşevizm’e sempatiyi büsbütün arttırmıştı. Rusya İmparatorluğu altında millî ve beşerî hak hukuklarından mahrum olan Türk ve Müslüman halkların aydınlarından, askerlerinden ve sınırlı da olsa işçilerinden bir kısmı, bu devrime katılmışlar ve devrim sonrası Bolşeviklerin kurum ve kuruluşlarında yerlerini almışlardır. Ayrıca Moskova, komünist devrimi yayarak hâkimiyet alanını genişletme gayesiyle emperyalistlere karşı gelişen toplumsal hareketlerin karakterine bakmaksızın destek olma kararı almıştı. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu’nda yürütülen Türk millî mücadelesi; emperyalist İtilaf devletlerine karşı mücadele etmesi ve Şark dünyasının ekseriyetinin örnek aldığı bir ülke olması sebebiyle Moskova için çok değerliydi.

Bu uygun zemin, kısa süreli de olsa yüzyıllarca birbirleriyle savaşmış olan Türkleri ve Rusları aynı cephede bulunmaya itmmişti. Taraflardan hangisinin ilk teması başlattığı

²³⁵ *Odlu Yurt*, 9. sayısında Türkiye hükümetinin yeni yıl bütçe taksimatına dair haberinde Varidat bütçesinin 222.500.000 Türk lirasına ulaştığını belirtmiştir. Bkz. “Türkiye Hayatı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.9, İkinciteşrin(Ekim) 1929, s.375.

²³⁶ “Türkiye Hayatı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.11, İkincikânun(Ocak) 1930, ss.475-476.

meçhul olmakla birlikte önemli de değildir. Türk tarafının daha çok olmakla birlikte her iki tarafın da buna ihtiyacı olduğu açıktır. Henüz çeşitli kişiler vasıtasıyla her iki ülke arasında görüşmeler sürerken I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi sonrası harice çıkmış bazı İttihat Terakki mensuplarının Moskova ile Kafkasya'da bulunmaları ve millî mücadeleyi temsil eder gibi görüşmelerde bulunarak Mustafa Kemal Atatürk'e telgraflar gönderdikleri malumdur.²³⁷ Atatürk, bu görüşmelere karşı durmamış fakat bu görüşmeler sonucu yapılacak bir anlaşmanın kendileri tarafından onaylanması gerektiğini belirtmiştir.²³⁸ Yine Karakol Cemiyeti'nden bazı kişiler de millî mücadeleyi icra edenlerin tasvibiyle Bolşeviklerle temas kurmak üzere Kafkasya'ya gönderildiği halde misyonlarının haricinde faaliyetlerde bulunarak ciddi sorunlara sebep olmuşlardır.²³⁹ Bolşeviklerle çalışma kararı alan Osmanlı subayları Türkistan ve Kafkasya'da faaliyette bulunmuşlardır. Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimiz* adlı eserinde de Kafkasya'daki, özellikle millî mücadele ile bağlantılı, Osmanlı subaylarının ve temsilcilerinin faaliyetleri yansıtılmıştır. Bu faaliyetler en çok Musavatçıların önderliğinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kaderini etkilemiştir. Karabekir'e bölgeden yollanan raporlarda Azerbaycan yönetimi Bolşeviklerle uzlaşmamasıyla, İngiliz yanlısı olmakla ve söz dinlememekle suçlanmışlardır.²⁴⁰ Ayrıca Bolşeviklerin Halil Paşa'nın bölgedeki Kızıl Ordu'nun kumandanı olmasını uygun gördüğü, Türkiye tarafından kabul edildiği takdirde Bolşeviklerin emperyalizm yanlısı Taşnak Ermenistanı'na yapılacak bir harekâtı onayacağı ve bunun Moskova'nın tasvibiyle olacağından, dünyada bunun Türk mezalimi olarak değil de cihan inkılabı adına yapılmış bir iş olarak algılanmasının sağlanacağı belirtilmiştir.²⁴¹ Fakat Bolşeviklerin varlığını tehdit ettiği, yeni kurulmuş millî bir cumhuriyetin Bolşevizmi kabul ederek tekrar Rus hâkimiyetine girmeyi kabul etmesi de beklenemez.²⁴² Sonuç olarak başta Halil Paşa, Dr. Fuad Sabit ve Küçük Talat olmak üzere

²³⁷ Gürün, ss.39-58.

²³⁸ Gürün, s.40.

²³⁹ Karabekir, ss.628-633.

²⁴⁰ Karabekir, s.612 ve s.627.

²⁴¹ Karabekir, ss.610-611.

²⁴² Mirza Bala Mehmetzâde, Ankara hükümetiyle temasa geçilmediği ve yardım edilmediği iddialarını reddeder. Hükümetin 1919 yılından beri Anadolu'daki millî hareket ile temas girişimleri olduğunu, fakat bu hareketi Azerbaycan'da temsil ettiğini iddia eden Halil Paşa ve Dr. Fuad Sabit ile temas kurmaktan imtina edildiğini, çünkü hükümetlerinin düşmanı olan Bolşeviklerle hareket etmeleri ve temsil salahiyetlerinden emin olunmamasının bu davranışın sebebi olduğunu belirtir. Yardım konusunda ise şu bilgiyi verir: "*Merhum Nesib Bey'in emriyle Mehmet Ali Ahmetzâde Bey tarafından 1920, 2 İlk Teşrin'de Ankara'ya teslim edilen 19 bin Osmanlı Lirası ve 1 milyon Fransız Frankı ve 8 kut'a petrol poliçesinin o*

Bakü Türk Komitesi(Türk Komünist Partisi) namı ile orada hareket eden grup ile onlara dâhil olan Rus ve yerli Bolşeviklerin desteğiyle Kızıl Ordu Azerbaycan'a girmiştir.²⁴³ Bakü'ye gelen Kızıl Ordu'nun komutanı Levandovski, bölgedeki Bolşevik komitesince Halil Paşa'nın Kızıl Ordu komutanlığını devralması yönündeki tebliğini Moskova tarafından kendisine bu konuda bir emir verilmediği gerekçesiyle reddetmiş ve eski Türk-Rus sınırına varana dek Kızıl Ordu'nun ilerlemekle görevli olduğunu, Halil Paşa'nın ise Moskova'ya gitmesinin münasip olacağını söylemiştir.²⁴⁴ Aynı dönemde Atatürk tarafından Bolşeviklerle görüşmek üzere gidecek heyete talimat olarak hazırlanmış metnin Kazım Karabekir tarafından mektuba çevrilmesi ile taraflar arasında yazışma başlamış ve Ankara'dan bir heyet Moskova'ya antlaşma müzakerelerinde bulunmak üzere yola çıkmıştı. Atatürk'ün talimatnamesinde Gürcistan ve Azerbaycan'ın Bolşevik nüfuzunda kalmasına karşılık Ermenistan'a Türkiye tarafından bir operasyon yapılabileceği belirtilmişti. Fakat Çiçerin, Atatürk'e gönderdiği cevapta Atatürk'ün teklifine değinmeyerek Türkiye'nin Ermenistan ve İran ile yaşadığı sınır meselesini diplomatik müzakerelerle hallini tavsiye etmiş ve bu konuda Moskova'nın arabuluculuk

zamanki Hariciye Vekili Ahmed Muhtar Bey'in imzasıyla musaddak makbuzu eldedir." Bkz. Mirza Bala Mehmetzâde, *Millî Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s.120; ayrıca bkz. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s.215.

²⁴³ Karabekir'e gelen raporda harekâtın nasıl yapılacağı, planı ve hatta Azerbaycan yönetimine Bolşeviklerin Kızıl Ordu desteği olmadan giremeyeceği bile öngörülmüş, nitekim öyle de olmuştur. Ayrıca rapora göre Halil Paşa'ya Kızıl Ordu kumandanlığı vaat edilmiştir. Bkz. Karabekir, ss.609-612; Bu raporun ardından gelen İttihat Terakki mensuplarından oluşan "Türk Komünist Fırkası" imzalı Heyet-i Temsiliye için hazırlanmış raporda Azerbaycan yönetimi ve halkı hakkında kanaatleri ve Ermenilerin faaliyeti verilmiştir. Azerbaycan hakkındaki kanaatleri tartışmaya açıktır. Zira 1926'da İstiklal Mahkemelerinde yargılanan Küçük Talat, ifadesinde bu raporu tekrar etmiş ve Azerbaycan mümessillerinin Trabzon ve Rize'nin Ermenistan'a verilmesi gerektiğini söylediklerini iddia etmiştir. Hâkimin Küçük Talat'a "*Siz oraya muavenet temini için gitmiştiniz. Hâlbuki o memleketin siyasetiyle hercümerç oldunuz. Siyasete karışmadan, erbab-ı hayra müracaat etmek suretiyle maksadı temin edemez miydiniz?*" sorusuna "*...Belki bu bir hata idi, fakat biz bunu yaptık.*" diye cevap vermiş ve Kazım Karabekir Paşa'dan gelen emirleri uyguladıklarını ve ayrıca Azerbaycan yönetiminin Anadolu'daki harekete inandığını söyleyerek cevap vermiştir. Bu yargılamanın Azerbaycan meselesine temas etmesi sebebiyle çeşitli yazılarında Türk subaylarının Azerbaycan'ın işgalindeki rolüne değinen *Yeni Kafkasya*, Küçük Talat'a cevap verme gereği duymuştur. Bu konuyla ilgili derç edilen makalede; hiçbir Azerbaycan yetkilisinin Rize ve Trabzon'un Ermenilere verilmesine dair bir ifadesi olmadığını ve ayrıca Gürcülerin yoğun baskısına rağmen Türkiye'nin Moskova Antlaşması ile bıraktığı Acaristan için bile herhangi bir karar almadıklarını, Azerbaycan hükümetine ve Musavat Fırkası'na bağlı matbuatta Anadolu'da başlatılan millî mücadele hakkında olumsuz bir ifade bulunamayacağı ve hatta İstanbul'da Amerikan mandası tartışılırken Musavat'a bağlı *İstiklal* gazetesinin Türkiye'nin istikbalinden ümidini kesmediğini belirtmektedir. Bkz. "İstiklal Mahkemesinde Azerbaycan Meselesi", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.20, ss.2-5; Bir Türk subayının gözünden Azerbaycan'ın Bolşeviklerce işgali için bkz. "Nasıl Oldu?", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.15, ss.3-8; Mirza Bala Mehmetzâde, ss. 126-130.

²⁴⁴ Mirza Bala Mehmetzâde, ss.129-130.

yapabileceğini söylemiştir.²⁴⁵ Atatürk de Çiçerin'e cevabında arabuluculuklarını kabul ettiklerini ve bu hususta tekliflerinin beklendiğini söylemiştir. Fakat Moskova görüşmelerinde Çiçerin, Ermenilere Van ve Bitlis'ten arazi verilmesi gerektiği ve Misak-ı Millî sınırlarının itiraz yarattığını söyleyince müzakereler durmuştur.²⁴⁶ Bunun üzerine Bolşeviklerle müzakerelerde sorun yaşanmaması için bekletilen Doğu harekâtı başlatılarak Ermenistan ile Gümrü Antlaşması imzalanmış ve sınırlar belirlenmiştir. Görüşmelerin durmasına sebebiyet veren hususlarda gösterilen tavizsiz tavır ve Doğu harekâtının sonuçları sonrası Moskova görüşmeleri devam etmiş ve antlaşma imzalanmıştır.

Bu süreci özetleme ihtiyacını hissetmemizin sebebi, Ankara hükümetinin Sovyet Rusya ile tesis ettiği zorunlu fakat güvensiz ortaklığı yansıtmak ve Bolşevikler nazarında sözlü ya da yazılı antlaşmaların ve kişilerin devrimi yaymak amacıyla birer vasıttan ibaret görüldüğünün anlaşılmasını istememizdir.

Henüz Sovyet Rusya ile Moskova Antlaşması imzalanmadan evvel Atatürk'ün Elcezire cephe komutanı Nihat Paşa'ya 25 Ocak 1921 tarihli telgrafında Sovyetlere karşı uygulayacağı politikanın özeti görülmektedir:

3- Hükümet gerek merkezde ve gerekse ülkenin her yanında komünizme karşı gerekli önlemlere girişmiştir... Ankara'da örgüt kurduğu anlaşılan Rus sefaret heyeti başkanı Opmal'i ülkemizden çıkarmaya zorunluk görüldü.

4- Moskova Konferansı sonucu alındıktan sonra, Ruslarla dostça ilişkilerimiz bozulmayacak ve İngilizleri memnun etmeyecek şekilde, açıkça da gereği gibi bir siyasî tutum alınacaktır.²⁴⁷

Görüldüğü üzere Atatürk, Sovyet Rusya ile dostane ilişkileri bozmayacak lakin onun ülkeye sızma girişimlerine de müsaade etmeyecektir. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasını müteakip hükümetin ülke dâhilinde komünist faaliyetlere ve propagandaya karşı sert müdahalelerde bulunması ve de komünist teşkilatlanmalara müsaade etmemesi sonrası; Kurtuluş Savaşı'ndan itibaren verilen mücadelenin ve

²⁴⁵ Gürün, s.52.

²⁴⁶ Gürün, ss.36-38.

²⁴⁷ Gürün, s.63.

imzalanan antlaşmaların, Türk hükümet ricalinin ve izlenen uluslararası politikanın Komünist Enternasyonal ve Sovyet basını tarafından eleştirilmesine başlanmıştır.²⁴⁸ *Yeni Kafkasya* mecmuası da yayınlanmaya başlandığı tarihten itibaren bu kapsamda yayını sürdürmüş, yazılarında gerek Sovyet basınından gerekse Türk basınından alıntılar yaparak Türk – Rus ilişkilerine dair yorumlarda bulunmuş ve kimi zamanda Türk basını Moskova’yı gerçekten tanımamakla eleştirmiştir. *Yeni Kafkasya* mecmuasının Rus düşünce yapısını ve Bolşevikleri tanınması, SSCB’deki iç gelişmelerden Türk kamuoyunu haberdar etmesi sebebiyle Moskova için gerçek bir rahatsızlık kaynağıydı. Bu rahatsızlık, Sovyet basınında *Yeni Kafkasya* hedef gösterilerek sıkça dile getirilse de, iki ülke arasında 11 Mart 1927’de imzalanan “Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması” öncesinde, ilk kez Türkiye’ye siyasî muhacirler konusunda SSCB’nin baskı yaptığına dair haberler yer almaktadır. “Türkiye Aleyhinde Neşriyat” adlı *Yeni Kafkasya*’nın ikinci yılında, 1924’teki 8. sayısında çıkan bu erken tarihli yazıda, Türkiye’nin Sovyet karşıtı matbuata müsaade etmesi sebebiyle, Bakü Sovyet Kongresi’nde Ruhullah Ahundof adlı biri tarafından eleştirildiğini zikretmektedir; mecmua, bu sebeple uzun bir yazı kaleme almış ve bu yönde ister merkez isterse yerel Azerbaycan Sovyet veya başka bir cumhuriyetin netice güdümlü ve tek ses basınından yükselen propagandaya gelinmemesini, Türk basının Sovyet basınına ancak “resmî” takip ederek, aslında merceğini geniş açılı hiç açamayıp takip edemediğinden dolayı buna inanabileceğini ve fakat Sovyet basınında Türkiye’ye ve yönetimine sürekli hakaret, iç politikaya müdahale ve isyana teşvik içeren yazılar yayımlandığını belirtmektedir:

Ruhullah Ahundof kısm-ı mahsusumuzda münderiç Bakü Sovyet Kongresi’ndeki tahrikkâr nutkunda ezcümle “Biz millî Türkiye aleyhine neşriyat ve tebligatta bulunmadığımız hâlde millî Türkiye aleyhimizde devam neşriyata meydan veriyor.” demiş. Bu “tez”e istinaden Sovyetler İttihadı’nın diplomasi vesaitini bizi susturmaya davet etmiştir. Rusya matbuatı ve Sovyet tebligat ve teşvikatını bilavasita tetkik ve takip etmek imkânında bulunamayan Türkiyeliler üzerinde böyle bir manevranın icra-yı tesir etmesi muhtemeldir. İki memleket arasında mevcut hüsn-i münasebet ve “siyasî dostluğa” bermutat, riayet eden Türkiye matbuatına müntesip muhterem zevat, aktörcesine söylenen bu “tez”e inanır, dermeyan olunan davanın hakikaten doğru olduğunu tasavvur edebilirler. Nitekim Milliyet refikimizde müntesir bir makale bu endişemizi teyit etmektedir.²⁴⁹

²⁴⁸ “Türkiye Aleyhinde Bolşevik Propagandası”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, 15 Kânunusani(Ocak) 1340(1924), ss. 12-13.

²⁴⁹ “Türkiye Aleyhinde Neşriyat”, *Yeni Kafkasya*, Y.4, S.8-9, 1 Şubat 1927, s.10.

Yine aynı mecmuada bu kez Fransız basınına dayandırılan başka bir haberde, bu baskıya rağmen Türkiye'nin geçmişte de siyasî muhacirlere ev sahipliği yaptığı ve hiçbirini sınır dışı etmediği belirtilerek “dindaşları” olan bu siyasî muhacirlerin de herhangi bir yaptırıma maruz kalmalarının beklenmediği belirtilmiştir.²⁵⁰ Bu hususta bir endişe oluşmuş olacak ki dolaylı yoldan bu haber yayınlanmış, ardından *Yeni Kafkasya* da bu haberden alıntı yaparak SSCB'nin bu yönde Türkiye'ye bir baskısı olduğunu duyurmuştur. SSCB ile yapılan ticaret antlaşmasından sonra *Yeni Kafkasya* mecmuası normal seyrinde yaklaşık bir yıl daha devam etmiş, fakat 29 Eylül 1927'de Bakanlar Kurulu kararı ile “muzır neşriyat” görülerek kapatılmıştır.

Yeni Kafkasya mecmuasının kapatılmasından bir süre sonra ardılı olarak yayınlanmaya başlayan *Azerî Türk* mecmuasının ilk sayısının Mehmed Emin Resulzâde imzalı başyazısında kapatılmaya dair herhangi bir şey söylenmemiş, izlenecek yayın politikasının daha önceki neşriyatla aynı olacağı izah edildikten sonra rehber olarak “misafirperverlik” vurgusuyla “*Türkiye Cumhuriyeti yürüdüğü şanlı milliyet, medeniyet ve istiklâl yolunda zaferden zafere koşarak muvaffakiyetle ilerlemesini can-ı gönülden temenni ederiz*” dileği öne çıkarılmış ve başyazı şu paragrafla bitirilmiştir:

*Misafirperverliğinden istifade ettiğimiz Türkiye Cumhuriyeti'nin yürüdüğü şanlı milliyet, medeniyet ve istiklâl yolunda zaferden zafere koşarak muvaffakiyetle ilerlemesini can-ı gönülden temenni ederiz. Bu temenni yapılarak – kemâl-i samimiyetle kaydederiz ki - çıktığımız istiklâl yolunda ilerlememiz namına dahi bir muvaffakiyet temennisinde bulunduğumuza kaniyiz.*²⁵¹

Vurgu o derece ki “*Misafirperverlik*” ifadesi ve “*İstiklâl yolunda ilerlememiz namına dahi bir muvaffakiyet*” dileği, siyasî muhacirlerin Türkiye'nin varlığını ve muvaffakiyetini ön planda tuttuğunu ve Türkiye'ye zarar verecek bir davranış içerisinde olamayacaklarını gösterir niteliktedir. Resulzâde'nin bu başyazısında kullandığı ifadeler, TMB'de *Yeni Türkistan* üzerinden Türkiye'yi siyaseten zor durumda bırakmamak gayesiyle yapılan tartışmalar ve Avrupa'daki temsilcilerin kendi davalarıyla beraber Türkiye'yi de savunması, Bolşevik karşıtı Türk siyasî muhaceretinin Türkiye'ye ne derece önem verdiğinin resmidir.

²⁵⁰ “Türkiye ve Siyasî Mülteciler”, *Yeni Kafkasya*, Y.4, S.10, 17 Şubat 1927, ss.5-6.

²⁵¹ “Tuttuğumuz Yol”, *Azerî Türk*, Y.1, S.1, 1 Şubat 1928, s.2.

Şüphesiz “misafirperverliğinden istifade etmek” demek doğrudan bu siyasî istiklâlcilerin ve Türkçü liderlik ve kolonilerinin henüz ‘bu yeni Türk devleti’nde, Sovyet eksenine bağlı ‘güven’ unsurunun olmadığı dış politikasında Rusyalı Türk muhacir siyasî liderlerinin Türk tâbiyetine geçiş sorunu, siyasî iltica bambaşka bir olgudur. GüçlüX Zayıf ilişkisinde iki devletten biri olan Türkiye açısından mutlaka Türk liderlerin keskin olmaktan ayrı Türkiye’nin bıçak sırtı politikasına dair uyarılarının gerçeklik değeri açısından da “arkada durmayı” ve himaye edilmeyi gerektirir. Türk dış politikası, siyasî liderliği “manipüle” etmemiştir, bir koz olarak da kullanmamıştır. Bu durum iki savaş arası dönemde Türk-Sovyet İlişkilerinde Türk siyasî muhaceretinin “sorun” kabul edilmesinin güç dengesi bağlamına oturan boyutunu oluşturur ve “kafa tutma” değil realpolitike yerleşir. Türk siyasî muhacir önderlerin, yazılarını ve Türk Devrimi ve Atatürk imgesi üzerinden değerlendirmeleri bütüncül olarak değerlendirildiğinde “yeni” Türkiye devletini kendileri açısından “politika icabı” misafirperver saymaları doğal fakat Türkiye’de, Türk toplumu, Türk kamuoyu ve Türkiyeli Türkçü, milliyetçi çevrede misafir hissetmeleri söz konusu değildir. Bu yapı Türkiye’de, farklı siyasî çevrelerin ve kamuoyunun da parçalı olduğunun, Türk basınının geçmişi ve 1908 deneyiminden gelen söylemlerinin de farkındadırlar.

3.1.3. Türkiye Aleyhinde Sovyet Propagandası ve Komünistlerin Faaliyeti

Türkiye aleyhinde Sovyet propagandası siyasî muhaceret tarafından sürekli takip edilmiş ve mecmualar vasıtasıyla Türk kamuoyuna sunulmuştur. Her siyasî muhaceret merkezi, hem kendi ülkelerinde hem de Rusya’da Türkiye aleyhine çıkan açıklamaları kendi değerlendirmeleri ile beraber okuyucularına aktarmıştır. Moskova, Türkiye Cumhuriyeti ve hükümeti aleyhine propagandada merkez matbuatı yerine genellikle Azerbaycan ve Gürcistan komünist matbuatını kullanmıştır.

İleride Türk hükümetini de teşkil edecek olan Atatürk önderliğinde Türk millî mücadelesini sürdürenlerin, Sovyetlerle ilk temastan itibaren ülke dâhilinde komünist faaliyetlere müsaade etmemesi ve buna karşı tedbirler alması, iki ülke arasındaki ilişkiyi Moskova’nın “Bolşevikleştirme” beklentisinin aksine yardım ve dostluk ilişkilerinden ibaret tutması en baştan beri Moskova’da rahatsızlık yaratmıştı. Fakat Sovyetler

Birliği'nin Türkiye ile ilişkileri başta Şark olmak üzere dünya genelinde takip ediliyor olması ve onlar için de Rusya İmparatorluğu haricinde bir ülkeye devrim ihracı konusunda 'deney' olması nedeniyle Moskova, Türkiye aleyhine söylemleri asgarî seviyede tutmuştur. Lozan Antlaşması sayesinde Türkiye'nin, bekâsı ile ilgili sorunlarının çoğunu halletmesi ve buna bağlı olarak daha serbest bir siyaset gütmeye başlamasına Sovyetler Birliği şüpheyle yaklaştırmıştır. Bu dönemde Moskova'nın, Batı'da özellikle Almanya'da beklediği devrimin olmaması yüzünü Şark'a dönmesine sebep olmuş, ortaya çıkan bu durumla Komünist Enternasyonal'in Türkiye siyaseti de değişmiştir. Rusça yayın yapan *Rol* gazetesine dayandırılan ifadeye göre, Üçüncü Enternasyonal ajanslarına ait olan propaganda işinin bundan böyle idare-i siyasiye ile baş erkân-ı harp dairesine verildiğini ve bu müesseselerin aracısının ise Türkiye Komünist Fırkası'nın olacağı söylenmektedir.²⁵² İstanbul'da Bolşevik ajanı olduğu tespit edilenlerin her hafta sınır dışı edildiđi²⁵³, bundan rahatsız olan Moskova'nın ise böylesi bir rahatsızlığı siyaseten dile getiremeyeceğinden ötürü Sovyet matbuatını kullanarak bu ajanların "Bulgaristan'dan kaçan komünistler" olduğunu söylemiş, bunu da Bakü'deki *Komünist* gazetesine yazdırmışlardır:

*Kendilerini cumhuriyetçi ve inkılâpçı adlandıran hükümrân paşalar, kan için sultanların zamanını ihya ediyor ve Bulgarya halkının katilleriyle hasmane surette itilaf etmekten utanmıyorlar. Bu işleriyle onlar fakat hakikî ihtilâl hareketine karşı gittiklerini ispat etmek değil, aynı zamanda kendi halklarının dahi yarınki cellatları olduğunu ispat etmiş oluyorlar... Defolsun Sofya kan içenleri ve onların Türkiye'deki yardımcıları! Yaşasın Bulgarya ve Türkiye işçi ve köylülerinin mücadelesi!*²⁵⁴

Bu beyanat sonrası ilerleyen günlerde de Sovyet basınında benzer yazıların devam ettiğini ve Türkiye'deki cumhuriyet idaresinin Osmanlı paşaları için hükmetme vasıtası olduğunu, Bulgaristan'dan kaçan komünistler olduğu söylenen Bolşevik ajanlarının sınır dışı edilmesi veya tutuklanması uygulamalarıyla Çarlık rejimini ve Cizvitleri hatırlattığını söylemişlerdir.²⁵⁵ Moskova, bu yazılarla da yetinmeyerek Komintern aracılığıyla özellikle Doğu halkları adına farklı kaynaklardan protesto mektupları da gönderilmesini

²⁵² "Komünist Propagandası ve Türkiye", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, 15 Nisan 1340(1924), ss.7-8.

²⁵³ "Mesele Aydındır", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, 15 Mayıs 1340(1924), s.2.

²⁵⁴ "Türkiye Aleyhine Rus Propagandası", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, 28 Mayıs 1340(1924) , ss.22-23.

²⁵⁵ agm., s.23.

sağlamıştır. *Yeni Kafkasya*, yayınladığı “Türkiye’nin Dostları” adlı yazıda bu mektupların bir örneğini incelenmiştir:

‘Türkiye milleti dostlarından bir grup’ imzası ile evvela Pravda gazetesi ve sonra bütün Bolşevik matbuatında ‘Türkiye hükümetine açık bir mektup’ neşredilmiştir. Bu mektupta Türkiye’deki komünistlerin tevkif olunarak İstiklâl Mahkemesi’ne verilmelerinden müteessir olan ‘dostlar’, Türkiye hükümetine ‘dostane’ serzenişlerde bulunuyor ve ona ‘baba nasihati’ veriyorlar; “Siz feodalizmi kökünden kaldırıyorsunuz. Amenna, çok iyi ediyorsunuz, tarihî bir vazife görüyor burjuva sistemini kurun-ı vusta mengenesinden halâs ediyorsunuz; biz buna seviniyor, sizi takdir ediyoruz.” diyorlar. “Hâlbuki sizi bu harekette teşci eden Türk komünistlerini de tevkif ediyor, derebeylerini tıkadığınız hapsilere onları da çekiyorsunuz; bunu ise anlayamıyoruz.” diye ilave ediyor, “yaptığımız demir yollarda açtığınız ve açacağınız fabrikalarda çalışan amelenin mesleği olan komünizmi feodalizm gibi mahvedemezsiniz.” diye ‘dostane’ bir ihtar yapıyor.

Türkiye’de komünizm takibatı yeni değildir. ...Daha Sovyet Rusyası ile mübariz Türkiye arasındaki dostluğun teessüs eylediği ilk günlerden itibaren, dâhili komünizm entrikası ile mücadele safhaları da başlamıştır.²⁵⁶

Yazının sonunda ise bu mektubu yazarların aynı zamanda “Cihan İnkilâbı Dostları” olması gerektiğinden hareketle neden benzer bir mektubun aşağıdaki arzularla birlikte Türkiye’den Moskova’ya hitaben yazılmadığını sormaktadır:

***Müstemleke ve nim-müstemlekedeki mahkûm milletlerde** hürriyet ve istiklâl hareketinin ilerlemesini cihan inkilâbının inkişafı için çok müfit buluyorsunuz. Bu hareketi temin için taht-ı idarenizde bulunan gayr-i Rus milletler, bilhassa Şark milletlerine, tatbik ettiğiniz mezalimi azaltsanız, onların dahili işlerine karışmasanız, memleketlerini Kızıl Ordu çizmesi altında ezmeseniz, buldukları devri tarihi ile mütenasip demokrasi ve milliyet mefhumlarının mefkûrecisi bulunan milliyetperverleri katl, nefiy ve hapisten vazgeçseniz, ne ala ederseniz!..*

Şu hâlde Rusya menfalarındaki milliyetçi ve istiklâlcî Türk mahpuslarını ne vakit azat edeceksiniz!²⁵⁷

Yeni Kafkasya, bir başka sayısında da “Türkiye Aleyhinde Neşriyat” başlığı altında Bakü Sovyet Kongresi’nde kendilerine Türkiye’ye yöneltilen eleştirilere yer vermiş

Ruhullah Ahundof kısm-ı mahsusumuzda münderiç Bakü Sovyet Kongresi’ndeki tahrikkar nutkunda ezcümle “Biz millî Türkiye aleyhine neşriyat ve tebligatta bulunmadığımız hâlde millî Türkiye aleyhimizde devam eden neşriyata meydan

²⁵⁶ “Türkiye’nin Dostları”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.21, 1 Ağustos 1341(1925), s.10.

²⁵⁷ agm., s.10.

veriyor.” demiş. Bu ‘tez’e istinaden Sovyetler İttihadı’nın diplomasi vesaitini bizi susturmaya davet etmiştir.

İşte hem Bakülü natıkın kurnazca kullandığı bu manevrayı çürütmek, hem de Türkiye efkârı umumiyasını zat-ı mesele hakkında tenvir etmek maksadıyla komünistlerin Türkiye hem de yeni ve millî Türkiye aleyhinde, muayyen bir sistem dâhilinde, neşriyat ve teşvikatta bulduklarını, vesikalara istinaden, ispat etmek istiyoruz.

Bir kere Komünistler taktik itibarıyla, Şark milliyetçiliğini Garp emperyalizmine karşı müdafaa etmekle beraber, bu cereyana, mefkûrevi bir sistem olmak üzere, düşmandırlar. ...Nitekim Rusya’da bilhassa Türk milliyetçiliği ile mücadele etmek için suret-i mahsusada vücuda getirilmiş matbuat ve neşriyat vardır. Moskova’da Şark milletlerini propagandaya mahsus mübelliğler ve müşevvikler yetiştiren Moskova’da ‘Komünist Şark Darülfünunu’nun bu hususta oynadığı rolünü de hesap ediniz!.. İşbu matbuat nev’inden olmak üzere **Kızıl Şark** mecmuasını zikredebiliriz. Moskova’da tesis olunan bu mecmuanın ilk nüshaları, Şark dünyasını ‘ufak burjuvazi’ mefkûresinden ibaret olan milliyetçilik, Türkçülük ve demokratizm gibi ‘efkâr-ı dalale’ye karşı müdafaa maksadı ile çıktığını bütün sarahat ve belagatiyle ilan ediyordu.

...Bu mecmuanın ilk nüshasında, 39 ve 40’inci sayfalarında, Türkiye’de Komünizm Hareketi unvanı altında bir makale neşredilmiştir. Sonra da, Türkiye Komünist Fırkası’na mensup mesul zevatın imzası ile ‘Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine Türkiye İştirakiyyun Fırkası’nın protestosu’ derç edilmiştir. Bunlar da muhterem Gazi Paşa hazretleri, Cumhuriyet hükümeti erkân ve ricali hakkında kullanılan lisan hiç de dost bir hükümetin resmî neşriyatına yakışır bir tarz ve üslupta değildir. Bu makale ile bu ‘protesto’da millî Türkiye hükümeti reisi ile erkânı ‘riya, yalan, istibdat ve iğfal’ gibi hasaisle terbiyesizce tavsif olunmuş, hükümet-i milliye, ‘köylü ve ameleiy aldatmakla’ itham ve açıktan açığa tehdit etmiştir.

Kızıl Şark için ‘resmî matbuat’ sıfatını kullandık. Çünkü bu mecmua Rusya Sovyetler Hükümeti Halk Milletler Komiserliği tarafından neşir olunuyor ve kabında kendisine muavenet-i tahririyede bulunan muharrirlerin isimleri meyanında halk komiserlerinden Troçki, Stalin, Buharin, Zinovyef, Radek, Korkmazof gibi isimler görülüyor.

Türkiye Komünist Fırkası’nın buraca muhtelif zamanlarda ibraz ettiği faaliyet, bu faaliyetin temini için Üçüncü Enternasyonal’den aldığı tahsisat kimseye meçhul değildir. Evvela Moskova, sonra Bakü, sonra Ankara, daha sonra Kırım’da intişar eden Yeni Dünya gazetesi hangi tahsisatla çıkar ve ne gibi fikirler terviç ederdi, hatırlanmalı!..²⁵⁸

²⁵⁸ “Türkiye Aleyhinde Neşriyat”, *Yeni Kafkasya*, Y.4, S.8-9, 1 Şubat 1927, ss.10-11.

Bir mecmua için gayet uzun olan makalede Mustafa Suphi²⁵⁹ vakası sebebiyle Türkiye hükümetinden “intikam” alınacağı, Türkiye’de binlerce işçi ve köylünün hapsedildiği ve Türkiye için tek çıkar olan Türkiye Komünist Fırkası’nın yönetime gelmesi olacağı gibi Sovyet basınından örnekler ile Sovyet politikacılarının Türkiye’nin iç işlerine müdahâle niteliğindeki ifadelerine yer verilmiştir.²⁶⁰

Türkiye’de komünistlerin faaliyetlerine ve takibata uğramalarına dair haberlere *Yeni Kafkasya*’dan daha ziyade *Odlu Yurt* mecmuası ve *Bildiriş* gazetesinde rastlamaktayız. O dönemde sıkça Türkiye hükümeti aleyhine yazılar yayınlanan Sovyet basınıının en önde gelen resmî yayın organı *Pravda* gazetesi, İzmir’de 35 kişinin komünizm propagandası yapmak ve işçileri Cumhuriyet rejimi aleyhine kışkırtmak suçlarından tutuklanarak yargılanmaları²⁶¹ üzerine sert eleştiriler yayınlamıştı.²⁶² Resulzâde *Odlu Yurt*’ta kaleme aldığı yazıda, Sovyet matbuatının bu eleştirilerine karşılık Türk basınıının bu hâli garipsese de cevap verdiğini, fakat kendileri nazarında Sovyet matbuatının bu tutumunun normal olduğunu dile getirmiştir.²⁶³ Resulzâde, SSCB ile Türkiye’nin siyasî menfaatleri bir zaman için bir olsa da devlet teşekkülünü canlandıran asıl esaslar itibariyle ‘derin muhalefet’i dile getirmektedir. Bolşeviklerin politika icabı Türk Millî Mücadele hareketine yardım etse de bir yandan kendilerine bağlı yapılar oluşturmaya çalışmaktan

²⁵⁹ Mustafa Suphi hakkında kapsamlı inceleme için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, ss.100-123; hakkında ulaşabildiğimiz tezler şunlardır;

1. Yavuz Arslan, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Basılmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.

2. Ali Rıza Biçer, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000.

3. Yunus Gökalp Durmuşoğlu, *Türkçü Mustafa Suphi’nin Sultan Galiyev’in Millî Komünizm Fikrinden Etkilenmesi ve Anadolu’ya Yönelik Sosyalist Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2013.

²⁶⁰ agm., ss.10-13.

²⁶¹ Mete Tunçay, eserinde mevzubahis İzmir davası sürecini detaylı bir şekilde aktarmıştır. Davaya dair *Pravda*’nın yayınladığı agitprop haberin tam metnine de eserinde yer veren Tunçay, bu haberin çizdiği ahvalin sağlamlasını da Almanya Büyükelçiliği’nin konuya dair tuttuğu rapor ile yapmıştır. *Pravda*, haberde sanıklara işkence yapıldığı, Türkiye ekonomisinin kötü durumda olduğunu ve emperyalistlere teslim edildiğini, işçi sınıfının Türk burjuvazisini düşman olarak gördüğünü ve TKP’nin işçi sınıfı içerisinde giderek güçleniyor olduğunu söylemektedir. Alman Büyükelçiliği’nin raporunda ise Türkiye’nin hiçbir komünist faaliyete müsaade etmediğini ve hemen bastırdığını, bu davadaki tutuklamaların komünist eğilimlere sempati duyanlara yönelik bir ikaz olduğunu, Türkiye’de komünizmin yayılmadığını ve Türkiye’nin komünizme karşı önlemlerinde Moskova’yı hoşnut tutma gibi bir tavır içerisinde de olmadığını belirtmektedir. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1992, ss.68-75.

²⁶² “Türkiye Hayatı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.5, Temmuz 1929, s.216.

²⁶³ “Temmuz Hadisesi Münasebetiyle”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.6, Ağustos 1929, s.222.

geri kalmadığını ve bunu Türkiye’de de yapmaya çabaladığını söyleyen Resulzâde, şu çarpıcı yorumu, Soğuk Savaş bağlamında gerek SSCB gerekse Çin bağlamında öngörüyle uyarır bir değerlendirme hatta soğuk tespit yapmıştır *“Milliyetçilikle komünizmin yekdiğerine dost birer kuvvet olduğunu kim iddia edebilir?.....Uzak Şark’tan tutarak, yakın Şark’a kadar bütün tecrübeler ile sabit olduğu gibi, Sovyet hükümetinin muayyen bir Şark memleketi ve milliyet hareketi ile münasebeti o memleketteki komünist hareketinin vaziyeti ve o memleket hükümetinin beynelmilel Moskova siyasetine karşı “sadakati”ne bağlıdır. Kendisi ile dostlukta bulunan bir Şark memleketi Avrupa devletleri ile alakasında fazla istiklâl gösterdi mi – Moskova o istiklâli mutlaka şüphe gözü ile görecektir ve buna karşı derhâl tedbirler alacaktır. Bu tedbir ise o memleket komünistlerinin Üçüncü Enternasyonalin bir işareti ile kıyama hazır olmasıdır ve bunun içindir ki ‘kendi dâhilinde komünistleri takip eden millî bir Şark hükümetinin Avrupa kapitalistlerinden hiç de farkı yoktur.”* Bu tespit içinde Bolşevik Rusya’yı tanımayan veyahut Türkiye’nin Müslüman Doğu için konumunu idrak edemeyen Türkiyeli Türk yazarlara da özellikle dikkat çekmiştir:

...Cumhuriyet Türkiyesi ile Sovyet Rusya siyasetçe dost olabilirler; menfaatleri bir kaldıkça bu dostluk da varlığını muhafaza edebilir. Fakat unutmamalıdır ki Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetlerin siyasî menfaatleri bir zaman için, bir olsa da, bu iki teşekkülü canlandıran asıl esaslar arasında derin bir muhalefet vardır. Milliyetçilikle komünizmin yekdiğerine dost birer kuvvet olduğunu kim iddia edebilir?.. ...Uzak Şark’tan tutarak, yakın Şark’a kadar bütün tecrübeler ile sabit olduğu gibi, Sovyet hükümetinin muayyen bir Şark memleketi ve milliyet hareketi ile münasebeti o memleketteki komünist hareketinin vaziyeti ve o memleket hükümetinin beynelmilel Moskova siyasetine karşı “sadakati”ne bağlıdır. Kendisi ile dostlukta bulunan bir Şark memleketi Avrupa devletleri ile alakasında fazla istiklâl gösterdi mi – Moskova o istiklâli mutlaka şüphe gözü ile görecektir ve buna karşı derhâl tedbirler alacaktır. Bu tedbir ise o memleket komünistlerinin Üçüncü Enternasyonalin bir işareti ile kıyama hazır olmasıdır ve bunun içindir ki ‘kendi dâhilinde komünistleri takip eden millî bir Şark hükümetinin Avrupa kapitalistlerinden hiç de farkı yoktur.

...Türk – Rus dostluğunun Rusya’ya temin ettiği çok büyük faydaları görmeyip de sade Türkiye’nin bu karşılıklı muameleden gördüğü faydaları hesaplayanlara haber verelim ki, en romantik zamanlarında bile bu dostluk gölgeli safhalardan boş kalmamıştır. Moskova, bir taraftan Anadolu’nun millî istiklâl mücadelesine yardım etmişse de, o bir taraftan bu mücadelenin kendinden müstağni müstakil bir siyasete malik olacağı endişesiyle, Anadolu’da direktifiyle çalışır teşekküller vücuda getirmek fikir ve teşebbüsünden vazgeçmemiştir. Milliyetçi “Cumhuriyet”, beynelmilel diplomasi adabına fazla riayetle, Rusya’nın dâhili işlerine karışmasın, diye Kızıl Rus Çekalarında Neron’a rahmet okutturacak işkencelere maruz kalan “ırkdaşların” milliyet, cumhuriyet ve demokrasi idealleri

kahramanlarının mukadderatlarına lakayt kalmak imkânını bulur. Fakat onun tasavvur ettiği gibi, alelade bir gazete değil, Bolşevizm'in resmi organı olan "Pravda", Türkiye komünistlerinin başından bir tüy eksik olmasını istemez. Bunun içinde o, kendi tecrübelerine kıyasla, muhakeme olunan komünistlerin işkence edildiklerini tasavvurla yaygarayı koparıyor.²⁶⁴

SSCB'nin son zamanlardaki Türkiye'ye yönelik siyasî tepkilerini de yorumlayan Resulzâde, uluslararası diplomasiye uymayacağı ve içişlerine karışmak olacağı sebebiyle "Milliyetçi" görünümlü *Cumhuriyet* gazetesinin SSCB'de zulüm gören "ırkdaşlarına" gereken ilgiyi göstermediği, güya bu gazetenin, Halk Fırkası iktidarı üzerindeki etkisi bilinen yazarlarının savunduğu "**milliyet, cumhuriyet ve demokrasi ideallerinin**", "**Kızıl Rus Çekalarında Neron'a rahmet okutacak derecede işkencelere**" maruz kalan ve asıl **bu idealler uğruna Sovyet Rusya'da mücadelesini verenlere** "kayıtsız" kalabildiğini, fakat SSCB'nin kendi basını üzerinden her fırsatta Türkiye'nin "iç işleri"ne karıştığını belirtir. Resulzâde, yazısına Sovyet basınının Türkiye'nin Avrupa devletleriyle yürüttüğü ilişkilere dair eleştirilerinden örnekler vererek devam eder ve SSCB için ideal Türkiye'nin tanımını verdikten sonra Türkiye'nin bu konuda izleyeceği yola dair dileklerini söyler:

*...Rus komünizmi ile anarşizm arasında, Rus ruhuna mahsus nihilizm gibi, gizliden gizliye samimi bir yakınlık vardır. 'Benimle gitmeyen düşmanımdır.' şiarı bu ruhun en sevdiği bir düsturdur. Bu düstura göre bütün Şark milletleri gibi, Türkiye'nin de, Şark'la, (anla: Rusya ile) birlikte gitmekten başka çaresi yoktur. Aksi takdirde onun – Buharin'in maruf tarifine göre - Avrupa kapitalistlerinden hiç de farkı yoktur. O hâlde yapılacak şey Türkiye amelesini teşkil ile, kumandasını Üçüncü Enternasyonale bağlayan Türkiye Komünist Fırkası'na vermektir. "Pravda"ya bakılırsa, bu iş yoluna girmiş gidiyor. "Türk ameale hareketi komünizm bayrağı altında yürüyormuş ve o bayrak altında kendi burjuvazisini yeninceye kadar mücadele edecekmiş!... Evet, Türkiye'nin hakiki menfaatleri değil, Moskova'nın hususi direktifleri ile siyaset çevirecek Türkiye ancak bu suretle temin edilebilir. Fakat, H. Suphi beyin de dediği gibi, daha dün yüzbinlerce evladını istiklâli uğruna kurban veren bir milletin böyle bir zillete katlanacağını kimse tasavvur edemez! Yetişir ki "dostluk perdesi altında oynanan oyun" görülsün ve bu oyuna karşı, "Hâkimiyeti Milliye"nin dediği gibi, sade polis ve mahkeme ile değil, düşmanın kullandığı silahların hiç biri ihmal edilmesin! Ve her şeyden evvel hükümetler arasındaki siyasî itilafın ideler arasındaki fikrî ihtilafı kaldıramayacağı hakikati daima göz önünde bulundurularak, bu rejimlerden birinin mümessili Rus; diğerinin ki de Türk olduğu dahi unutulmasın!*²⁶⁵

²⁶⁴ agm., ss.222-224.

²⁶⁵ agm., ss.225-226.

SSCB'nin *Pravda* gazetesi üzerinden, 1930'lara girerken Türkiye'nin iç işlerine karışması hadisesinden ortaya çıkan tartışma, o günlerde hâlihazırda edebiyat çevrelerinde devam etmekte olan "eski-yeni meselesi"ni de etkiledi. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nazım Hikmet Ran'ı eleştirmesi ve buna karşılık Nazım Hikmet Ran'ın da Mehmet Emin Yurdakul ve Abdülhak Hamit Tarhan'ı eleştirmesi üzerine ortaya çıkan Nazım Hikmet Ran merkezli bir edebiyat tartışmasının; komünistlerin yargılandığı ve SSCB ile ticarî sorunlar yaşandığı bir dönemde siyasîleşmesi de kaçınılmazdı. *Odlu Yurt*, ilk defa Türk basınında bu derece açık bir şekilde Bolşevik-Rus siyasetinin yazıldığını ve bu yazıyı aktarmalarının sebebinin de bu yazının "vesikevî" mahiyeti olması notunu düşerek Türk Ocağı Merkezî Heyeti Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in bu mesele üzerine makalesini aktarmıştır.²⁶⁶ Tanrıöver, Türkiye'de son yaşanan olaylara ve Sovyet basınına değinerek "Bolşevik Şair" olarak nitelediği Nazım Hikmet Ran'ı SSCB lehine çalışmakla suçlamasıyla bu mesele, siyasî bir kimlik kazandı. Tanrıöver, Nazım Hikmet'in "Putları Kırıyoruz" adlı yazı dizisine karşı "Putlar Nasıl Kırılır" adlı yazısıyla cevap vermiştir:

Putlar nasıl kırılır, bunu size anlatacağım: bir dinin diktiği putları, diğer bir dinin salikleri eğer muvaffak olurlarsa, parça parça eder ve atarlar, ve yerine kendi dinlerinin putlarını dikerler, o halde yeni din hangisidir? Yani vatan ve milliyet dininin diktiği putları kıranlar, bunların yerine hangi dinin putlarını dikeceklerdir, bunu bilmek lazım.

- Bolşevik dininin putlarını!

Hâlbuki kırılmak istenen putlar, ...kaybolmuş bir milletin, kapanmış bir devrin metrukâtı değildir. O putların etrafında vatan ve millet mefkûresi için daha dün yüzbinlerce evladını kurban kesmiş yaşayan bir millet var.

...Bu memlekette Abdülhak Hamid'in, Mehmet Emin'in heykellerinden bahsetmek abestir. Onlar, vatan mabedini tutan direklerdir, sert direkler, sarp ve yalçın direkler ki, üç beş gün için değil, vatan ve millet denen edebiyat harcından yoğurulmuş, yüzlerce, binlerce sene için dikilmiş sağlam direkler.

Ecnebi eliyle haşhaş yutturulmuş bir çocuğu, mabedin boş sanıldığı bir saatte, içeri gönderiyorlar, "bu direkleri kır!" diyorlar, çocuk uğraşüyor, elindeki balta kırılır, kolları kırılır o direkler kırılmaz.

²⁶⁶ "Matbuat ve Kitabiyat", *Odlu Yurt*, Y.1, S.6, Ağustos 1929, ss.241-246.

Karşımızdakiler kimlerdir? Bunu size tarif edeyim.

Türk-Rus dostluğunun perdesi arkasında çok feci bir oyun cereyan ediyor. Nerede Rusların bir ticareti hariciye teşkilatı varsa, orada para, propaganda ve gizli faaliyet vardır. Biz, uğursuz bir cereyanın memleketin her köşesinde emarelerini ve akislerini gördüğümüz halde git gide tehlikeli olmaya başlayan bir dostluk hatırı için, susuyor ve susturuyoruz.

Hâlbuki onlar susmuyorlar. Bir taraftan Rus topraklarında Türk münevverlerini imha etmekte devam ediyorlar; diğer taraftan Türkiye'nin Türk amelesini Sovyet teşkilatının en sadık azası gibi benimsiyorlar ve tahrik ediyorlar...²⁶⁷

Tanrıöver, yazısının devamında Bolşevik matbuatının yazdıklarından da örnekler vererek Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi eleştirmesine rağmen tüm kapitalist devletlerle temas halinde olduğunu ve ticaret yaptığını, Türk lehçelerini parçalamakla meşgul olduklarını ve bununla yetinmeyerek Türkiye'nin iç işlerine de karıştıklarını söylemiş, İstanbul'a iltica etmiş Troçki'nin kenara çekilerek sessizce duracak biri olmadığını, aksine patlayacak bir hareketi yönetecek başkumandan olabileceğini söylemiştir. *Odlu Yurt*, sonraki sayısında Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Eskişehir'de bu mesele üzerine Türkiye'deki 'sebükmağz' komünistler için demecini aktarmıştır:

Türk milletinin içtimaî nizamını ihlale müteveccih didinmeler boğulmaya mahkûmdur. Türk milleti kendinin ve memleketin yüksek menfaatleri aleyhine çalışmak isteyen müfsit, sefil, vatansız ve milliyetsiz sebükmağzların hezeyanlarındaki gizli ve kirlî emelleri anlayamayacak ve onlara müsamaha edecek bir heyet değildir. O şimdiye kadar olduğu gibi doğru yolu görür. Onu yolundan saptırmak isteyenler ezilmeye, kahredilmeye mahkûmdur. Bunda köylü, amele ve bilhassa kahraman ordumuz candan beraberdir. Buna da kimsenin şüphesi olmasın.²⁶⁸

Odlu Yurt, Atatürk'ün bu açıklamasından sonra Türkiye'de bu konuyla ilgili süren iç tartışmalara dair başka bir haber yayınlamamış, Sovyet matbuatından Türkiye'ye yönelik eleştirilere yer vermiş ve bu eleştirilerin ardındaki niyet anlatılmaya çalışılmıştır. Atatürk'ü "tek adamlık" ve "işçilerle köylülere hiç bir şey vermemek" ile suçlayan Sovyet basını, Halk Fırkası mensuplarını da 'Kemalciler', fırkanın güttüğü politikaları da 'Kemalizm' diye niteleyerek kapitalist ve tüccar olan varlıklı kesimi himaye ettiğini ve partinin bunlardan oluştuğunu söylemektedir.²⁶⁹ *Odlu Yurt* bu eleştirilere, elbette CHP

²⁶⁷ agm., ss.242-243.

²⁶⁸ "Türkiye Hayatı", *Odlu Yurt*, Y.1, S.7, Eylül 1929, s.286.

²⁶⁹ "Bolşevik Matbuatına Göre Türkiye", *Odlu Yurt*, İkinciteşrin(Kasım) 1929, ss.351-352.

iktidarının savunusu olarak değil tutarlı toplumsal eleştirisi çerçevesinde ve Türk İnkılâbı'na “Büyük Türkiye İnkılâbı” diyerek yüklediği “*asrî Türkiye'nin demokratik bir cumhuriyet olmak* itibariyle halkı *ayrı ayrı içtimaî sınıflar* değil, *mütenasit bir kütle* gibi gördüğü”; sınıfsal çelişkilerinin varlığını kabul (nitekim sanayileşme ve köy ve tarım siyaseti) ve fakat sınıf çatışmasını reddeden, anti-komünist **siyasî söylem-eylem** alanında değerlendirerek, bunun gücünü Atatürk'ten alarak, bir bakıma meşrulaştırarak şu şekilde cevap vermiştir:

*Büyük Türkiye inkılâbının köylü ve ameleye bir şey vermediğinden şikâyet eden Bolşevik muharririne, asrî Türkiye'nin demokratik bir cumhuriyet olmak itibariyle halkı ayrı ayrı içtimaî sınıflar değil, mütenasit bir kütle gibi gördüğünü ve yapmış olduğu ihtilâl ve islahat feyzinden umum halkın aynı derecede istifade ettiğini bütün tafsilatıyla anlatmaya ve tekrar etmeye lüzum görmüyoruz. Çünkü Bolşevik muharriri bitaraf bir gözle bakmış olursa bu ciheti tenvir ve teyit edecek birçok eserler görebilir. Yalnız şu kadar söyleyelim ki,, Türkiye köylü ve amelesinin yeni ihtilâl ve islahat hareketlerinden ne derece istifade ettiğini görmek için, Sovyet rejimi altında can çekişen köylü ve amelenin vaziyetini tetkik etmek kafidir.*²⁷⁰

Başka bir benzer haberde ise Sovyet basını, o yıllarda SSCB genelinde toprakları kamulaştırma ile orta hâlli köylü sınıfı (Kulak–Kolçomak) kırma politikaları uygulandığı ve SSCB genelinde kıtlık emareleri görüldüğü hâlde, Türkiye’de arazi meseleleri halledilmediğinden köylülerin aç ve topraksız olduğunu yazmış, işçilerin ise 11, 12 ve hatta 16 saat çalıştırıldığı hâlde az maaş aldıklarını, bundan şikâyet eden işçilerin de hapsedildiğini iddia etmiştir.²⁷¹ Sovyet basınına göre, tüm bu sorunlar için çözüm ise şudur: “*Bütün bunlar gösteriyor ki Kemalizm siyaset ve usul-i idaresi memleketi selâmete ve nura çıkarmak iktidarına malik değildir. Memleket yalnız Türkiye köylü ve amelesi (yani komünizm) ile selâmete çıkabilir.*”²⁷²

Bildiriş gazetesi de yayınladığı süre içerisinde Türkiye’deki komünistlere yönelik takibata “Türkiye Dâhilinde” adlı köşesinde yer vermiştir. Bu haberler genellikle muzır neşriyat, propaganda malzemesi, bildiri veya teşkilatlanmaya yönelik ihbarlar üzerine tutuklamalar üzerinedir. Vakalar genellikle Adana, İstanbul, Eskişehir ve İzmir’de vuku bulmuştur. Bunların en mühiminde *Bildiriş*, 3. sayısında Komünist Enternasyonal’in Türkiye temsilcisine yapılan baskını aktarmakta ve mahkeme sürecini okuyucularına

²⁷⁰ agm., s.352.

²⁷¹ “Bolşevik Gözüyle Türkiye”, *Odlu Yurt*, Y.1, S. 11, İkincikânun(Ocak) 1930, s.472.

²⁷² agm., s.472.

sunmaktadır: “...Üçüncü Komünist Enternasyonalinin mümessili olduğu tespit edilen Hasan Ali Efendi'nin odasında bazı talimat ele geçmiştir. Bu zatın Rusya'dan muntazam surette tahsisat aldığı da tespit edilmiştir. Bu paraların nerelere sarf edildiğine dair bir de defter ele geçmiştir.²⁷³ Başka bir yerde de ‘Hasan Ali’nin mahkesini haber ederek “Komünistlikle maznun Hasan Ali Bey ile 23 arkadaşının muhakemelerine bugün ağır ceza mahkemesinde başlanacaktır.”²⁷⁴

Bildiriş; yargılananlarının isimlerini aktardıktan sonra mahkemede içlerinden bazılarının okuma yazma bilmediklerini, bazılarının ise 1927 yılında komünistlikten hapis cezalarının olduğunu ve bunlardan Hasan Ali'nin Moskova'da daha öncesinde tıp eğitimi aldığını ve “Türkiye Komünist Fırkası namına” murahhas olarak Komünist Enternasyonal'e gönderildiğini kaydetmiştir.²⁷⁵ Mahkeme sonucunda 4 kişi haricinde geri kalanı çeşitli miktarlarda hapis cezaları almışlardır, mahkûmiyet sebepleri ise şudur: “Komünistler ordunun emr-i inzibatını ihlal edecek mahiyette askerî talebe arasında teşvikatta bulunmak, **Kızıl İstanbul** namı ile gazete neşir ve 1 Mayıs ve 1 Ağustos beyannameleri tevzi etmek suretiyle meclisi iskat, şekl-i hükümeti tebdil etmek ve teşkilatı esasiye kanununu tağyir eylemek cürmü ile mahkûm edilmişlerdir.”²⁷⁶

Odlu Yurt ve *Bildiriş*'te Türkiye'de komünizm faaliyetlerine yönelik yazılan haberlerin artması bu dönemde Komünist Enternasyonal'in ve elbette bununla bağlantılı olarak Sovyet basınının Türkiye aleyhinde yazılarını sistematikleştirdiğini görüyoruz. Özellikle Kafkasya'daki basın üzerinden saldıran Moskova, Atatürk'e ve cumhuriyet rejimine yönelik eleştirilerini arttırmış, kullanabileceği her mesele üzerinden yazılar yayınlamaya başlamıştır. Bu bağlamda *Komünist* gazetesinde çıkan bir dizi makaleye de yer veren *Odlu Yurt*, aslında Sovyet propaganda makinesinin basmakalıp ve stereotipik, Türk Devrimi de indirgeyici söylem ve sözcük kadrosunu sıralamış, bu makalelerde, ‘eski defterleri’ bir bakıma açarak, kendi sabit bakışından efsaneleştirdikleri Mustafa Suphi hadisesini öne çıkarıp, Ankara hükümetinin Mustafa Suphi ve arkadaşlarını ölüme götüren süreci organize ettiğini, “Kemalciler burjuvazisinin” Türkiye’yi Avrupa’ya

²⁷³ “Türkiye Dâhilinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.7, 18 Eylül 1930, s.3.

²⁷⁴ “Türkiye Dâhilinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.18, 4 Birincikânun(Aralık) 1930, s.3.

²⁷⁵ “Türkiye Dâhilinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.19, 11 Birincikânun(Aralık) 1930, s.3.

²⁷⁶ “Türkiye Dâhilinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.29, 19 Şubat 1931, s.3.

teslim ettiğini, Türkiye'nin “faşist ve emperyalist Mussolini İtalyası”ndan farkının olmadığı gibi bildik yargılarla suçlamalar yapıldığını belirtmiştir.

Bu haberlerin Türkiye’de gündeme yön verme amaçlı yazıldığı açık olmakla birlikte SSCB’nin, kendi dâhilindeki Türk ve Müslüman halklara yönelik Türkiye’yi karalama gayesi de güttüğü barizdir. Çünkü Türkiye’ye karşı samimi duygular besleyen bu halklar, Türkiye’nin geçirdiği süreci yakından takip etmekte ve uyguladığı politikaları SSCB ile karşılaştırmaktadırlar.²⁷⁷ Bolşevik Komünist karşıtı siyasî muhaceretin mecmualarının yayımlandığı dönem dâhilinde Türkiye-SSCB antlaşmaları ve protokollerine dair herhangi bir yazıya yer verilmemekle birlikte, Türkiye basınından alınan alıntılar içerisinde antlaşmalardan bahseden ve SSCB’nin çoğu zaman bu antlaşmalara riayet etmediğine dair yorumlara da yer verilmiştir

3.2. Siyasî Muhaceretinin Algısında Türk Dünyasına Numune Türk Ülkesi: ‘Yeni Türkiye’ Ve ‘Demokratik Türkiye Laboratuvarı’ Söylemi

Türkiye’nin emperyalist güçlere ve onların sahadaki vasıtalarına karşı yürüttüğü var olma mücadelesi, son nefesinde verdiği Kurtuluş Savaşı ve ardından bir imparatorluğun küllerinden bağımsız, egemen ve millî olan bir cumhuriyet tesis etmesi, elbette Türk, İslâm ve diğer Doğu toplumlarına emsal teşkil etmiştir. Bu açıdan eşi olmayan Türkiye’deki inkılâbın amacında belirgin olan ‘muasır, asrî’ sıfatında nitelenen medeniyete erişme ve bu medeniyet içinde yerini alma niyeti (Tanzimat’a ve II. Meşrutiyet devrine gönderilen Mukallit Garpcılığı kritik ederek, değerler manzumesinde millî siyasî olarak, iğreti durmayarak, Garb’ın özü ve hangi değerler üzerinde yükseldiğini çözerek, mevcut Garp medeniyetinin ‘asrî’ olduğu; Garbî Avrupa milletlerinin bilim -fen ayrımını da yaparak- akıl, buluş üçlemesinde teknik ve teknolojik gelişmeyle siyasî, askerî ve tabîî ekonomik kapitalist üstünlüğü elinde tutabildiğinin siyasî muhacir entelektüeller tarafından savunulduğu), bu toplumlar tarafından yakından takip edilmiştir. Türkiye’de cumhuriyetin ilânı öncesinde ve sonrasında Bolşevik

²⁷⁷ “Türkistan’da Siyasî İntibalar”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.2-3, Temmuz-Ağustos 1927, ss.7-8.

Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesine giren Rusya Türkleri ve onların mümessilleri de Anadolu'daki hareketi yakından takip etmişler ve desteklemişlerdir.

Bolşevik karşıtı Türk siyasi muhaceretini oluşturan kişiler; halkın içinden çıkmış, geri kalmışlıktan şikâyet eden, mensup olduğu halkın ferdî ve millî haklarını talep eden münevverlerdir. Bu özelliklerinden ötürü de onlar demokratlardır, millî mücadeleleri boyunca Bolşeviklerle mücadele ettikleri kadar mürteci ve taassup sahibi kişilerle de mücadele ettiklerinden, hilafetin ve saltanatın merkezi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden doğan cumhuriyet, uyguladığı ve vadettiği yeniliklerle, Osmanlı dışındaki Müslüman Türk dünyasının münevverlerine heyecan ve umut vermiştir.

Yeni Kafkasya mecmuası, daha ilk sayısında “Lozan'dan Sonra” adlı makalede Türkiye Cumhuriyeti'nin mahiyetini vurgulayarak, “*Sonki senelerde Türk milletinin hayatında zuhur eden büyük hadiseleri hakkıyla takdir etmek, muasırların haddi değildir. Yeni Türkiye'nin hayatını başlatan bu şanlı sahifelerin mana-i hakikisini yalnız istikbalin müverrihi tayin edecektir.*” demektedir. Türkiye'nin yönetim biçiminin “cumhuriyet” olduğunun ilan edilmesi üzerine yazılan yazıda ise sadece Türkiye'de değil, Doğu halklarının genelinde millî bir uyanış olduğu ve Türkiye'nin bu halklara kılavuzluk edebileceği söylenmektedir:

Şark'ı istila eden millî hareket halkın hareketidir. Halkın hareketinin tesis edeceği hükümet mana itibariyle demokrasiden, şekil itibariyle de cumhuriyetten başka olamaz.

Şark hareketinin pîşvası olan Türkiye böyle şeklen cumhuriyet, manen demokrasiye istinat eden bir hükümet tesisine muvaffak olursa – ki muvaffak olacağına iman ederiz – Türklüğün atideki büyük siyaseti nokta-i nazarından dahi pek mühim ve pek faydeli bir kadem atmış olur.

*...Türkiye halk cumhuriyetinin hükmen ve fiilen tesisi **Şark hareket-i milliyetperveranesini** maksada doğru en kısa ve sağlam bir yoldan götürmek için kılavuzluk edecek pek nurlu bir meşale olur.²⁷⁸*

Mecmuanın “Türk İnkılâbının Kemali” adlı makalesinde ise Türkiye'de hilafetin ilgası, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, Erkan-ı Harbiye vekâletinin kaldırılması gibi yapılan reformlarla geri kalmış Şark için yegâne örnek ortaya

²⁷⁸ “Cumhuriyet İdaresi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, 15 Teşrinisani(Kasım) 1339(1923), s.2.

çıkıldığını, çağdaş fikirlerle donanmış “ihtilâlcî” Türkiye’nin Şark’taki konumunu eski müesseseleriyle değil de yürüteceği başarılı politikalarla temin edeceğini, milletin yürüttüğü var olma mücadelesinin tüm Şark’a emsal olacağını, ülkenin aldığı kararlar ile mutaassıp ve mürteci olmadığını, bilakis “terakkiperver” olduğunu ve bu hâliyle komşularına ve Şark’a güven ve umut verdiğini belirtilmektedir:

Şarkı muasır bir cidal-ı hayatta kötürüm hâlinde bulunduran kâbus-ı maneviden halâs etmek için bunlardan daha cezrî şerait düşünülemez. Bu esasatı tatbik etmekle Türkiye, yalnız kendisini değil, diğer Şark ve İslam milletlerine dahi hüsn-ü misal teşkil etmeye, bütün İslam milletlerini kurtarmış oluyor.

*...Cihanşümül fikirlerle meşbu bulunan **ihtilâlcî Türkiye**, ihtilâl efkârı ile müheyyiç bulunan Şark’taki mevkiini eskimiş ve hükümet vücudunu kayıp etmiş müesseselerin bekası ile değil, istiklâl, hürriyet ve tariki sahasında kesp edeceği muvaffakiyetlerle temin eder.*

...Türkiye’nin Şark’taki kıymet-i maneviyesi ise Türk milletinin eser-i hayat göstermesi ve kendi mevcudiyeti için yaptığı cidal ile, mevcudiyetleri için mücadelede bulunan milletlere manevi rehber olması ile kairdir.

*Azerîler gibi Türk ve Müslüman olmayan Kafkasya milletleri için bile Türkiye’deki bu asri tebdilatın tarihî bir ehemmiyeti vardır. Rusya emperyalizminden nefret eden Kafkasya milletlerini bu heyula ile anlaşmaya sevk eden bahane artık yoktur. Arkada duran millet, **mutaassıp ve mürteci bir cemiyet** olmadığını ispat ediyor; cihangirane şiarlardan tecrit eden **demokratik Türkiye** komşularına ehemmiyet ilka eden **terakkiperver bir cemiyet** hâline giriyor.*

*Biz, bu **büyük tarihin** içinde bulunanlar, bu hadisenin ne derecede azim bir hadise olduğunu takdir edemeyiz. Tarihin hakkıyla takdir edeceği bu **terakki** cümlesinden Türkiye’nin olduğu kadar, komşusu bulunan Kafkasya milletlerinin dahi istifade edeceğinden şüphe etmeyiz.*

Tarih ümitlerimizi muhakkak ve bu mesut inkılâbı Türklüğe mübarek eylesin!²⁷⁹

Osman Kocaoğlu, *Yeni Türkistan*’ın 29. sayısının “Cumhuriyet Bayramı” adlı başyazısında yegâne bağımsız Türk devleti olan Türkiye’nin, diğer Türk ülkelerinin kurtuluşunda elbet rol oynayacağını ve örnek olacağını söylemektedir:

*Yakinen biliyoruz ki, Türk dünyasının **yegâne müstakil hükümeti**, ulu Gazinin işaretiyle girdiği bu şehrah ve kurduğu bu idare hülâsa **Garp’te** parlayan bu **ışık**,*

²⁷⁹ “Türk İnkılâbının Kemali”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, 1 Mart 1340(1924), ss.2-3.

mahkûm diğer Türk ülkelerinin kurtuluş yollarını aydınlatacak ve kendilerine bir örnek olacaktır.

Lozan zaferi, saltanatın ve köhne zihniyet yuvalarının ilgası ve nihayet cumhuriyetin ilanı hülâsa Türk dünyasının garbına vücuda gelen bu muazzam inkılâbın Türk âleminin diğer köşe ve ülkelerindeki tesir ve akisleri pek büyük ve pek canlıdır.

Garp Türkünün bu eseri muayyen ve mahdut bir çerçeveye mahsur kalmaz, er geç şümüllü tesirini yapacağından eminiz. İşte o zaman bu büyük inkılâbın ifade ettiği mana tamamlanmış olacaktır.²⁸⁰

Mustafa Çokayoğlu'nun "Türkistan'dan Siyasî İzlenimler" adlı yazısında da Türkistan halkının Türkiye'yi takip ettiği ve merak duyduğunu belirten ifadeler yer almaktadır. Bolşevikler, Bolşevizm tarafından "kurtarılmamış" komünizm sistemi ile yönetilmeyen ve toplumsal sınıflara ayrılmak yerine topyekûn emperyalizm karşıtı (Batı: Kapitalist Sömürgecilik karşıtı) millî mücadeleye girişerek bağımsız, demokratik bir cumhuriyet hâlinde ortaya çıkan 'Yeni Türkiye'nin, Sovyet Rusya "müstemlekeleri"ndeki (: esir Türk ve diğer Rus olmayan coğrafya) yansımalarından ciddi rahatsızlık duyduklarından dolayı iç propagandaya yönelik Türkiye'yi eleştiren demeçler vermiş ve yazılar yayınlamışlardır.²⁸¹ İç propaganda Sovyet Rusya içindeki Türk soylular nezdinde Türkiye'yi kötülemenin ve Atatürk'ü, temsil ettiği ve edebileceği misyonu da tahkir edici nitelik taşıyacaktır, bu elbette, tek boyutlu ve güdümlü bir propaganda makinesine dayalıdır, yapaydır. SSCB'de, parti cihazı üzerinden **agit-prop** (ajitasyon-propaganda) çalışmıştır. Bu sorun hangi devrimi asıl devrim kabul etmek üzerine kuruludur, Türk Devrimi ile Ekim Devrimi, Batı emperyalizmi ve sömürgeciliği tarafından içeride inşa edilen sömürgeli elitler marifetiyle sömürü düzeni ve işleyişi kurumsallaşmış, kölelik: bağımlılık zihniyeti oluşmuş, bu yapaylık karşısında iki devrim de gerçekçi olduğu kadar hayalci vaatleri ekseninde, sonradan, her ikisini de kendi siyasî toplumsal okur-yazar ve geniş, muhtemel hitap kitesini cezbedebilmek noktasında yorumlarla beslenerek, 'ülkü devrimci' (**dava, iddia, mefkûre sözcüklerinin yerini başka sözcükler olarak 1945 ve sonrası siyaseti**) söylemler çerçevesinde meşrulaştırıcı ve makulleştirici entelektüel havuz metinlerin kaynak metinleri de olmuştur. Doğu milletleri ile Rusyalı

²⁸⁰ "Cumhuriyet Bayramı", *Yeni Türkistan*, Y.3, S.29, Teşrinisani(Kasım) 1930, s.1.

²⁸¹ Yeni Türkistan mecmuası üzerinden Türkistan siyasî muhaceretinin 'Yeni Türkiye' ve 'Atatürk' algısı için bkz. Saime Selenga Gökgöz, "İstanbul-Paris Hattında Türkistan Siyasî Muhacir Yayınlarında (1927-1939) Atatürk İmgesi", *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi 8-12 Aralık 2003 Ankara, Bildiriler Cilt II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, ss.1321-1332

veya İran, Çin sahasındaki Türk toplumları nezdinde iki devrim deneyimi de rekabete girmiştir. TMB'nin Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu, Özbekistan'ın yerli komünistlerinden Alimoğlu Kamilcan'ın konuşmalarından alıntılar da yaparak Bolşeviklerce karalamaya ve kötülemeyle dayalı oluşturulan Türkiye algısını ve gerçekte Türkiye'nin izlediği yolun mahiyetini şu şekilde aktarmıştır:

Moskof esaretinden kurtulduktan sonra Türkistanlılar kendi devletlerini nasıl teşkil etmek istiyorlar? Bu sorunun cevabını da biz (Kamil Can)ın nutkundan anlıyoruz. O diyor: “Bir gün hin-i musahabemizde Vedud Mahmudi bize şu soruyu sordu: ‘Türkiye’de bir fırka teşkil etmiş imiş. Bu fırkaya vatanperver her bir vatandaş aza olabilir mi, sanat ve meslek farkı itibara alınmaz mı. Acaba, bu haberin aslı var mıdır?’ dedi.”

İşte, Türkistan efkâr-ı ammesinin ne gibi bir parti istediği bu sözlerden malum oluyor. Türkistan efkâr-ı ammesi için Türkiye'nin tuttuğu yol büyük bir idealdir.

Bu zavallılar daima ahâliyi Şark'taki millî inkılâpların doğurduğu burjuva hükümetleri misal göstererek korkutmak istiyorlar. ‘Eğer iş o şey vakıta birader Çokayoğlu eytenlerince çıksa idi – hazırki bizim hükümetimizin Türkiye hükümetinden farkı bolmas idi.’ diyorlar. ...Elbette Moskoflar için, bütün kuvvetini halk kitlesinden alan Türkiye hükümeti çok korkunçtur. Çünkü bu millî hükümet, hükümet zimamdarları, Şark milletlerinin bağımsızlık mücadelelerini muvaffakiyetle neticelendirerek kuvvetli millî ve asri bir devlet tesis etmiş ve bütün Şarklılara necat yolunu göstermiştir.²⁸²

Odlu Yurt, 30 Ağustos Zafer bayramı kutlanmasını “Ağustos Zaferi Münasebetile” adlı başyazıyı yayınlamış ve Türkiye’de yapılan inkılâpların, Şarkın inkılâpçıları tarafından beklenen inkılâplar olduğunu ve “Esir Şark’ta” bağımsız Türk ve Müslüman bir devlet olarak diğer Şark ülkelerinin “güneşi” olduğunu belirtmiştir:

Cumhuriyet Türkiyesi bundan yedi yıl evvel vuku bulan büyük bir zaferi istiklâl harbinin 26-30 Ağustos 1922’de kazandığı o emsalsiz galebeyi kutladı. Evet, bundan yedi sene evvel Türkiye’de “güneş tekrar Şark’tan doğdu ve yeryüzünde vелеhengiz bir kıyametin koptuğuna şahadet etti.” Büyük Gazinin telkinkâr ağzından aldığımız bu sözler kadar Ağustos zaferini hakkıyla tarif eden diğer bir cümle olamaz! Büyük Türk inkılâbı hakikaten de esir Şark’ta doğarak milliyet ve istiklâl kıyametini tebşir eden bir güneştir.

Bu güneş kendi ışığı ve sıcaklığıyla yalnız Türkiye’yi Anadolu’yu değil bütün Şark’ı, bilhassa Türk ve İslâm Şark’ını müteessir etmiştir. Türkiye’de büyük rehberin yolbaşçılığıyla zaferden zafere koşan inkılâp, mutazammın olduğu

²⁸² “Türkistan’da Siyasî İntibalar”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.2-3, Temmuz-Ağustos 1927, ss.7-8.

program ve gaye itibariyle, milliyetçi – radikal Şark inkılâpçılarının öteden beri özledikleri inkılâptır.

Demokrasinin, demokratik milliyetçiliğin milliyet ve demokrasi düşmanı istilacı kızıl istibdada karşı müdafî bulunan “Odlu Yurt”, Ağustos zaferini Türkiye vatandaşlarına tebrik ederken bu hayat veren güneşin istila karanlığında kalmış Azerbaycan ufuklarında dahi parlamasını ümit eder.²⁸³

Ağustos 1930’da Atatürk’ün izni ve desteğiyle Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Mehmed Emin Resulzâde tarafından memnuniyetle karşılanmış ve bu memnuniyeti *Odlu Yurt* mecmuasında yazdığı makaleye de yansımıştır. “Açılan Parlamentarizm Devri” adlı makalesinde Resulzâde, çok partili hayata geçişle demokrasinin şimdi başladığını belirtmiş ve geçmişte Atatürk’ün nutuklarında demokratizmi sıklıkla vurguladığını ama tek partili yönetimle bu söylem arasında “ünsiyetsizlik” görüldüğünü söylüyordu:

Parlamentarizm siyasî relatif sistemi olmadan, kabil değil, tatbik olunamaz! Siyasî relatif, diğer tabirle, siyasî müsahele - hiçbir zaman, tek fırka sistemi ile temin olunamaz! Maruf cihan demokrasilerinin hâkim olduğu yerlerde ki aynı zamanda parlamentarizm sisteminin cari olduğu yerlerdir - tek fırka sistemine katıyen tahammül olunmaz! Bu ancak demokrasiyi resmen inkâr eden memleketlerde, mesela, Rusya’da caridir.

Her zaman büyük bir alaka ile takip ettiğimiz nutuklarında büyük lider Gazi Paşa Hazretlerinin demokratizm umdesi üzerinde ısrar ettiklerini görmüşüzdür. Her zaman aynı samimilikle tekrar olunan bu nutuklarla, Türkiye’deki “tek fırka sistemi” arasında bir ünsiyetsizlik görüliyordu. Bu tezat iki türlü izah olunabilirdi: ya demokrasi hakkında söylenen sözler samimi değildi yahut yalnız bir fırkanın mevcudiyeti, zaman icabı olarak, muvakkattir.²⁸⁴

Resulzâde, makalesinin sonlarında şimdiye kadar “tek taraflı kalan” Atatürk’ün cumhuriyet ve demokrasinin korunmasını sağlama adına parlamentarizme ehemmiyet verdiğini belirtmiştir. Resulzâde, doğu illerinde süren isyana ve ekonomik sahada karşılan zorluklarla Cumhuriyet rejiminin buhranda olduğunu söyleyenlere karşı en iyi cevabın, demokrasinin yerleştiği gösteren bu kararda olduğunu belirtir. İnkılâbın başka bir tabirle dâhili harp olduğunu söyleyen Resulzâde, harbin de kendi kuralları olduğunu ve tek fırka sisteminin de dâhili harp döneminin zaruretlerinden biri olduğunu belirtmiş ve ikinci

²⁸³ “Ağustos zaferi münasebetile”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.7, Eylül 1929, s.1.

* Bundan sonra SCF olarak yazılacaktır.

²⁸⁴ “Açılan parlamentarizm devri”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.20 (8), Eylül 1930, s.330.

partinin de kurulmasıyla inkılâbın bu harbi kazandığını söylemiştir. Resulzâde, bu gelişmenin Azerbaycanlılar için önemini ise şu sözlerle ifade etmiştir:

Evet, şu andan itibaren Türkiye’de cumhuriyet uğrunda cidal devri kapanmış, cumhuriyet ananelerini tesis ve terbiye devri başlamıştır!

*Bu hadiseye biz Azeriler iki sıfatla memnunuz: Türküz – Türkiye’nin zaferine seviniyoruz. Cumhuriyetçi ve demokratiz - Cumhuriyet ananesinin kökleştiği bizi sevindiriyor. Sevindiriyor çünkü memleketimizi istila eden Rus kuvvetine karşı bir taraftan milliyet umdesi ile çıkıyor, diğer taraftan da demokratizm prensibiyle karşı geliyoruz!*²⁸⁵

Odlu Yurt mecmuasının bir sonraki sayısında da SCF’ye destek sürmüştür. 21. sayıda *Odlu Yurt*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Reisi ve İstanbul mebusu olan Hamdullah Suphi’nin (Tanrıöver) gençliğe hitaben yazdığı serbest münakaşa ve hürriyeti tefekkür esasları etrafında olan “*Akşam*” gazetesindeki “*Bu Sesi Korumayacaksın*” adlı yazısını aktararak çok partili hayata geçişe olan desteğini sergilemeye devam etmiştir.²⁸⁶

SCF’nin kapanması kararı, *Odlu Yurt* mecmuasında yer almamıştır, fakat iktibas edilen bir makale vesilesiyle konu mecmuada gündeme gelmiştir. Aslen Azerbaycanlı olan Ahmet Ağaoğlu, bu fırkanın önde gelen isimlerindendi ve meclis tartışmalarında sıklıkla yer alıyordu. Makalede aktarıldığına göre, bu tartışmalarda “*gayriciddi ve manasız*” bir şekilde Ağaoğlu’nun “*Şi*” olmasının dillendirilmesi, aslen Azerbaycanlı olması nedeniyle de gazetelerde yer alan bazı yazılarda yabancı muamelesi yapılması, Malatya Türk Ocağı’ndan H. Hulki’nin buna karşı “*Akşam*” gazetesinde yazı yazmasına sebebiyet vermiştir.²⁸⁷ *Odlu Yurt* mecmuası, Ağaoğlu’na sergilenen bu tutumun mecmuada vurguladığı milliyet ve Türklük değerleriyle çeliştiğini dile getirerek yazıyı aynen yayınlamıştır.

SCF’nin kapatılmasından bir süre sonra ilân edilen CHF’nin programı, Resulzâde’nin değerlendirmesiyle *Odlu Yurt* mecmuasının 29. sayısının başyazısına konu edilmiştir. Resulzâde, fırka programını detaylı bir şekilde inceleyerek “*Cumhuriyet Halk Fırkası beynelmilel demokrasinin kabul ettiği bütün ana prensipleri benimsemiştir.*” demiştir, tenkit ettiği noktalar ise şunlardır:

²⁸⁵ agm., s.332.

²⁸⁶ “H.Suphi beyin mühim bir makalesi”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.21(9), Teşrinievvel 1930, ss.376-380.

²⁸⁷ “Matbuat ve Kitabiyat”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.24(12), İkincikanun 1931, ss.484-486.

...İkinci kısmın ikinci maddesinde deniliyor ki: 'Türkiye Cumhuriyeti halkın ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir.'

Şu suretle sınıfları esasları inkâr eden Halk Fırkası, bittabi, sınıf mücadelesini de reddediyor ve bu mücadele yerine Türkiye'de, başlıca olarak, beş kısma ayırdığı çalışma zümreleri arasında umumî ahenk ve tesanüt tesisini terviç ediyor.

Millî demokrat bir firkanın, idaresine geldiği cemiyet dâhilinde, halk tabakaları arasında mücadele ve harp değil, ahenk, tesanüt ve sulh teminine çalışması ve bunu kendisine prensip olarak alması kadar tabî bir şey olamaz. **Fakat menfaat ihtilafından doğan mücadeleyi bertaraf etmek için sınıfların esasen gayri mevcut olduğunu dava etmek mi, yoksa bu mevcudiyetleri kabul ile aradaki mücadele mevzularını bertaraf veya tadil etmek suretiyle sınıflar arasında bir barışma tesisine doğru gitmek mi daha hayırlıdır?!.. İşte şurada nazara ilk gelen bir mülhaza ki, programın şu kısmındaki nazarî esasın ne dereceye kadar isabetli olup olmadığı hakkında bir lahza durmayı mucip oluyor...**

...Programda vatandaşların ferdî hürriyet ve haklarından sarahatle bahsedilmekte iken korporasyonlar, içtimaî iktisadî teşekkül ve zümrelerin hak ve hukukları sükûtle geçilmiştir. Bu sükût bizce programın calibî tenkit bir noktasıdır. Bu husustaki "boşluğu" birinci kısımdaki amme hukukunu tayin eden 4. maddedeki formülün doldurmakta olduğunu dava etmek kabil olsa da, yine de meselenin müphemiyetten arî olmadığı fikri inkâr olunamaz.

Programda, firkanın ana vasıfları sayılırken Cumhuriyet Halk Fırkası: a) cumhuriyetçi, b) milliyetçi, c) halkçı, d) devletçi, e) laik, f) inkılâpçıdır denilmiştir.

Şu sonuncu vasfın üzerinde biraz durmak isteriz... Bugünkü terminolojiye göre, milliyet, hürriyet ve millî tesanüt prensiplerini mefkûreciliğinin esaslarından sayan bir fırkayı "inkılâpçı" diye kabul etmek caiz midir?

İnkılâpçı fırka mefhumu içtimaî nizamî kökünden devirmek isteyen ihtilâlcî sosyalistler, komünistler ve anarşistlerdir ki onlarca mülkiyet merdud, sınıf mücadelesi ise memduhtur.

Şüphesiz Halk Fırkası'nın inkılâpçılıktan kastettiği mana bu değildir. ...Burada "Fırka, milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar" denilmektedir.

Buna göre de her türlü yanlışlığa ve iltibasa meydan vermemek için bu yerde "İnkılâpçı" yerine "Radikal" dense, bizce, maksada daha mutabık olur. Halk Fırkası'nın bizce bariz vasfı onun **radikalizmidir**.²⁸⁸

²⁸⁸ "Halk Fırkasının Programı", *Odlu Yurt*, Y.3, S.29, Haziran 1931, ss.97-102.

Resulzâde, ayrıca bu sayıda Türk İnkılâbı'nı Fransız İnkılâbı'yla karşılaştırarak Türkiye'nin “Şark” için mahiyetini vurgulamıştır:

Siyasî sahada ferdi hürriyeti, içtimaî kuruluştaki ailevî, iktisadî faaliyette de mülkiyeti, müdafaa ettiği sistemin ana prensipleri olarak kabul eden Halk Fırkası, bununla, bugünkü modern demokrasi sistemine intibak eylemiş, aynı zamanda, layık bir idare esasını terviçe bu sistemin en canlı noktasını dahi ihmal etmemiştir. Asıl bu noktaya verdiği ehemmiyetlerdir ki, program, Şark âlemi fikriyatında ve Şark'ta hakiki hürriyet zihniyeti tesisinde mühim bir rol oynayacak, beynelmilî bir fikir amili olacaktır. “Din telakkisi vicdanî olduğundan, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili gören” Halk Fırkasının bu görüşü ile bütün Şark terakki sevenlerine müritlik rolü oynadığı aşikârdır.

...Şüphe yoktur ki Halk Fırkası Şark'ta en feyzli bir inkılâbî başarımıştır. Kendi zamanında Fransa inkılâbının Garp'ta yaptığı gibi Türkiye inkılâbı Şark'ta yapmıştır.

“Vesika”nın ve hadisenin haiz olduğu tarihî ehemmiyete hürmeten şu noktaları kaydetmekle beraber, programın Müslüman Şark'ı fikriyatçılığında oynayacağı büyük rolün kıymetini takdirde katıyen tereddüdümüz yoktur.²⁸⁹

Resulzâde'nin Halk Fırkası'nın programını değerlendirdiği bu sayıdan sonra *Odlu Yurt* ancak bir sayı daha çıkmıştır. Bu son sayıda Mirza Bala, “Millet ve Devlet” adlı makalesiyle neden ulus devlet yaklaşımını benimsediklerini açıklamıştır. Mirza Bala'ya göre devletler, millî devlet şekline doğru tekâmül etmektedir. Yazıda I. Dünya Savaşı sonrası tüm Garbî Avrupa ülkelerinin millî devlet şeklinde olduğuna dikkat çekilmiş ve bu durumun Rusya'yı dahi etkilemiş olduğu, fakat burada kurulan millî devletlerin yalnızca beşinin bağımsızlığını koruyabildiği söylenmiştir. Mirza Bala, halk hareketlerinin demokrasi, milliyetçilik ve hukukla iç içe olduğunu şu sözlerle açıklamıştır:

Bir halk yalnız millî harsı, millî lisanı ve edebiyatı millî an'ane ve tarihi vasıtasıyla hâkimiyeti siyasiyesini tesis edebileceğinden her bir demokrasi hareketi millî hareket demek olur. Nasıl ki milliyet hareketi de halk hâkimiyetiyle neticelenir.

Hakiki ve tam bir demokrasi ve milliyet hareketi her zaman aynı şey ve her zaman birbirine karışmış ve beraber yürüyen kuvvetlerdir.

²⁸⁹ “Halk Fırkasının Programı”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.4(29), Haziran 1931, ss.98-102.

Şahsın hürriyet ve müsavatını ilan eden hukuku beşer beyannamesi, insanın hukuku tabiyesinin muhafazası için vazolunacak kanunların “millî iradenin ifadesi olduğunu” dahi kaydetmektedir.²⁹⁰

Mirza Bala, yazısının devamında Türkler için devletin varlığının ve devamlılığın çok mühim olduğunu Orhun abidelerindeki metinler de dâhil olmak üzere tarihten alıntılarla açıklamış ve yazının sonunda Türkler için halk hareketinin, millî hâkimiyetin ve millî devletin önemini şu sözleriyle açıklamıştır:

Türk tarihinde halk hareketinin kuvveti, Cengiz ve Teymur gibi kuvvetli hakanların bile Kurultay’dan boyun kaçıramamaları ile sabittir. Bu hareketin bilahare, 1917-1920 senelerinde Azerbaycan, Kırım, Başkurt, Kazan ve Türkistan’da ve 1920’den itibaren Türkiye’de nasıl tam “Millî Hâkimiyete” kadar yükselmiş olduğu millî tarihimizin tetkik olunacak en mühim sahifelerinden biridir.²⁹¹

Odlu Yurt’un 30-31. sayısının ardından Bakanlar Kurulu’nda alınan karar gereği Sovyet karşıtı siyasî muhaceretin mecmuaları ve gazeteleri kapatılmıştı. Bu açığı kapatmak adına, Azerbaycan’ı ve Türk dünyasını tanıtacak ve bu konuyla alakalı bilimsel makaleler yayınlayacak olan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* mecmuası yayına başlamıştır. Elbette bu mecmua sınırlı da olsa siyasî makaleler yayınlamıştır. Mecmuanın 10. sayısında başyazı, ilk Türk dili Kurultayı’na ayrılmış ve bu kurultayın taşıdığı mana ve esir Türk halkları için önemine değinilmiş, ayrıca aynı sayıda Reşit Galip’in açılış konuşmasına yer verilmiştir.²⁹² Mecmuanın 21-22. birleşik sayısı, Türkiye Cumhuriyeti’nin 10. yılına ayrılmıştır. Cafer Seydahmet Kırimer, bu sayıda çıkan yazısında Türkiye’nin geldiği noktayı Türk tarihinin geçirdiği süreci de ele alarak tahlil etmiş ve Türkiye’nin ilerlediği yolun aynı zamanda bütün Türk dünyası etkisi olduğunu söylemiştir:

*Türkiye’de cumhuriyetin tahakkuku tarihi, dili, kanı, imanı bir olan bütün Türklüğün kaynaşması ve yarınki bütün Türk elleri cumhuriyetlerinin millî siyasî bir yolda anlaşmaları için her türlü kaydı ve şartı tabii olarak kaldırıyor ki bundan bütün **inkılâpçı Türkçülerin** sevinmeye, Türk millî vicdanının ümitlenmeye yerden göğe kadar hakları vardır.²⁹³*

²⁹⁰ “Millet ve Devlet”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.5-6(30-31), Temmuz-Ağustos 1931, ss.147-148.

²⁹¹ agm., s.150.

²⁹² “İlk Türk Dili Kurultayı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.1, S.10, Birinciteşrin(Ekim) 1932, ss.313-314.

²⁹³ “Cumhuriyetin On Yıllığı Münasebetile”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.21-22, Eylül-I. Teşrin(Ekim) 1933, s.332.

Azerbaycan siyasî muhacereti temsilcilerinden Mustafa Vekilli Türkiye'nin 10 yılda geldiği noktayı inceleyen kapsamlı yazısında şu sözleri zikretmiştir:

Türkiye tarihinde yeni bir dönüm noktası başladı: Kemalizm. ...Milletle onun büyük tarihî kahramanı el ele, kalp kalbe yürüdükleri zaman harikalar yaratırlar. Gazinin milletiyle beraber bu az zaman içinde yarattığı büyük eser bunun en parlak delilidir. ...Türkün kanı ile yoğrulmuş, azmine dayanmış Cumhuriyet Türkiyesi. Osmanlı tarihinin son devirlerinde de bu Türk milleti büyük fedakârlıklar yapmadı mı, harp meydanlarında seller gibi kanlar akıtmadı mı? Neden gene bu imparatorluk çöktü? Çünkü devletin istinat ettiği temel, esas zaman geçtikçe çürümüş, delik deşik olmuştur. Çünkü istikamet yanlış alınmıştı. Ümmet, Osmanlılık... Bu mefhumların artık hiçbir şey ifade etmediğinin ve bu temelin çoktan sallanmakta olduğunun farkına varılmadı. Yeni çekilen inkılâp bayrağı, devlet bilmem kaç mukaddes öktüz üzerinde duruyormuş masallarını attı ve devleti yeni temel, asrî esas üzerinde kurmaya koyuldu: Milliyet esası. ...Kemalizm, Türk gemisini Osmanlı zihniyetinin karanlık bulutları ve hurafatlarla çalkalanan dalgaları içinden kurtardı. Bu topraklara hâkim Türk milletidir, bu devlet Türk devletidir – dedi. ...Bu kadar mühim işler ve derter arasında birden Ankara'da büyük bir Türk Tarihi kongresi. Biraz sonra İstanbul'da Türk Dili kongresi. ...Gazi büyük Türk milletinin koca ve zengin bir tarihe malik olduğunu anlatmak istiyor. Bu milletin Asya ile Avrupa arasına yayılmış ve her tarafta Türk harsı bayraktarlığını yapmış güzel, fakat sahihsiz bir lisanı olduğunu göstermeye çalışıyor. ...Umum ideolojideki bu inkılâpla büyük Türk inkılâbı başladı. Ve bu inkılâp ilk hamlede Osmanlı zihniyet ve mefkûresiyle beraber çürümüş olan saltanat ve hilafet esaslarını cezrî tedbirlerle söküp attı. Devlet makinesi asri temel üzerine kuruldu: Hâkimiyet-i Milliye.

Bununla da Halkçılık, demokratizm prensipleri ileri sürüldü. ...Adliye ve irfan sahalarında yapılan esaslı değişiklikler, tek mahkeme, tek mektep usulünün kabulü ileriye doğru büyük adımlar idi. Bir Latin alfabesinin kabulü kendi kendine inkılâp içinde ayrıca bir inkılâptır. Sonra yeni rejim memleketi bürümüş kara taâssup perdesini yırttı. Asırlarca milletin ruhunu istila etmiş ve benliğini kemiren bu korkunç kâbusa karşı açılan mücadele hiç de kolay bir iş değildi. Ve bu mücadele inkılâbın belki en ehemmiyetli cephelerinden birini teşkil eder.

Bir milletin siyasî istiklâlinin dayanacağı en mühim temel, onun iktisadî istiklâlidir. Bunu pekâlâ idrak etmiş olan Kemalizm Türkiyesi yeni iktisadî siyasetine kapitülasyonların atılmasıyla başladı. Ve bu siyasetin tuttuğu yol – bir taraftan ziraat ve köylüyü himaye, diğer taraftan da yeni millî sanayi yaratmak, memleketi sanayileştirmektir. ...Cumhuriyet hükümetinin birçok yeni karar ve tedbirleri, aşarın lağvı, vergilerin yeni esaslar üzerine tanzimi, memleketin uzak köşelerini birbirine bağlayan yeni demiryolları, bunlar hepsi malî iktisadî siyasetin verdiği semerelerdir.

Burada Türkiye inkılâbının bir hususiyetini ayrıca kaydetmek isterim:

Zamanımızdaki diğer inkılâplar büyük nümayiş ve gürültülerle, parlak şiarlarla, Halka geniş vaatlerle başlar. Sonra da Sovyetlerde olduğu gibi, bütün hayatı inkılâp için tecrübe tarlası olan aç millete ekmek yerine nutuk vermekle

*biter. Türkiye İnkılâbında ise nümayiş, gösteriş, havaî vaatler olmadı. Türk ricali gayet mütevazı, aynı zamanda da real devlet adamları olduklarını gösterdiler.*²⁹⁴

Azerbaycan Yurt Bilgisi, bir sonraki sayısında da Avrupa’da faaliyetlerini sürdürmek durumunda kalan Resulzâde’nin Berlin’de yayınlanan *İstiklâl* gazetesinde çıkan yazısını aktarmıştır. Resulzâde; Türkiye’de cumhuriyetin ilan edilmesi, inkılâpların uygulanması ve diğer kat edilen aşamaların sadece Türkiye’de yaşayan Türkleri değil, bütün Türkleri etkilediğini ve bu sayede siyaseten olmasa dahi manen güçlendirdiğini söylemektedir:

... Türkiye inkılâbının şumulü sade Türkiye’ye ait değildir. Cumhuriyet kanunları sade Türkiye dâhilinde tatbik olunuyorsa da, bu kanunların kökünün teşkil eden büyük umdelerin tesiri Türkiye haricinde ve bilhassa Türkiye dışındaki Türk illerinde caridir. Bu itibarla Türkiye inkılâbı beynelmilel bir şümule maliktir.

Nakilden müstakil bir akıl, dinden ayrı bir dünya, kadına hürmet esasına müstenit demokratik bir aile, her türlü imtiyaz ve zümre tahakkümünden ari, hürriyet, müsavat ve içtimaî tesanüt esasına dayanan bir cemiyet, bütün milletin okuryazar olmasını güden bir devlet, en kolay bir yazı, halkı düşünen ve ilhamını ondan almak isteyen bir edebiyat, beynelmilel kültür müsabakasında Türklüğe kendi ehemmiyeti ile mütenasip şerefli bir yer – işte bu on yıl içinde Türkiye Cumhuriyeti’nde tatbik olunan ıslahat programının en mühim noktaları!

Bu öyle bir programdır ki onun tatbiki sade biz Azerbaycan milliyetçileri için değil, ailemum bütün Türk ileri milliyetçileri için her zaman mukaddes bir arzu, erişilmesi istenilen büyük bir ideal olmuştur ve bu gün de öyledir.

*... Biz, Türklüğün edebi düşmanı Çarlık Rusyası’nın bugünkü şekli bulunan Sovyetlere karşı hürriyet, milliyet ve istiklâl namına vuruşan Türk iller, her ne kadar Türkiye hükümetinin taktik olarak kullandığı Bolşevik Rusya ile müdara siyasetinden maddeten zararda isek de, program olarak tatbik ettiği büyük umdelerden manen faydadayız.*²⁹⁵

Ahmet Caferoğlu, Abdullah Battal Taymas, Abdülkadir İnan, Hâilil Has Mehmet ve A.N. Hakimbay’ın yazılarının da yer aldığı bu sayıda Osmanlı’nın son döneminde yaşanan zorluklar ve Atatürk’ün liderliği ile Türkiye Cumhuriyeti’ne giden yol, yazarların kendi ülkelerinde giriştikleri mücadeleler, Türkiye’deki inkılâbın başarısı ve bunun Türk ve İslâm dünyası için önemi vurgulanmıştır.

²⁹⁴ “Şanlı Bayram”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.21-22, Eylül-Birinciteşrin(Ekim) 1933, ss.316-319.

²⁹⁵ “Esir Türk Elleri Muhacirlerinin Cumhuriyet Bayramını Tesitleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.23, II.Teşrin(Kasım) 1933, ss.424-426.

3.3. MECMUALARDA TÜRK İNKILÂBİ'NİN YANSIMALARI

Bolşevik karşıtı siyasî muhacereti oluşturan kişilerin, kendi ülkelerinde giriştikleri millî mücadelelerinde talep ettikleri haklar ve tatbik ettikleri millî yönetimler incelendiği takdirde bunların temel hak ve özgürlükleri temin etme arayışında olan millî, demokratik bağımsız veya özerk cumhuriyetler olduğu görülür.

Rusya İmparatorluğu döneminde yapılan Rusya Müslümanları Kongreleri ve buna bağlı sınırlı siyasî tecrübeler, 1917 devrimi sonrası Azerbaycan'da kurulan bağımsız cumhuriyetin Kızıl Ordu işgaline dek iki yıl yaşayabilmesi ve bu kısa sürede yürüttüğü ciddi faaliyetler ile Kırım'da kadınların da seçme ve seçilme hakkına sahip olduğu seçimlerle Kurultay'ın toplanarak Kırım Ahalî Cumhuriyeti'ni ilan etmesi gibi örnekler, Rusya İmparatorluğu yönetimi altında yaşayan Türklerin demokratik ve muasır değerleri benimsediğini göstermektedir. Bu gibi değerlere sahip, mühim tecrübeler yaşamış ve fakat ülkelerinde yürüttükleri millî mücadeleyi hariçte yürütmek durumunda kalan siyasî muhacirlerin, Anadolu'da süren bağımsızlık mücadelesini ve ardından Ankara'da meclis hükümetinin yönetim biçimi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) etrafında biçimlenen bağımsızlık savaşının ardından 'cumhuriyet' idaresinin ilanını desteklememeleri düşünülemezdi. Nitekim siyasî muhaceret, seslerini duyurma amacıyla yayınladıkları mecmualarda bu devrimleri yakinen takip etmiş ve okuyucuları ile görüşlerini paylaşmışlardır.

Lozan Antlaşması'ndan sonra yayın hayatına başlayan Azerbaycan siyasî muhaceretinin yayın organı *Yeni Kafkasya* mecmuası, ilk sayısında Ali Mansur imzalı "Lozandan Sonra" adlı bir yazıya yer vermiş ve Türkiye'yi Lozan zaferi ile rehavete kapılmayarak 'hastalık' olarak tanımladığı ekonomik geri kalmışlık ve bağımlılığı vurgularken askerî zaferleri sıralar, nihayet Lozan'ı ünlem imiyle vurgular; önce-sonra ilişkisinde 'zafer sarhoşluğu'nun baş döndürücü gücü karşısında, Türkiye'deki inkılabı sahiplenerek 'biz' iyeliğinde "*Karşımızda daha çok gidilecek sa'y ve imar yolu vardır. Mazinin bize terk ettiği pek müessif meseleleri hâl etmeliyiz. Bu hasta meseleler ise her tarafa kök atmış, müzmin bir hâle gelmiştir. Hayatımızın ekser-i hususatı bu hastalıklarla maluldür*" gerçek tespitini yapmış ve "Yeni Türkiye'nin "yeni esaslar" üzerine kurulması gerektiğini duyurmuştur. Yazarın beklentisi; devlet hayatının *asrî hükümetlere yakışır* esaslarla tesisi ve ardından gelecek program dâhilinde acilen,

hayatın her sahasına etkisi olacak ‘Siyaset-i iktisadiye ve siyaset-i milliye’yi izlemek, gaflete kapılmamak gerektiği konusunda uyarmıştır:

İnönü, Sakarya, 26 Ağustos ve nihayet 24 Temmuz! (Lozan 1339)

*Şimdi tarihimizin yeni devri başlıyor. Fakat zafer başımızı döndürmesin, iktisap olunan şan ve şerefle sermest-i gaflet olmayalım. Karşımızda daha çok gidilecek sa’y ve imar yolu vardır. Mazinin bize terk ettiği pek müessif meseleleri hâl etmeliyiz. **Bu hasta meseleler ise her tarafa kök atmış, müzmin bir hâle gelmiştir. Hayatımızın ekser-i hususatı bu hastalıklarla maluldür.***

Yeni Türkiye yeni esaslar üzerine kurulmalıdır. Hayat-ı devlet, asri hükümetlere yakışır esaslı ve asri temeller üzerine tesis edilmelidir. Sırada bulunan birçok mesele ve programlardan azami bir dikkat ve ehemmiyetle görülecek iki mesele vardır: Siyaset-i iktisadiye ve siyaset-i milliye.

İktisadî bir iktidar olmadan siyasî istiklâlin haddi zatında kendini aldatmaktan başka bir şey olmadığını ispata sarf-ı evkat etmek lazım mıdır? Kendimizden gizletmeyelim ki iktisaden biz, belki de dünyanın en geride kalan milletiyiz. Her şeyde biz ecnebi mamulâtı ile sermayesine muhtacız. Bütün kuvvetlerimizi, bütün emeklerimizi iktisadî mekanet istihsaline hasretmeliyiz.²⁹⁶

İhtilâl deyince aslında “Millî ve iktisadî siyaset”in ehemmiyetine vurgu yapan bu yazıda kazanılan zaferlerin, iktisadî başarı ile taçlandırılmazsa ve her alanda mevcut geri kalmışlığa çare bulunmazsa, heba olacağı belirtilmektedir.

Yeni Kafkasya’nın “Cumhuriyet İdaresi” başyazısı, cumhuriyetin ilan edilmesi üzerine yazılmış, Şark toplumlarının geri kalmış yaşayışında “feodal” sınıfın nasıl emperyalist ülkelerin gönüllü ortakları olarak sömürü vasıtaları olduklarına ve I. Dünya Savaşı’nın bu düzeni kırarak Şark toplumlarının millî zümrelerine çağdaş bir yönetim kurma fırsatı verdiğini ve bu yönetimin demokratik bir cumhuriyetten başka bir idare şekli olamayacağını tereddütsüz vurgulamıştır. II. Meşrutiyeti alkışlamış ve ülke genelinde seçimlerle kurdukları demokratik yönetimlerde çağdaş anayasalar kabul ederek çok partili/gruplu siyaseti tecrübe etmiş siyasî muhaceret, “Çürümüş ve yaramaz” eski müesseselerin ve hanların, sultanların, şahların ve racaların idealinin Şark’ta gelişen yeni millî hareketlerin idealinin olamayacağını, henüz hilafeti ilga etmemiş Türkiye’de açık bir şekilde ifade etmiştir:

²⁹⁶ “Lozandan Sonra”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, 24 Eylül 1339(1923), s.3.

*Harb-ı umumî, Avrupa emperyalizminin zaafını mûcib olmakla, Şark cemiyetlerinin terakkî ve inkişafına engel olan bağları da çözdü. Millî istiklal mefkûresi ile kuvvet bulan faâl ve millî istihsalatın nazımı olabilecek zinde bir zümreyi harekete getirdi. **Bu zümrenin ideali hiç şüphesiz ki şahların, sultanların, hanların ve racaların idealinden olamazdı.** Bu zümreye göre harb-ı umumî neticesinde hâsıl olan tarihî fırsattan bilistifade, Şark hayatını asri esaslar üzerine kurmak lazımdır. **Bunun için çürümüş ve yaramaz olduğunu hayatta ve tecrübede ispat etmiş eski müesseselerden necat umulmaz. Yeni fikirler, yeni mefkûreler, yeni de şekiller ister.***

Şarkı istila eden millî hareket halkın hareketidir. Halkın hareketinin tesis edeceği hükümet mana itibariyle demokrasiden, şekil itibariyle de cumhuriyetten başka olamaz.

Şark hareketinin pîşvası olan Türkiye böyle şeklen cumhuriyet, manen demokrasiye istinat eden bir hükümet tesisine muvaffak olursa – ki muvaffak olacağına iman ederiz – Türklüğün atideki büyük siyaseti nokta-i nazarından dahi pek mühim ve pek faideli bir kadem atmış olur.

Bu kadem atılmış, asri bir hükümet ve hayat kurmak azminde bulunan kahraman Türkiye cumhuriyet idaresini ilan eylemiştir.

İstiklal mücadelesindeki ma'şerî hareketiyle harikalar ibraz eden Türk halkının dehasına itimaden temenni edelim ki bu “cumhuriyet”, “demokrasi” özeği ile dolu semeredâr bir ağaç gibi neşv ü nemâ bulsun.

Türkiye Halk Cumhuriyeti'nin hükmen ve fiilen tesisi şark hareket-i milliyetperveranesini maksada doğru en kısa ve sağlam bir yoldan götürmek için kılavuzluk edecek pek nurlu bir meşal olur. Bu meşalin daima ziyâdâr olmasını can-u dilden temenni ederiz.²⁹⁷

“Türk İnkılâbının Kemali” adlı makalede Türk halkının ve “Anadolu Mehmetçîği'nin”, İstiklâl Harbi kadar hiçbir hareketi benimsemediği ve Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kazanılan başarıları elde edenler kadar kendisine yakın “öz başçılar” görmediği belirtilerek, kazanılan zaferin Lozan Antlaşması ile tasdikine rağmen asrî bir devlet olma yolunda çalışılmazsa tekrar benzer tehlikelerin yaşanacağı ve müstemleke olma tehdidinin devam ettiğine dikkat çekilmiş ve Türkiye’de şu tedbirlerin alınmasının düşünüldüğü yazılmıştır:

Bu kâbusun sine-i milletten atılması için teklif olunan çareler ise Büyük Millet Meclisi tarafından bir veçhe ati düşünülmektedir: 1- Eski hanedan-ı saltanat azasının Türkiye hudutları haricine ihracı. 2- Medreselerin ilgası ile bütün tedrisatın Maarif Vekâleti nezaretine verilmesi suretiyle mekteplerin tevhidî. 3-

²⁹⁷ “Cumhuriyet İdaresi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, 15 Teşrinisani(Kasım) 1339(1923), ss.1-2.

Nizamiye ve Şer'iyye mahkemeleri şeklinde mevcut olan farkların izalesi ile bütün mahkemelerin Adliye Vekâletinde tevhidî ve kanunların vezninde memleketin ihtiyaçlarından başka hiçbir kaide tabii olmaması. 4- Şer'iyye Vekâletinin kabineden ihracı, hilafetin lağvı ve Evkaf-ı Milliye vazifelerinin Vekâleti ile Maarif Vekâletine devri. 5- Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisinin kabineden ihracı.

Şark'ı muasır bir cidal-ı hayatta kötürüm hâlinde bulunduran kâbus-ı manevîden halâs etmek için bunlardan daha cezrî şerait düşünülemez. Bu esasatı tatbik etmekle Türkiye, yalnız kendisini değil, diğer Şark ve İslam milletlerine dahi hüsn-ü misal teşkil etmeye, bütün İslam milletlerini kurtarmış oluyor.²⁹⁸

Makalenin sonunda, tüm bu değişikliklerin ve tedbirlerin halka iyi anlatılmasının ve iktisadî inkılâpların etkisinin özellikle köylerde görülmesinin olası huzursuzlukları giderilmesinde mühim rol oynayacağı ve **halkın sözden çok işe baktığına** dikkat çekilmiştir. “Pek Kıymettar Bir Karar” adlı 21. sayının başyazısında da yine köylüyü yakından ilgilendiren aşar vergisinin kaldırılması kararı konu alınmıştır. Makalede, öncelikle bu verginin kaldırılmasının mahiyeti anlatılmış ve diğer inkılâplardan hiç de geri kalır yanı olmadığı, aksine köylüyü doğrudan ilgilendiren ve yaşamına etki edecek olan bu yeniliğin çok önemli olduğu aktarılmıştır:

Aşar vergisinin ilgası ve iltizam usulünün refi ile Anadolu köylüsüne ne gibi tahsilat gösterilmiş olduğunu burada tafsil edecek değiliz. Mesele ile az çok alakadar olanlar bunun ne olduğunu bilirler. Bizim, esas itibariyle, ehemmiyet verdiğimiz mesele milletçi ve halkçı Türkiye'nin asrî bir hükümet teşkili için hakiki halk kütlesine istinat etmek lüzumunu idrak ettiğidir.

Aşarın ilgası ile yeni Türkiye hükümeti ziraî sınıfına istinaden idare-i hükümet ettiğini ihsas ettiriyor.

*Siyasîyatta demokrathlık, manevîyatta milliyetperverlik pâyeleri üzerine kâin bir hükümet için iktisadîyatta halkçılık payesinden başka bir istinat aramak, bozuk bir “sehpa”ya dayanmak olurdu.*²⁹⁹

Yapılan bu değişiklikle hükümetin hakiki halk kütlesine dayanmak gerekliliğini idrak ettiği söyleyen *Yeni Kafkasya*, demokrathlık ve milliyetçiliğe dayanan bir hükümetin ekonomide de halkçı olmasının doğal olduğunu belirtmiştir.

²⁹⁸ “Türk İnkılâbının Kemali”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, 1 Mart 1340(1924), s.2.

²⁹⁹ “Pek Kıymettar Bir Karar”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, 15 Ağustos 1340(1924), s.2.

Sovyet karşıtı siyasî muhaceret mensuplarının yaşadıkları siyasî tecrübeler sayesinde Türk inkılâplarını kabul ve destek noktasında tereddütleri yoktur. Mecmualarında Türkiye ile ilgili haberleri ve makaleleri sınırlı tutan, mühim günlerde anma mesajı niteliğinde yazılar yazan siyasî muhaceretin sayfalarında inkılâplarla ilişkili en çok sayfalara taşınan şu üç konudur: Türk dili ve harf inkılâbı, irticaî faaliyetler ve Atatürk inkılâplarıyla şekillenen ‘Yeni Türkiye’yi Bolşevik Rus, Monarşist Rus ve Ermeni çevrelerince Pantürkizm/Panturanizm fikir akımlarıyla ilişkilendirme gayreti. Pantürkizm ve Panturanizm münakaşalarında siyasî muhaceret mensupları gerek kendi mecmualarında gerekse yabancı matbuatta yazdıkları yazılarla Türk inkılabını savunma noktasındadırlar; irticaî faaliyetlerde de yine bu faaliyetleri ‘kara bela’ diye niteleyerek ve ‘kızıl’ irticayı da unutmuyarak her ikisinin de demokrasiyi ve cumhuriyeti hedef aldığını vurgulamış, bu gerici hareketlere karşı en sert tedbirler alınması gerektiğini yazmışlardır. Fakat Türk dili ve harf inkılâbı noktasında istinaâ bir durum vardır. Türk dilinin arındırılmasını ve umum Türklüğü birleştirici ve aydınlatıcı rol oynamasının sağlanması gerektiğini söylerler ve Türkiye’nin bunda yükümlü olduğunu belirtirler. Harf inkılâbı noktasında ise itirazdan ziyade görüş farklılığı vardır. Örneğin Azerbaycan siyasî muhacereti için önemli nokta, Türkiye ile Azerbaycan’ın yakınlaşması ve etkileşmesi için kullanılan alfabenin aynı olmasıdır. Türkistan siyasî muhacereti için ise Arap harflerinin kullanımı daha uygundur, çünkü Afganistan’dan Arap ülkelerine kadar dağınık bir diasporaya sahip olan Türkistanlılara ulaşmak istemektedirler. Bu nedenle Türkistanlıların Avrupa’daki süreli yayınları Arap harfleri ile çıkmaya devam ederken Türkiye’de çıkan *Yeni Türkistan*, Latin harflerine dönmüştür.

3.3.1. *Kara İrtica ve Kızıl İrtica*

Siyasî muhaceret matbuatında irticaî faaliyetler konusunda ilk haber, *Yeni Kafkasya*’da “Şarkın Kara Belası” adlı başyazı ile duyurulmuş olan Şeyh Said isyanına dairdir. *Yeni Kafkasya*, devrimlere karşı böyle reaksiyonların görülmesinin beklenen bir olgu olduğunu ve isyanın çıktığı bölgedeki hâkim sistemin derebeylik olmasının, şeyhlerin ve beylerin etrafında toplanmış aşiretlerden ibaret bir düzen varlığının bunda kolaylaştırıcı etki yarattığını belirtmiştir. Saltanatı ve hilafeti ilga etmiş, din ve devlet işlerini birbirinden ayırmış ve her alanda çağdaşlaşma yoluna girmiş bir cumhuriyette

sıranın kendilerine geldiğinin farkında olarak harekete geçtiklerini söyleyen mecmua, bunu 31 Mart vakasına benzetmiştir:

Meşrutiyete mukabil 31 Mart vakası çıktığı gibi, cumhuriyete karşı dahi böyle bir hadise çıkacaktı.

Memleketin her tarafında mukabil bir propagandanın mevcudiyeti his olunuyordu. Bu propagandanın en büyük silahı din ve mukaddesat-ı diniye namına işfalde bulunmak, taassubî tahrik eylemekti. Şarkta mürtecilerin ekseriyetle kullandıkları “din perdesi” süflî menfaat arkasından koşan abûs çehreleri örtüyor, efkâr-ı umumiye zehirleniyor, kara kâbusun çökmesi hazırlanıyordu... İşte bu melun çehre: Şeyh Said

... Kara irtica, şüphesiz ki, en müthiş darbeyi yiyecek, yalnız Türkiye Cumhuriyeti değil, nişan aldığı hedef itibari ile, bütün Şarkta demokrasi hareketine indirmek istediği darbenin mücazatını hakkıyla çekecektir.

...Cumhuriyet şark vilayetlerinde icra edeceği katî ameliyat ile derebeylik sisteminin din namına çıkardığı irticayı hakkıyla tenkîl etmesiyle yalnız Türkiye'yi değil, bütün Türk hürriyet ve milliyetperverlerini de sevindirir; yani Şarkı kendisini tehdit eden irtica tehlikesinden, kara beladan kurtarmaya bir daha misal olur..!³⁰⁰

Ülke genelinde irticaya yönelik propagandanın farkında olunması, bunun bir yerde patlak vereceğine dair kanaatin de hâsıl olması dikkat çekicidir. Türkiye'nin irticâî hareketleri özellikle derebeyliğin ve dinî taassubun hüküm sürdüğü bir bölgede engellemesinin umum Şark için de önemli bir emsal olacağı vurgulanmıştır.

Yeni Kafkasya, “İrtica Tehlikesi Bertaraf Oldu” adlı yazıyla Şeyh Said'in yakalandığını bildirmiş ve “Türk demokratisine karşı” yapılmış bu girişimin bertaraf edilmesi sebebiyle memnuniyetini dile getirmiştir.³⁰¹ Bu isyanın niteliğini ve arka planını irdeleyen bir başyazıyı 19. sayısında sunan *Yeni Kafkasya*, bu irtica hadisesine “Kürt meselesi” diyenler olduğunu, gerçekten de yargılananlardan bazılarının bu isyana Kürt istiklâli ve Kürtçülük gayesiyle katıldıklarını söylediklerini aktarmıştır.³⁰² Fakat Şeyh Said ve takipçilerinin ekseriyetinin okuma yazma bilmediğini, Şeyh Said'in de sorgusunda isyanın millî olduğuna dair bir ifadesinin olmadığını söyleyen *Yeni Kafkasya*, burada açılan isyan bayrağını şöyle tanımlamıştır: “...yeni Türk Cumhuriyeti'ne karşı

³⁰⁰ “Şarkın Kara Belası”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.11, 1 Mart 1341(1925), ss.1-2.

³⁰¹ “İrtica Tehlikesi Bertaraf Oldu”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.14, 16 Nisan 1341(1925), s.7.

³⁰² “Şark Vilayetlerindeki Tesviye”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.19, 1 Temmuz 1341(1925), s.1.

isyan eden kuvvet ne bir milliyeti, ne bir dini, ne de bir medeniyeti temsil eder. Burada açılan isyan bayrağı yalnız derebeylik bayrağıdır.” İrticaî karakterde başlayan bu isyan, çevresindeki tüm memnuniyetsizlerin (Derebeyleri: Ağalar, bazı aşiretler, şeriat yanlıları ve Kürt Teâlî Cemiyeti vs.) dâhil olmasıyla farklı yüzler edinmiş ve Cumhuriyet için tehdit yaratmış olsa da, Şeyh Said’in tutuklanması ile ordunun operasyonları neticesinde bastırılmıştır.

Şeyh Said’in oğlu Salahattin’in faaliyetleri ve tutuklanması ile ilgili haberdır. Haberde Salahattin’in faaliyetleri şöyle anlatılmaktadır:

*Bir cemiyet şeklinde teşekkül etmiş bu fesatçıların başında vakti ile Kürt isyanını tertip etmiş olan mashup Şeyh Sait haininin oğlu Salahattin bulunmaktadır. Salahattin babasının idamı esnasında Bağdat’ta harbiye mektebinde bulunuyordu. Şark vilayetlerindeki isyan bastırıldıktan sonra, **Bağdat’ta himayesiz kalan Salahattin İngiliz kumandan Sir Hamilton tarafından himaye altına alınmış** ve mumaileyh kendisine 3000 lira mektep ücreti temin etmiş ve tahsile devam eylesesini temin etmiştir.*

*Salahattin Bağdat’ta Kürt firarilerle ve yüzellilik hainlerden bazılarıyla temas etmekte idi. O sırada firarilerin orada teşkil ettikleri **Kürt Muhipleri Cemiyeti** Türkiye aleyhinde faaliyette bulunmaya başlamıştı. Salahattin de bu cemiyetin rüesasından bulunuyordu. Salahattin’in takip ettiği gaye, babasının intikamını almak ve Kürt istiklâli için entrikalara girişmek idi.*

*...Ahaliyi arkalarından sürükleyebileceklerini tahayyül eden bu gafiller, faaliyete on dört mühür bastırmak suretiyle başlıyorlar. Bu mühürlerin yedisi müdevver ve diğer yedisi mustatil şeklindedir. Müdevverlerde şu ibare vardır: **“Şimalî Kürdistan Cemiyeti”**. Bu yazının ortasında hançer tutan bir el vardır.³⁰³*

Habere göre bir süredir bu faaliyetten haberdar olan ve hareketlerini izleyen hükümet, Salahattin ve arkadaşlarını Erzurum’da tutuklamıştır. Salahattin sorgusunda İngiliz kumandan Hamilton’dan para aldığını itiraf etmiş, fakat bu parayı Türkiye aleyhine kullanmadığını söylemiştir. Salahattin, Şam ve Halep’te kurulu diğer cemiyetlerle temas halinde olduğunu kabul etmiş, fakat bu cemiyetlere temas amacının içlerine sızmak ve amaçlarını öğrenmek olduğunu, daha sonra bu bilgileri Türkiye hükümetine sunarak hizmet etmek gayesini takip ettiğini söylemişse de mahkemede idamı istenmiştir.³⁰⁴ *Odlu Yurt*’un Ağustos 1930 tarihli 19. sayısının Mirza Bala imzalı “Şark Vilayetlerindeki

³⁰³ “Türkiye Hayatı”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.17(5), Haziran 1930, ss.212-213.

³⁰⁴ agm., s.213.

Hadiseler Münasebetiyle” adlı başyazısında; Tebriz-Trabzon transit yolu üzerinde eşkıyalık yapan ve Ağrı Dağı çevresinde “irticaî” ve “haydutluk” faaliyetleri yürüten gruplara karşı hükümetin mücadeleye girişildiği, bu eşkıyaların aslında İran sınır bölgeleri Hoy, Selmas ve Makû bölgelerinde yuvalanmış olduklarını ve İran’ın buna göz yummakla kalmayıp Şeyh Sait isyanından bu yana destekler konumda olduğu söylenmektedir.³⁰⁵ Mirza Bala Kürtler adına siyasî harsî merkezler yaratıldığını, Bolşeviklerin Dağlık Karabağ’da Kürtlere bir “cumhuriyet” ve bunun altında alfabe, matbuat, edebiyat oluşturduğunu, İngilizlerin de aynısını Irak’ta yaptığını ve İran’ın da bu politikalara Şeyh Sait isyanından bu yana destek olmaya başladığını belirtmiştir. Yazısında özellikle İran’a ve Ermenistan’a yüklenen Mirza Bala, Ermenistan’da Taşnak Fırkası’nın sözcüsü olan *Droşak* gazetesi ile İran’da *İran-ı Kebir* gazetesinin pan Aryanizm politikanın sözcülüğünü yaparak Turancılığa karşı Hindistan’dan Farsîlere, Ermenilere ve Kürtlere uzanan bir “Aryan Birliği” olmasının gerekliliğini savunduğunu, bu bağlamda da Kürtlerin siyasî hareketlerine destek olduklarını söylemektedir. Yazısının sonunda Türkiye ile İran arasında mevcut sınır ihtilaflarının ve yapılması gereken düzeltmelerin en kısa sürede hallolmasını gerekliliğini vurgulayan Mirza Bala, her iki ülkenin karşıtlarına alan açmamasını umduklarını dile getirmiştir.

Mirza Bala, “Azerbaycan Hayat ve Matbuatından” adlı makalesinde Sovyet basınının Türkiye’de gelişen son olaylardan rahatsız olarak yazdıkları eleştirel yazılara değinerek, SSCB ile ilişkilerinde sorun istemeyen Türkiye’nin suskun basınına fırsat bilen Sovyet basınının Türkiye’nin doğusunda süren eşkıyalık, ekonomik buhran ve siyasî sıkıntılar üzerinden saldırdığını belirtmiştir.³⁰⁶ Mirza Bala’nın daha önce de dikkat çektiği üzere, Türkiye’yi eleştiren Moskova’nın Karabağ’da Kürtlere alfabe ile matbuat yarattığını ve yükseköğrenim imkânı sağladığını, bunda amacının sadece İran ile Irak mı olduğu sorusunu sormaktadır ve Türkiye – SSCB arasında mevcut ahvali şu sözlerle açıklamaktadır:

...Hâlbuki bizce, Rusya’nın esaretinde inleyen ve miktarları 80 milyondan fazla olan mahkûm milletlere göre, bilhassa 40 milyona yakın bir yekûn teşkil eden esir Türklerin nazarında, yegâne hürriyet, demokrasi, milliyet ve istiklâl yıldızı varsa o

³⁰⁵ “Şark Vilayetlerindeki İsyânlar Münasebetiyle”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.19(7), Ağustos 1930, ss.273-280.

³⁰⁶ “Azerbaycan Hayat ve Matbuatından”, *Odlu Yurt*, Y.2, S. 23(11), Birincikânun (Aralık) 1930, ss.441-442.

da Türkiye'dir. Bolşevikler Türkiye'de olan her bir yenilikleri, her bir inkılabî teşebbüsleri karalamaya ellerinden geldiği kadar çalışmaktadırlar. Türkiye matbuatında Bolşeviklerin beş yıllık plan uğrunda sarf ettikleri "fevkalbeşer enerji" methedilirken, Sovyet gazeteleri Ankara'nın "mazlum Kürtleri asimile etmesinden" bahsetmektedir.³⁰⁷

Odlu Yurt'un aynı sayısının "Türkiye Hayatı" kısmında da yine Şark vilayetlerinde olan olaylara dair malumat vardır. Basından aktarılan malumata göre İran sınırını geçerek Erçiş'e saldıran fakat halkın karşı koyması ile çekilmek zorunda kalan eşkıyalar, askerler tarafından Zeylan deresinde kısıtılarak etkisiz hale getirilmişlerdir.³⁰⁸ Aynı haberde Ağrı Dağı'nda eşkıyalara karşı operasyonun sürmekte olduğu ve İran ile olan sınırın düzeltilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. İran sınırının Ağrı Dağı eteklerinden geçmesi, sınırın kontrolünü zorlaştırdığından Türkiye, sınırın düzeltilmesi hususunda ısrarcı olmuştur. Yazının devamında Erçiş'e yönelik saldırının olduğu dönemde Irak sınırından geçen "şakilerin" de olduğu ve bu kişilerin Barzan aşireti şeyhine bağlı oldukları, bu gruplara karşı da operasyonların devam ettiği vurgulanmıştır.³⁰⁹ Yazının sonunda ise Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün bu meseleler ile bağlantılı açıklamaları verilmiştir. Atatürk, Türkiye'nin yeni İran Büyükelçisi Hüsrev Bey'e (Gerede) "...Müşterek hudutlar üzerinde tezahür eden hadiseler beni Rıza Han Hz. hakkında asla şüpheye düşürecek mahiyette değildir; zira hatırlarım ki, Pehlevî Hz. bu gibi meselelerin müşterek faaliyetimizle bertaraf edilmesinde kuvvetlerimizi teşrik edebileceğimizi de kabul eden samimi fikirlerle bize hakiki dostluk eserleri mahiyetinde sözler söylemiştir." beyanatında bulunmuştur.³¹⁰ İsmet İnönü ise daha açık ve sert bir tutum takınarak, ülkelerin dost olmadan önce normal ilişkilere sahip olması gerektiğini ve bunun da temelinin sınırları korumak ve komşu ülkenin asayişine suikastta bulunmamak olduğunu belirtmiştir:

...Bir memlekette hatta o memleketi idare eden kuvvetlerin arzusu hilafına olarak diğer memlekete karşı mütecaviz ve ifsat edici bir takım teşkilat, hatta bu memleketin müsamahası yüzünden vücut bulsa bile bunun mesuliyetinden teberru etmek mümkün olamaz. ...Çünkü böyle temaslar en nihayet iki memleket arasındaki münasebatı zehirler ve bundan tecavüze uğrayan taraf, ki biziz, nihayet meşru bir müdafaa icabatı karşısında kalır. Hiç kimsenin izzeti nefesine dokunmak hatırımdan

³⁰⁷ agm., s.442.

³⁰⁸ "Türkiye Hayatı", *Odlu Yurt*, Y.2, S.19(7), Ağustos 1930, s. 321.

³⁰⁹ agm., s.322.

³¹⁰ agm., s.323.

*geçmez. Anlaşılmalı ki, meşru müdafaa vaziyetinde kalınca onun icabatından bu memleketin çekineceğini zannetmek yanlış bir hesaptır.*³¹¹

İsmet İnönü'nün bu beyanatı fiiliyata da dökülmüştür. İran'a sınır konusunda art arda iki nota verilmiş ve ikinci notada İran'ın sınır güvenliğini sağlamasını, sınırları içerisindeki Kürt aşiretlerini kontrol etmesini ve bu grupların silah ve mühimmat tedarikinin engellenmesini; aksi takdirde meşru müdafaa hakkının kullanılarak bunların sağlanacağı söylenmiştir.³¹² Odlu Yurt, Atatürk'ün meclis açılışı vesilesiyle Türkiye'nin meselelerine dair yaptığı konuşmaya yer vermiş, bu konuşmasında Atatürk doğu vilayetlerinde “Hariçte beslenen fesat ve tecavüz emellerinin”, vatandaşların desteği ve Cumhuriyet ordusunun gayretleriyle engellendiğini ve asayişin bu vilayetlerde tekrar sağlandığını bildirmiştir.³¹³

Menemen olayından bir süre önce Hamdullah Suphi (Tanrıöver), ihtilalci Rusya'nın propagandacılığının sınırlarının olmadığından hareketle, devrim sonrası yaratılan kütüphanelerden, devrim edebiyatından, hem Rusya'da hem de diğer ülkelerde dağıtılan yayınlardan bahsetmiş, okullarda dahi ilkokuldan itibaren çocuklara devrimin benimsetildiğini, radyoda yeni bir din olarak telakki ettiği komünizmin peygamberlerinin hutbelerinin daima okunduğunu ve kendi sinema kültürlerini yarattıklarından bahsettikten sonra Türkiye'nin halini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Radyo size muntazaman ihtilalin hutbelerini söyler. Bizde de radyo vardır, bazen süzinakten, uşşaktan, sabahîden şarkılar veya konserler dinletir. Bizdeki radyo ihtilalin maksatlarını anlatan bir vasıta değildir. Sinemalarımızda her milletin hususi propagandası vardır, hatta çok defa Türklük aleyhine olarak, bizim umdelerimize muarız olarak, düşman olarak... Bizim sinemalarımızda bizim propagandamız yoktur.*”³¹⁴ Bolşevizm'in irticadan daha tehlikeli olduğunu, irtica için “giden bir din” Bolşevizm için ise “gelen bir din” tanımlaması ile ileride karşılaşılabilecek sorunun bu olacağını ve çözümün cumhuriyetçiliğe ve laikçiliğe bağlı olmaktan geçtiğini söylemiştir:

³¹¹ agm., ss.323-324.

³¹² agm., ss.324-325.

³¹³ “Türkiye Hayatı”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.22(10), Teşrinisani 1930, s.419; “Türkiye Dâhilinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.14, 6 İkinci Teşrin 1930, s.3.

³¹⁴ “Hamdullah Suphi Beyin Çok Mühim Bir Nutku”, *Yeni Türkistan*, Y.3, S.17(29), Teşrinisani 1930, ss.9-11.

Hamdullah Suphi'nin bu nutkundan bir süre sonra gerçekleşen Menemen olayı siyasî muhaceret mecmualarında geniş yer bulmuş, *Bildiriş*'in 22. sayısının başyazısında Mirza Bala imzasıyla bu olay değerlendirilmiş ve ayrıca olayı anlatan kapsamlı bir habere de yer verilmiştir. Mirza Bala, yazısının ilk kısmında “kıızıl” ve “yeşil” tehlike vurgusu yapmış* ve bu meselelere yeterince değinmeyen, halkı yönlendirmeyen ve eğitmeyen matbuatı eleştirmiştir:

...Matbuat, demokrasi ve cumhuriyet idaresinde, halkı tenvir etmek, halk muhitinin en derin köşelerine kadar demokrasi, cumhuriyet, hâkimiyeti millie, prensiplerine götürmek vazifesiyle dahi muvazzaftır. Şeyh Said irticaında, Erciş ve Ağrı irticalarında olduğu gibi Menemen irticaında dahi Cumhuriyet matbuatı kendi üzerinde olan vazifenin layıkıyla yapıp yapılmadığını yoklamalı, terbiyevî programına yeniden bakmalıdır.

Sahte yeşil bayrakla çıkan kara bir irtica vardır. *Bu irtica hürriyet, demokrasi, cumhuriyet, milletin hâkimiyeti, medeniyet ve insaniyet düşmanıdır. Bu kara kuvvet, Allah göstermesin, muvaffak olursa Türk inkılabının bütün kazançları mahvolacak ve memleket, istiklâlini, hürriyetini kaybedecektir. Memleketi kara, boğucu bir zulmet bürüyecektir.*

Solda ise kıızıl bir irtica vardır. *Bu irtica dahi hürriyet, demokrasi ve cumhuriyet düşmanıdır. Demokrasinin biaman düşmanı olan bu kuvvet, bir takım hayatî tasavvurlar namına teröre, kana ve ateşe istinat eden, tam ekalliyet teşkil eden bir zümrenin hâkimiyeti namına bir diktatörlük kuran, bütün diğer canlı zümreleri imha eden bir rejimdir.*

Demokrasinin yolu ne sağda ne de soldadır, Cumhuriyet matbuatı terbiyevî vazifesini yaparken, sağ ile solun, yeşil ile kıızılın ideoloji, mefkûrevi temellerini takviye edecek fikirler neşretmekten sakınmalıdır. ...O matbuat, hatta ortayı, cumhuriyeti müdafaa ve takviye ederek sağ ve sol ideolojilerle amansızca mücadele etmelidir.³¹⁵

Mirza Bala, yazısının ikinci kısmında ise Hamdullah Suphi'nin irtica tehlikesinin tükenmekte olduğuna dair ifadelerine karşı Akşam gazetesinde “Vâ-Nû” müstear adlı yazarın (Vâlâ Nureddin) yazısından şu kısımları paylaşmıştır: “Hayır Hamdullah Suphi Bey! Tehlike yemyeşildir; tehlike sağdadır... Sol? – çok ve çok uzun seneler, istese istese, iş kanunu ister; ihtikârın kalkmasını, matbuatın hakikî hürriyetini, fırka yapmak, mebus

* Komünist propaganda ve Komünistlerin faaliyetini “Türkiye Aleyhinde Sovyet Propagandası ve Komünistlerin Faaliyeti” bölümünde yazdığımız için, bu bölümde sadece dinî irticaî faaliyetlerle bağımlı makaleler paylaşıldı.

³¹⁵ “Menemen İrticaî Münasebetiyle”, *Bildiriş*, Y.1, S.22, 1 İkincikânun 1931, s.1.

çıkarmak hakkını ve buna mümasil şeyleri ister...” Mirza Bala, yazarın kanaatlerine şu yorumu yaparak, “...Yani, Sovyetlerde kendilerinin vermedikleri, tahammül etmedikleri, hatta kanda ve G.P.U.* bodrumlarında boğdukları şeyler istemekle iktifa ederlermiş.” Türkiye’de komünistlerin yargılandığı mahkemeleri ve Almanya’da komünistlerle mürtecilerin birlikte çalıştığından bahisle yazarın neden bu konuda Hamdullah Suphi’ye saldırdığını anlamadığını, “yeşil” irtica tehlikesinin “kıızıl” irtica tehlikesini unutturmaması gerektiğini, komünizmin mahiyetini ve komünistlerin metotlarını bilmeyenlerin göstereceği müsamahanın tehlikeli bir hal alabileceğini söylemiştir.³¹⁶ *Bildiriş*’in bir sonraki sayısında da Mirza Bala, “Vâ-Nû” müstear adlı Vâlâ Nureddin’in “sağ” irticayı korkutmak, “Beterin beteri varmış!” dedirterek mürtecileri cumhuriyet rejimini kabule zorlamak için “sol” hareketlere müsaade edilmesi gerektiği üzerine fikrini tartışarak, bu fikrin ve “sağ, sol, orta” tasnifinin doğru olmadığını söylemiştir. Mirza Bala, yazıda sol hareket içerisindeki sosyalist, sosyal demokrat, komünist gibi grupların farklılıklarından ve bu grupların politikalarının hem buldukları ülkeye göre hem de rejime göre değişebileceğini söylemiş, aralarından sadece sosyal/radikal demokratların savunduğu değerlerle faydalı olduğunu belirtmiştir. Sol grupların hareket tarzlarının anlaşılması için bizzat tecrübe sahibi ve parçası olduğu Azerbaycan’ın geçirdiği politik süreçten örnek vererek, Çarlık rejimi sırasında millî cumhuriyetçi demokratlardan Bolşeviklere ve anarşistlere dek uzanan geniş bir yelpaze içerisinde birlikte mücadele edildiğini, ihtilâlin ilk senelerinde radikal cumhuriyetçi demokrat bir fırka olan Musavat’ın Bolşeviklerle teşrik-i mesai içerisinde olduğunu, lakin Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdikten sonra sadece millî demokratları değil, sosyal demokratları ve ihtilâlciler sosyalistleri dahi tasfiye ve imha ettiğini belirtmiştir. Mirza Bala, Bolşeviklerin yürüttüğü tasfiye ve imha sürecinin bununla bitmediğini, devrimin kahramanları olan Troçki, Zinovyev, Radek gibi isimler dâhil olmak üzere kendi içlerindeki on binlerce insanı dahi çeşitli suçlamalarla aynı akıbetle uğrattıklarını söylemiştir. Türkiye’nin irtica ile mücadelesinde komünizme legalizasyon verecek kadar aciz olmadığını söyleyen Mirza Bala, “sağ” hareketleri bastırmak için “sol” hareketleri legalleştirmenin tam aksini doğuracağını ve bunun örneklerini Avrupa’da artan komünist faaliyetlere karşın faşist

* Çeka’nın ardılı olan Sovyet gizli polis/istihbarat örgütü. 1922-1934 yılları arasında bu adla çalışmışlardır, daha sonra II. Dünya Savaşı’na kadar NKVD adını almışlardır.

³¹⁶ agm., s.4.

diktatörlükler gibi aşırı sağ hareketlerin kuvvet bulmasında görülebileceğini belirtmiştir.³¹⁷

Yeni Türkistan, Menemen olayını “Çirkin Bir Hadise” adlı yazısıyla duyurmuş ve ağır ifadelerle kınamıştır. Bu olayın planlı olduğu söyleyen mecmua, “*Bu irticayı çıkararak mürteciler zahirede altı kişi görülmüşse de, Nakşîbendî kisvesine bürünerek hakikatte Cumhuriyet aleyhinde çalışmakta olan kollu, budaklı büyük bir irticanın bu işi idare etmekte olduğu hükümetin tahkikatı neticesi anlaşıldı.*” bilgisini paylaşmıştır.³¹⁸ Ülkenin her yerinden “Cumhuriyet ordusu”na taziye mesajlarının geldiğini aktaran mecmua, “*Türk gençliğinin artık bu işte lâkayt kalmayarak cehaleti köküden söküp atacağına, imansız irtica taraftarları inanmalıdır. Türk’ün kahraman evlatlarının kanyla bugünkü benlik ve istiklâl elde edilmişken, artık haricin elinde alet olan siyah ve kırmızı bulutların iğfallerine kapılacak gençlik yoktur. Bugün, Türkiye haricindeki Türk ülkeleri henüz o acıları ve o ıstırapları çekmektedir.*” sözleriyle Türk gençliğinin “siyah” olarak nitelenen gericiliğe, “kırmızı” olarak nitelenen komünizme aldanmayacağını söylemiştir.³¹⁹ *Yeni Türkistan*, ayrıca aynı sayıda Türkistan Türk Gençler Birliği’nin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’e gönderdiği taziyeyi paylaşmıştır, birlik olayı şu sözlerle kınamıştır: “*...Aziz vatan ve milletimize, mukaddes genç Cumhuriyetimize karşı ika edilen bu hıyaneti, Menemen suikastını bütün mevcudiyetimizle tel’in ederiz. Eski devrin mülevves ve bethâh bekâyasından olan bu Tekkeçilerle mürtecilerin; artık bu mübarek vatanda bir daha baş kaldıramayacak surette tecziye ve mahvedileceğinden eminiz...*”³²⁰

Şüphesiz, siyasî muhacir aydınlarda ‘asrî Türkiye’ kalıbına eklemli ‘demokratik cumhuriyet’ vurgusu sabit kalacaktır. Müfrit sıfatında ve belki Türkçü vurgu ağır basarak siyasî muhaceretin lider yazarları nezdinde, Takrir-i Sükûn süreci dikkate alınmış, Tek Parti olarak Halk Fırkası’nın iktidarında siyasî muhalefet odakları olarak ister II. Meşrutiyet’ten de devreden dinî İslâmî duyarlılığı istismar ederek bir taraftan da ‘görünmez’ olan, yeraltına da inebilen tarikat-cemaat çevrelerinin ‘inkılâb’la davası

³¹⁷ “Sağ-Orta-Sol”, *Bildirîş*, Y.1, S.23, 8 İkincikânun 1931, s.1 ve 4.

³¹⁸ “Çirkin Bir Hadise”, *Yeni Türkistan*, Y.5, S.31, Kânunusani 1931, s.13.

³¹⁹ agm., ss.13-14.

³²⁰ “Menemen Hadisesi Münasebetiyle”, *Yeni Türkistan*, Y.5, S.31, Kânunusani 1931, s.14.

olduğu bilgisi taviz götürmez; ‘kızıl yobaz’ yanında bir de ‘kara yobaz’ın Türk toplumunun müterakki güçleri karşısında tasfiye edilerek “doğru” bir biçimde, demagojiye girmeyerek ayıklanması gerektiği, ‘laik’ sıfatının dahi anlaşılmadığı bu süreçte ‘eski-yeni’, ‘yoz’, ‘yobaz’, ‘taassub’ ve ‘cehalet’i, köhne kurumların ve bunlara dayalı toplumsal iktidarlarını sürdürmek üzere dinî aletleştirebilecek yapıların Mütareke ve Millî Mücadele’de işgalciye alkış tutabildiklerini biliyorlardı. Bu süreli yayınların çevresine kümelenen aydınların Rusya geçmişi ‘Ceditçi’ ve dinde ‘Teceddüd’ hareketiyle tescil edilmiştir; onlar Gaspıralı çağından itibaren, İki Devrim arasında da siyasî faaliyetleri ve basın-yayın yoluyla ‘devrimci’ eksene yerleşerek, başlı başına, imam-molla, vaiz, hacı-hoca unvanında yalnızca dinî-uhrevî alanı değil toplumsal-siyasî alanı da yönetmek ve Kafkasya’dan İdil-Urallar’a ve Türkistan’a ‘geri kalmış’ Türk toplumlarının önünde giden müceddid Türk ulemasına da cephe alarak ve doğal olarak geleneksel iktidarlarını kaybetmek istemeyerek Rusya Türkleri içinde de Çarlık yönetimiyle işbirliğine girmişlerdi; dolayısıyla ister Osmanlı Türk son devir ve ‘Yeni Türkiye’ söyleminde güya geleneksel ve ‘din elden gidiyor’ türküsünü çalarak 1908’den devreden İslâmcı cemiyetlerin eski-yeni yaşayan üyelerinin, sempatizanlarının Anadolu taşrasında hepsinin buhar olmadığı gerçeği de yazarların idrakinde saklıydı: Buna göre ‘hürriyet’ namına, ideolojik olarak milliyet ilkesini ve “burjuva egemen” milliyetçi düşüncüyü reddeden “beynelmilelik” bağlamında da aynı İslâmcı ile ortaklaşabilir komünist muhalefet karşısında siyasî muhacir aydınların tavrı birdir, ayırt etmez, daima barizdir.

3.3.2. Türk Dili ve Harf İnkılâbı

Siyasî muhaceretin harf inkılabına yaklaşımının esasını kendi ülkelerinde kullanılan alfabe ve bu alfabenin Türkiye ile aynı olup olmadığı teşkil etmiştir. Seslerini duyurmada süreli yayınları kullanan siyasî muhaceret, aynı zamanda kendi ülkelerinde Türkiye matbuatının da okunabilmesi ve geçmişte Arap harfleriyle yazılan yayınların da özellikle gençler tarafından takip edilebilmesi için kanaatleri Arap harflerinin kullanımından yana idi. Bu nedenle *Yeni Kafkasya*’da Resulzâde, Sovyet Azerbaycanı’nın Latin alfabesine

geçışı eleştirmiş ve bu kararlar Azerbaycan'ın Türk ve İslam dünyasından koparılmaya çalışıldığını söylemişti.³²¹

Azerî Türk mecmuasının 18. sayısında “Harf İnkılâbı Muvacehesinde” ve “Yeni Türk Alfabeleri Münasebetiyle” adlı makalelerde Resulzâde ve Mirza Bala, geçmişte Azerbaycan’da uygulanma kararı alındığında komünistlerin iddia ettikleri gibi bu kararın “ilerici” bir yaklaşımla değil, Türkiye’de Arap harflerinin kullanılması sebebiyle ortaya çıkacak alfabe farklılığının bağları zayıflatacağı beklentisiyle alındığını ifade etmişlerdir.³²² Bundan dolayı o dönemde bu değişikliğe karşı olduklarını, fakat Türkiye’nin de Latin harflerini kullanmaya başlamasıyla alfabe birliğinin tekrar sağlandığını dile getirmişlerdir.

TMB’nin ise bu konudaki fikrini *Yeni Türkistan* mecmuasının kitabiyat kısmında “Müderris Avram Galanti Bey: Arabî Harfler Terakkîmize Mâni Değildir, İstanbul 1927” adlı yazıdan öğreniyoruz.³²³ Avram Galanti’nin³²⁴ eserini alfabe meselesi konusunda şahsî görüşlerini de sunarak açıklayan Abdülkadir (İnan), Galanti’nin görüşlerini ilmî bir biçimde açıkladığını ve ayrıca gazetede bu hususta yazdığı yazıları toplayıp bir kitap haline getirmesiyle de örnek bir davranış sergilediğini belirtmiştir. Galanti’ye göre, Arap harfleri terakkiye engel değildir fakat bugün kullanılan harflerin “ciddi surette ıslah edilmesi” gerekmektedir. Abdülkadir İnan da bu görüşe katılmaktadır, harflerin ıslahı yahut Latin alfabesinin kabulü meselesinin gündemde olmakla birlikte kolay halledilebilecek bir mesele olmadığını ve bu meselenin çözülmesi için otorite sahibi bir müessesene oluşturulması gerektiğini de belirtmiştir. Bu müessesenin alfabe konusunda genellikle gazetelerde yazılan ilmî yazılara ve sunulan görüşlere ihtiyaç duyabileceğini, bu nedenle yazarların makalelerini kitap haline getirmesinde yarar gördüğünü belirten İnan, bu sayede 10-15 sene sonra bu gibi meselelerde tartışma yaşandığında tekrara düşülmesinin önlenebileceğini belirttikten sonra Avram Galanti’nin eserinin hem alfabe konusunda çalışan mütehasıslar için hem de millî hars meseleleriyle ilgilenenler için

³²¹ “Azerbaycan’da Latin Alfabesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, 15 Teşrinievvel 1339(1923), ss.4-6.

³²² “Harf İnkılâbı Muvacehesinde” , *Azerî Türk*, Y.1, S.18, 15 Teşrin-i Evvel 1928, ss.1-3; “Yeni Türk Alfabeleri Münasebetiyle”, *Azerî Türk*, Y.1, S.18, 15 Teşrin-i Evvel 1928, ss.3-5.

³²³ “Müderris Avram Galanti Bey: Arabî Harfler Terakkîmize Engel Değildir, İstanbul 1927”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.4, Eylül 1927, ss.26-27.

³²⁴ Avram Galanti (Bodrumlu), Yahudi asıllı Türk siyasetçi ve bilim adamı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıfat N. Bali, “Galanti, Avram”, *TDVİA*, C.13, TDV, 1996, ss.296-297.

faydalı olacağını düşündüğü ve özellikle bu eserin Azerbaycan ve Türkistan'da da yayınlanmasını arzu ettiğini söylemiştir.

Aynı mecmuanın Ağustos 1928 tarihli 13. sayısında yorum içermeyen kısa bir haberle Türkiye'de Latin alfabesine geçme yolunda ciddi hareket olduğu ifade edilmiş ve yeni Türk alfabesi okuyuculara sunulmuştur.³²⁵ Bu geçiş dönemine denk gelen *Azerî Türk* ve *Yeni Türkistan* mecmuaları hacmen zayıflasalar da Latin alfabesine geçmişlerdir. *Odlu Yurt*, ayrıca her sayısında yeni Türk alfabesinin tanıtımını da yapmıştır.

“*Odlu Yurt*” mecmuasının ilk sayısında Mirza Bala'nın “*Yeni Türk Alfabesi ve Bolşevik Matbuatı*” adlı yazısına yer verilmiş ve Musavat Fırkası'nın da alfabeye dair kararı yayınlanmıştır. Mirza Bala, harf inkılâbı ile görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

Bizce, Azerbaycan'ın tek başına Arap alfabesinden Latin sistemine geçmesi ve bütün Türk dünyasıyla terki alaka etmesi, Azerî Türklerinin millî varlığına büyük bir darbe olacaktı.

Türkiye'nin Arap alfabesinde kalması ve Azerbaycan'da yeni alfabe tatbik edenlerin millî hars ve millî medeniyet düşmanı Bolşeviklerden ibaret oluşu, Azerbaycan'da bütün Türkçü ve milliyetperver unsurları Latin aleyhtarı yapmıştı. ...Bilhassa ki Moskova'dan ruh ve ilham alan Bakü Bolşeviklerinin millî Azerî Türk hars ve edebiyatı yerine yeni nesle takdim etmeye başladıkları “kızıl proleter hars ve edebiyatı” hep Latin alfabesiyle iken, milliyetperver Türkiye'den ilham alan Azerî milliyetperverleri Türkiye'nin hâlâ Arap alfabesinde devam ettiğini görüyorlardı.

Türkiye'nin Arap harflerinden vazgeçerek Latin esasından yeni bir alfabe kabul etmesi meselenin şeklini bütün bütüne değışti. Ve bu tarihi hadise herkesten çok Azerîleri sevindirmiş oldu. ...Yeni Azerî elifbasını bilen gençlerin pek kolaylıkla okuyabilecekleri bu yeni Türk alfabesi Azerbaycan'da öldürölmek istenilen millî Türk varlığını, Türk hars ve edebiyatını devam ettirecek, millî Türk ruh ve duygularının Azerbaycan'da ölmemesine, bilakis kuvvetlenmesine, bununla da ananevi Azerî istiklâl mücadelesinin nesilden nesile intikal etmesine vasıta olacaktır.³²⁶

Sovyetlerin bu inkılâptan rahatsızlık duyduklarını aktaran Mirza Bala, Türkiye'deki harf inkılâbına dair Bakü'de yayınlanan “*Bakinski Raboçi*” gazetesinin haberinden bazı kısımları aktarmıştır, bu alıntılardan biri şöyledir:

³²⁵ “Türk Harfleriyle Yeni Alfabe”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.13, Ağustos 1928, s.12.

³²⁶ “Yeni Türk Alfabesi ve Bolşevik Matbuatı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, Mart 1929, ss.8-9.

*Proleter Bakü'de vücuda gelen büyük medenî inkılâbı hareket Rusya'da yaşayan bütün Türk-Tatar halklarını harekete getirdi. Bu hareket yalnız İslamiyet'in çürük temelini değil, romantik sultan nağmelerini de korkutmaya başladı. Bundan çok endişeye düşen **Ankaralı Ceneral** acele olarak Türk yazısını Latinceye çevirmeye başladı. **Kemalcilerin Pantürkist nağmeleri** bundan böyle Latin harfleriyle yazılacaktır. Fakat bu nağmeler proleter sınıfına hoş görünmeyecektir. Çünkü onda sultan ellerinin kanlı nişanesi vardır...³²⁷*

Musavat Fırkası'nın bütün azalarına Türkiye'de kabul olunan yeni Türk alfabesinin müşterek Türk alfabesi gibi öğrenilmesi mecburiyetine dair karar alındığını da belirten Mirza Bala, geçmişteki Latin alfabesi çekincelerinin nedeni olarak Azerbaycan'da uygulayıcılarının kimlikleri ve niyetleri olduğunu, bu alfabenin Türkiye'de de uygulanmasıyla Bolşeviklerin planlarının bozulduğunu belirtir. Gerçekten de Moskova, Stalin dönemiyle beraber kontrolü altında tuttuğu bölgelerde Rus dilinin ağırlığını giderek arttırmış ve II. Dünya Savaşı sonrası tüm Sovyet cumhuriyetlerinde Kiril alfabesini kullandırmaya başlamıştır.

Odlu Yurt'un 28 Mayıs 1931 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 13. yılına adanmış 28. sayısında Cafer Seydahmet Kırımer'in "Ankara Huku Fakültesi profesörlerinden ve sâbık Kazan Türkleri Millet Meclisi ve millî hükümet reisi" Sadri Maksudî Arsal'ın "Türk Dili için" adlı kitabını Milliyet gazetesinde değerlendirdiği ve farklı bir bakış açısı sunduğu belirtilerek ele alınmıştır. Mecmua, Kırımer'in Arsal'ın tezini takdir etmekle birlikte meseleye şu şekilde yaklaştığını belirtmektedir:

...Türk âleminin her tarafında aynı kuvvetle anlaşılacak ve bir Türk medeniyeti esaslarını ve en ince duygularımızı aynı derecede bize anlatmaya yarayacak olan Türk dilinin temelini Sadri Bey garbî Türkiye lehçesinde buluyor ve başka lehçelerin yükselmesi, inkişafı bu lehçeye yaklaşmak istikametinde gidecektir diyor.

Cafer Bey'e göre, Türk dili hakkında düşünmüş olanların pek çoğu Türkiye veya İstanbul lehçesinin dil birliğini teminde esas olacağını kabul etmişlerdi. Merhum İ. Gasprinski'nin kanaati ve emeli bu idi, ve "Tercüman" bu gayeye tarihî hizmetler görmüştü. 1905 buhranından sonra da Rusya'da yaşayan Türk ellerinde neşredilen matbuatın ve ilmî eserlerin büyük kısmı açık yani arabî, farsî terkipler kaldırılarak İstanbul lehçesinde idi. Fakat bu cereyanın yanında Azerbaycan'da yazılan tiyatro piyesleriyle, Kazan'da basılan millî romanlarla ve umum Türk ellerinde neşredilen şiirlerle mahallî lehçeler dahi kuvvetli bir surette işlemeye başlamıştı.

³²⁷ agm., s.10.

Bu iki cereyan arasında temâdî eden kuvvetli rekabetin neticesi bitaraf olarak tetkik edilirse artık mahallî lehçeliğin galebesini kabul etmemek imkân haricindedir.

Azerbaycan'da, Kırım'da, Kazan'da ve bilhassa Kırgız ve Başkırtlarda Özbeklerde mahallî lehçelerde yapılan neşriyat hayretle karşılanmaya layıktır.

*...Cafer Bey makalesinde Sadri Bey'den farklı olarak **Türk lehçelerinin gittikçe birleşmeye değil bilâkis ayrılmaya başladığı** ve vaktiyle mahallî lehçelerin tesiriyle zaten inhilale başlamış olan **imlâ birliğinin yeni Latin ifadelerinden sonra büsbütün ortadan kalkmasıyla** Türk ellerindeki bu mahallî lehçeciliğin tamamıyla kuvvetli bir vaziyete düştüğü kanaatindedir.³²⁸*

Türk dili lehçelerinin durumuna gerçekçi bir yaklaşımla önemli tespitler yapan Kırimer, Arsal'ın eserinde siyasete temas etmediğini fakat Bolşeviklerin Türk ülkelerinde uyguladıkları dil siyasetinin Türk birliğini yıkmaya yönelik Çarlık politikalarını tekrardan başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Mecmua da Arsal'ın 'gene' siyasetten uzak kalma fikriyle bu husustaki tahlillerini paylaşmadığını sitemkâr biçimde dile getirmiştir.³²⁹

Azerbaycan Yurt Bilgisi'nin cumhuriyetin 10. yılına adanan sayısında, Türkiye'nin geldiği noktayı değerlendirdiği yazısında Mustafa Vekilli Türk dili ve Türk tarihi için düzenlenen kongrelerin önemine değinmiştir:

...Kemalizm, Türk gemisini Osmanlı zihniyetinin karanlık bulutları ve hurafatlarla çalkalanan dalgaları içinden kurtardı. Bu topraklara hâkim Türk milletidir, bu devlet Türk devletidir – dedi. ...Bu kadar mühim işler ve dertler arasında birden Ankara'da büyük bir Türk Tarihi kongresi. Biraz sonra İstanbul'da Türk Dili kongresi. Ve bu kongrelere Gazi Paşanın iştiraki ve bu işlerle çok yakından alakadar olması.

Bunlar neyi ifade eder? Herhalde Gazi Paşanın mütehassıs bir profesör gibi fazla lisan veya tarih meraklısı olduğunu değil...

Bu adımlar kadim Yunan filozofunun "kendini bil" düsturunu fertten millete teşmil etmek maksadını güder.

Gazi büyük Türk milletinin koca ve zengin bir tarihe malik olduğunu anlatmak istiyor. Bu milletin Asya ile Avrupa arasına yayılmış ve her tarafta Türk harsı bayraktarlığını yapmış güzel, fakat sahipsiz bir lisanı olduğunu göstermeye çalışıyor.

³²⁸ "Matbuat ve Kitabiyat", *Odlu Yurt*, Y.3, S.3(28), 28 Mayıs 1931, ss.95-96.

³²⁹ agm., s.96.

Kendi kültürünü, kendi benliğini idrak etmeyen, kendi tarihini takdir etmeyen bir milletin istikbali yoktur.

İşte, belki de küçük gözükken bu kongrelerin ifade ettikleri büyük mana. ...Bir Latin alfabesinin kabulü kendi kendine inkılâp içinde ayrıca bir inkılâptır.³³⁰

Aynı mecmuanın İkinci Türk Dili Kurultayı'na atfedilen 31-32. birleşik sayısında A.N. Hakimbay'ın “Türkistan'ın Buhara Ülkesinde Dil Meselesi” adlı makalede Türkiye’de yapılan alfabe değişikliği sonrası Türkistan’da da aynı alfabeyi kullanmaya yönelik taleplerin olduğu söylenmiştir:

1928 senesinde Türkiye’de Arap harufatının ortadan kaldırılmasıyla başlayan büyük harf inkılâbı tarihinde altın kalemlerle yazılacak büyük millî bir inkılâptır. Türkiye’de cereyan eden herhangi millî ve harsi cereyan ve icraat diğer Türk ülkeleri için daima bir örnek sayılmıştır. Türkiye’de kabul edilen yeni Türk harufatının aynen kabul edilmesi Hazer sahillerinde Kazak ve Türkmen çöllerinde ve Özbek vahâlarında, teklif ve bu suretle Türk dünyasının harsi vahdetine gidileceğini müdafaa edenler de oldu. Fakat onların başında millî ve müstakil bir idare ve Gazi gibi büyük bir rehber yoktu.

Türkiye’de kabul edilen yeni Türk harufatının, bütün Türk dünyasının müşterek bir alfabesi olmasını isteyen Türkistanlılara, ancak 1930 senesinden beri Orta Asya’da Latin harufatı tatbik edildi. Bu Latin harufatı “Orta Asya Türkleri için müşterek bir elifba” olacağına, her cumhuriyete ayrı ayrı elifba şeklinde sokuldu. Bununla bu millî gaye de suya düşmüştü. Kazak, Başkurt, Özbek, Türkmen ve Tacikler için ayrı Latin elifbası, ayrı dil ve imla tarzları tatbik edildi. Milliyet itibarıyla bir olan, fakat kabile veya Ulus itibarıyla ayrı şiveler telaffuz eden Orta Asya Türkleri kendi komşu uluslarının gazete ve kitaplarını okuyup anlayamayacak bir hâle gelmişlerdir. Hatta Latin harufatı namıyla kabul edilen yeni yazının şekli ve ekser harufatı Rusçaya benzemektedir.³³¹

Moskova, Türkistanlılar ortak bir alfabe beklerken, her halk için ayrı bir Latin alfabesi oluşturarak bunda amacının alfabenin tabiatına aykırı olarak iletişimsizliğin sağlanması olduğunu göstermiş oldu. Aynı uygulamayı daha sonra uygulayacağı Kiril alfabesi için de yapmıştır. *Azerbaycan Yurt Bilgisi* bu sayısının başyazısında İkinci Türk Dili Kurultayı’nı kutlarken aynı zamanda bu kurultaydan, yani Türkiye Cumhuriyeti’nden beklentilerini yazmışlardır:

...Milletine ve bütün Türk dünyasına büyük bir iftihar hakkı bahşeden büyük Mustafa Kemal’in, bu Türk manevî birleştirme bağına da bu kadar büyük bir

³³⁰ “Şanlı Bayram”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.2, S.21-22, Eylül-Birinciteşrin(Ekim) 1933, ss.316-319.

³³¹ “Türkistan’ın Buhara Ülkesinde Dil Meselesi”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.31-32, Temmuz-Ağustos 1934, ss.420-427.

ehemmiyet vermesi, herkesten evvel, çok yakın bir zamanın istiklâli ümidi ile yaşayan bugünkü 38 lehçeli esir Türk dünyasına, millî bir kalkınma kaynağıdır. Tarihte, hakimiyeti çağlarında düşmanına ve gayrî Türk tabasına, kendi millî gururundan kopan millî Türk dili ile, kalkınma yolu göstermekle, emsali görülmeyen alicenaplık gösteren Türk milleti, bugün mukabilini, Türk dünyasının mühim bir kısmını esareti altında yaşatanlardan, aynı beklemekte haklı ve hatta ihtara bile mecburdur. Zira, kapitülasyon kelimesini kullanış lügatinden katiyen çıkarıp atan bir millet kendi millî dilini içerisinden kemiren ve hatta esaret derecesine vardırıran, manevî bir ecnebi kapitülasyonuna dahi tahammül edemez. Bundan dolayıdır ki 18 Ağustos'ta bütün milleti arasında yer alan Büyük Gazi, Türk diline asil benliğini bulundurmak için şefkatle bütün bu dilli kardeşlerini kucaklamış olacak; kucaklanan evlatları ise, çarpan ve çırpanın büyük kalbin vurmasını ölümsüz hayata eriştirmeye çalışacaktır.

Gayesi ve ülküsü itibari ile bugünü kendi millî bayramı ilan addeden "Mecmuamız" ilmî hayatını araştırdığı Azerbaycan, Türkistan, Edil-Ural, Başkurdistan, Dağistan ve Kırım namına, 18 Ağustos ikinci Türk Dili Kurultayı'nı kutlar ve biran evvel müşterek Türk dili birliğine erişmemizi gönülden diler. Bu ise, ancak ve ancak millî dil istiklâliyetinden doğan maddî istiklâliyetle kabildir ki, bunu da biz, her bir Türk münevverinden beklemekteyiz.³³²

3.3.3. Pantürkizm ve Panturanizm Tartışmaları

Atatürk inkılâplarıyla şekillenen Türkiye'nin çağdaş bir demokratik cumhuriyet olma yolunda ilerlemesi, Bolşevizme evrilmeyişi ve Türk hükümetinin iç ve dış politikada Sovyetler Birliği'nden destek alsada dahi Moskova'nın eksenine de girmemesi sebebiyle Moskova kaynaklı eleştirilere ve propagandaya maruz kaldığını incelemiştik. Sovyet matbuatı tarafından "Burjuva hükümeti", "Ankaralı Ceneral" ve "Hükümran Paşalar" gibi tanımlamalarla birlikte anılan Atatürk ve Türk hükümeti, Sovyetler tarafından daha öncesinde iç politikada baskı, partiden ihraç ve tutuklama sebebi olarak kullanılan milliyetçilik, Pantürkizm ve Panturanizm fikrine taraftar olmak yahut ilgi duymak, Kemalcilerle temasta bulunmak gibi 'suçların' artık dış politikaya yönelik yazılarda da birlikte kullanılmaya başlandığını görüyoruz.

Sovyet matbuatı tasavvurunca Kemalciler yani Ankara hükümeti ve onların Pantürkist politikaları, bu politikaların bir aksamı ve vasıtası olarak da Sovyet karşıtı siyasî muhaceret ve onların iç uzantıları '5. kolu' olarak da millî komünistler Sovyetler Birliği'ne karşı ortak faaliyet yürütmektedirler. Yerleştirilmeye çalışılan bu algı, Bolşevik

³³² "İkinci Türk Dili Kurultayı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y.3, S.31-32, Temmuz-Ağustos 1934, ss.241-242.

Rus, Monarşist Rus ve Ermeni çevrelerin söylemini birleştirmiş, Ankara'yı Pantürkizm/Panturanizm fikir akımlarıyla ilişkilendirme gayreti içerisine girmişlerdir. Herhalde bu gayret, uluslararası sahada saygınlığı olan ve artan Atatürk Türkiye'si'ni İttihat ve Terakki dönemi ile ilişkilendirme, Ermeni iddialarına karşı muhatap kılma ve Pantürkizm politikasıyla ilişkilendirme ile Türkiye üzerindeki olumlu kanaatlerin değişmesine yöneliktir. Siyasî muhaceret, Avrupa'da da teşkilatlanmış olması ve orada da matbuatı takip etmesi sayesinde bu tür gelişmeleri gerek kendi mecmualarında gerekse yabancı matbuatta yazdıkları yazılarla duyurmuş ve Türk inkılabını savunmuşlardır.

Sovyet matbuatından AzKomF'nin yayın organı olan *Bakinski Raboçi*, Türkiye'nin proleter Bakü'de gerçekleşen medenî inkılâptan endişeye düştüğünü ve bu nedenle harf inkılâbını uygulamaya giriştiğini söylemiş ve “*Bundan çok endişeye düşen Ankaralı Ceneral acele olarak Türk yazısını Latinceye çevirmeye başladı. **Kemalcilerin Pantürkist nağmeleri** bundan böyle Latin harfleriyle yazılacaktır. Fakat bu nağmeler proleter sınıfa hoş görünmeyecektir. Çünkü onda sultan ellerinin kanlı nişanesi vardır...*” demiştir.³³³ Bir başka haberde de Rusya'nın her köşesine yayılmış Pantürkist hareketin var olduğu ve bu hareketin imha edilmesi gerektiği, rejim aleyhtarı Sultan Galievçilerin ve Pantürkistlerin ayrıca “açık bir surette Kemalizm'e karşı teveccüh” de beslediğini belirtmiştir:

*...Bunlar 1923 senesinde komünist fırkasından ihraç olunan Sultan Ali'nin idaresi altında Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan (yani Kırgız Türkleri) ve Tacikistan Sovyet cumhuriyetlerinin yerli ahalî arasında **Panıslâmizm** mahiyetinde Sovyet aleyhtarı bir hareket vücuda getirmek için teşkilatta bulduklarından komünist fırkasından ihraç edilmişlerdir...*

*Sovyet matbuatının neşriyatına nazaran bu hareket **Şark komünistleri arasında** derin kök salmış ve bunlar “**Rus hegemonyası**”nı devirmek için “**Pantürkist**” diye ayrı bir fırka teşkil etmişlerdir.*

*“Pantürkist” Fırkası sınıf mücadelesini reddetmekte ve kendisini Marksizm'in hakiki nâkili ve tercümanı unvanını vermekte ve “**açık bir surette Kemalizm'e karşı teveccüh**” izhar etmektedir.³³⁴*

Türkiye ile Pantürkizm'i ve Panturanizm'i ilişkilendirme çabası 1929 ve 1930 yıllarında yoğunlaşmıştır. Bu konu ile ilgili makaleler de yine bu yıllarda çıkan

³³³ “Yeni Türk Alfabesi ve Bolşevik Matbuatı”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, Mart 1929, s.10.

³³⁴ “Rusya'da Türkçülük”, *Yeni Türkistan*, Y.1, S.24-25, Teşrinisani-Kânunuevvel 1929, s.21.

Azerbaycan siyasî muhaceretinin yayın organı *Odlu Yurt*'ta yoğunlaşmıştır. *Odlu Yurt*'un Birincikânun 1929 tarihli 10. sayısında “Rusya Köleliğinde” başlığıyla yazılmış yazıda Ermeni yazarların Türk karşıtı yazıları Mehmed Emin Resulzâde tarafından ilk kez ele alınmıştır.³³⁵ Yazıda, 1917 Şubat Devrimi sonrası kurulan ilk hükümette yer alan ve sonraki hükümette de başbakanlık görevini üstlenen ve fakat Bolşeviklerle giriştiği iktidar mücadelesini kaybederek Fransa'ya iltica eden A. Kerenski'nin yönettiği *Dni* mecmuasında A. Hondkaryan'ın “Türkiye Hizmetinde” adlı bir yazı yazarak Türkiye'yi ve Rusya tahakkümü altındaki Türkleri hedef aldığı belirtilmektedir. Hondkaryan'ın, *Promete* mecmuası etrafında birleşen ‘Rusya mahkûmu milletlerin’ mümessillerinin Cenevre’de bir kongre organize etme ve bu kongre için yayınlanan beyanname sebebiyle bu “Rusofil” yazıyı yazdığını belirten Resulzâde, çağın en doğal hakkını yani istiklâli isteyen bu milletlere karşı söylemin Fransa’da, kendisine sosyalist süsü veren *Dni* sayfalarında ve mensubu olduğu Ermeni millî çevrelerince dahi uygun görülmeceğinin bilinciyle Hondkaryan'ın Türk düşmanlarınca sürekli kullanır hale gelen Panturanizm fikrine sarıldığını ve Rusya tahakkümü altındaki Türk halklarının aslında isteklerinin istiklâl değil de Türkiye'ye bağlanmak olduğunu yazdığını söylemiştir. Hondkaryan'ın, bu halkların Türk meşrutiyetini ve Türk cumhuriyetini sevinç ve alakayla takip etmesini, İstanbul matbuatını okumasını ve Türkiye’deki hürriyet hareketleriyle alakadar olmasını delil olarak gösterdiğini söyleyen Resulzâde, “...Rusya emperyalizminin, gasp ve istila neticesinde teessüs eden hudutlarını müdafaa bizim için bir gaye olamazdı. Bizi bu gayeye sadakatsizlikle itham edecek Rusya İmparatorluğu tarihe geçtiği halde Hondkaryanların bu fuzulî davada ısrarları köle ruhlu olduklarını ispat için ne parlak bir delildir!” demiş ve kendi millî hudutları dâhilinde kalacak Rus milletine karşı bir düşmanlıklarının olmayacağını eklemiştir.³³⁶ Resulzâde, Slav milletlerinde nasıl Panslavizm akımı görüldü ise Türklerde de Pantürkizm’in görüldüğünü ve “dinî-İslamî düşünüş itiyadında bulunan siyasî Türk-Tatar efkârı üzerinde” çağdaşlaşma ve ilerlemeye yönelik bir tesir yaptığını fakat Panturanizm’in gerçekleşme ihtimalinin düşüklüğü sebebiyle taraftarlarınca mümkün merteye kültür birliğini kurma ve muhafaza etme ile yetinme yönünde meyil olduğunu belirtmiştir. Türkiye’deki milliyetçiliğin muasır demokrasilerde mevcut milliyetçilik kavramıyla uyumlu olduğunu söyleyen Resulzâde,

³³⁵ “Rusya Köleliğinde”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.10, Birincikânun 1929, ss.389-395.

³³⁶ agm., ss.390-391.

ırkî akrabalık sayesinde birbirlerine yakın kültürlere ve ortak değerlere sahip Türk milletlerinin ayrı birer devlet ve cumhuriyet kurmak yoluyla istiklâllerini kazanma yolundaki hareketlerini “şüphe altına alanların” ancak Rus emperyalizminin gönüllüleri veyahut köleleri olabileceğini söylemiştir. Kendileri için öncelikli siyasî çözümün Kafkasya Konfederasyonu olduğunu ve bunun Türklük ile çelişmeyeceğini geçmişte romantik Panturanistlere anlatıldığını vurgulayan Resulzâde, bundan Türkiye’ye iltihak gayesini çıkararak Hondkaryan’a karşı da Kafkasya için iyi olanın emperyalist Rusya ile birlikte olmaktan ziyade Türkiye ve İran’a karşı gösterilecek teveccüh olacağını, bunun aksinin ise şu anda Sovyetler Birliği’ne bağlı Maveray-ı Kafkas Federasyonu’nda görülebileceğini söylemiştir. Pantürkizm ve Panturanizm fikirleri üzerinden Türkiye’ye yüklenen Hondkaryan’ın Taşnak-Sütyun matbuatında görülen Panaryanizm’e değinmemesine dikkat çeken Resulzâde, Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan’a karşı İran’a rol biçme arayışı içerisinde olduğunu fakat bu siyaseti güden maceraperestlerin sürekli aleyhlerine politika ürettikleri komşularıyla yaşamak zorunda olan kendi milletlerini düşünmeleri gerektiğini hatırlatmıştır.

Hondkaryan’ın makalesi Paris’te yayınlanan Ukrain milliyetçilerinin mecmuası *Trizub* tarafından da “Acayip İtirazlar” adlı bir yazıyla ele alınmış ve eleştirilmiştir.³³⁷ *Trizub*’un makalesi, *Odlu Yurt* tarafından Türk okuyucularına sunulmuştur. Rusya mahkûmu milletler kongresi beyannamesini imzaladıkları için Ayaz İshakî’ye ve Resulzâde’ye yönelik hücum edildiğini belirten *Trizub*; Hondkaryan’ın her ikisini de Rus vatanseveri olmamakla ve Rus çıkarını gütmemekle suçladığını, bu itirazın haklı ve dikkate değer olduğunu, çünkü Hondkaryan gibi her ikisinin de Rusyalı olmadığı için Rus vatanseverliğinin de onlara şeref veremeyeceğini söylemiştir. *Trizub*, Hondkaryan’ın diğer bir itiraz konusunun İshakî ile Resulzâde’nin Türkofil olması ve Türkiye’ye karşı ilgileri üzerine olduğunu söylemiş ve buna cevap olarak aynı ırktan gelen, aynı dili konuşan ve aynı dine mensup olan Türklerin birbirleriyle ilişki içerisinde olması ve yakınlık duymasının doğal olduğunu belirterek, “...*Bunlar aynı ırktan olup o derecede karâbete maliktirler ki hatta lisanları ile dinleri de aynıdır. Ortodoks Ruslar mı, yoksa ırkdaş ve dindaş Türkler mi Tatarlara (maksat Rusya’daki Türklerdir) daha yakındır?*” sorusunu sormuştur. Hondkaryan’ın Rusya’daki Türklerin I. Dünya Savaşı sırasında

³³⁷ “Acayip İtirazlar”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.10, Birincikânun 1929, ss.423-425.

isyanlar çıkardığını ve Türk asker ve subaylarından bazılarının Osmanlı tarafına geçerek ihanet ettiği yazdığını aktaran *Trizub*, yazarın bu savaşta Avusturya ordusundaki Çeklerin alay alay Rus tarafına geçtiğinden haberi yokmuş gibi davrandığını belirtmiş ve zorlanmadıkları takdirde Tatarların, kendilerine acıdan başka bir şey getirmemiş Ruslar için savaşmalarının beklenemeyeceğini söylemiştir. Yazının sonunda *Trizub*, Rusya’da Rus olmayan milletlerin **denasyonalizasyona**, millî inkişafın engellenmesine ve ekonomik baskıya maruz kaldığını ve ikinci sınıf insan muamelesi gördüğünü, bu milletlerin bu acıları unutamayacağını, Hondkaryan’ın da Rus emperyalizmine maruz kalmış ve hala Rus istilası altında bir halk olan Ermenilere mensup olmasına rağmen Rus çıkarını hararetle savunuyor olmasına yalnızca **nefret ve istikrâh** ile bakılabileceğini söylemiştir.

Aynı dönemde Sovyet matbuatı, Türkiye limanlarını ziyaret eden İngiliz filosu ve filo kumandanı Fild’in hususen Atatürk’ü ziyaret etmesi sebebiyle şu satırları yazmıştır: “...Türkiye burjuvazisi, halk kütleleri hareketinden korkarak, inkılâbın inkişafına mani oldu ve neticede burjuva inkılâbı, Türkiye burjuvazisi ve burjuvalaşmış Türk paşalar ve mülkdarlar diktatörlüğünü vücuda getirdi. ...Türkiye diktatörlüğünün usulü idaresi İtalya’daki faşizm diktatörlüğüne benzer bir idaredir.”³³⁸

Odlu Yurt’un bir sonraki sayısında da bu konu devam etmiştir. Kerenski’nin Kazan Tatar komünistlerinin “Millî Fırka” adında bir teşkilat kurduğu ve Sultan Galiyecilik yaptıkları üzerinden konuyu “Pantürkizm tehlikesine” getirdiğini söyleyen Resulzâde, Kerenski’ye göre, “Kafkasya – Gürcü, Dağlı ve Azerbaycanlılara, Küçük Rusya – Ukraynalılara, Sibirya – Yakut, Buryat ve sair gayrî cinslere, Volga nehri maverasındaki bütün Rusya, Orenburg ve Sibirya çöllerinden tutarak Türkistan’da vaki Pamir yaylalarına kadar – Pantürkistlere, yani Kazan Tatarlarıyla Kemalistlerden müteşekkil ittihad” geçeceğini ve Rusya’nın parçalanacağını belirtmektedir.³³⁹ Resulzâde, Kerenski ve çevresindekilerinin fikrî hastalıklarının kurdukları her türlü coğrafi ve siyasî manadan mahrum “Pamir yaylaları - Kazanlılar ve Kemalistlerden müteşekkil bir ittihat!” cümlesinden idrak edilebileceğini söylemiştir. Çekoslovakya, Hırvatistan ve benzeri ülkelerin ayrılmalarını kötü görmeyen Kerenski’nin neden konu Kırım, Azerbaycan ve

³³⁸ “Yine Eski Terennümler”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.10, Birincikânun 1929, ss.425-426.

³³⁹ “Ne ‘Köbre’ Ne De ‘Malzeme’!..”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.11, İkincikânun 1930, s.435.

Türkistan gibi ülkelere gelince ayrılıkçılığın kötü olduğu kanaatine geldiğini soran Resulzâde, kendilerinin Rusya'yı bölmek gibi bir niyetleri olmadığını zira Rusya'nın millî sınırlarının belli olduğunu, bu nedenle Türkistan, Azerbaycan, İdil-Ural ve diğer ülkelerin bağımsızlıklarını elde etme ve topraklarına hâkim olma arayışlarının Rusya'yı bölmek sayılamayacağını söylemiştir. Resulzâde, Kerenski'nin bu meseleler ile Kemalizm'i bağdaştırmasının temelsiz olduğunu, çünkü Türkiye'nin misak-ı millî kararını kabul ettiğini hatırlatmıştır:

*Şüphesiz kimseye istediği fikri beyan etmek men edilmemiştir. Bu cümleden münkariz Rus emperyalizmini enkaz altından çıkararak tekrar ayakta tutmak isteyenler dahi istedikleri fikri beyan edebilirler. Etsinler! Fakat ne olur biraz da munsif olsunlar! **Kemalizm'den ve onun mütecaviz bir siyaset fikri taşıdığından bahsediliyor. Hâlbuki ne görüyoruz: Kemalizm "misak-ı millî" haricinde kalan bilcümle Osmanlı arazisinden kafî surette ve samimiyetle alakasını kesmiş, bu tarihi zarureti olduğu gibi kabul etmiştir. Ona isnat olunan mütecaviz "Panturanizm" davaları dahi "Panrusizm" ekmeğine yağ sürenlerin hileli taktiğinden başka bir realiteye malik değildir. Bugünkü realist Türkizm Sovyetler İttihadı'na mahkûm Türk cumhuriyetlerindeki istiklalcilik ve milliyetçilik hareketlerini kuvvetlendiren bir fikir hamlesi olmak itibariyle şüphesiz "Panrusizm" in düşmanıdır.**³⁴⁰*

Kerenski'nin ve Hondkaryan'ın Türkiye'ye yönelik saldırılarında malzeme olarak kullandığı "Türkiye ve Panturanizm" adlı kitabın Paris'te yayınlandığını 12. sayısında bildiren *Odlu Yurt*, kitapta verilen bilgilerin değerlendirmesini yaparak kritiğini yayınlamıştır.³⁴¹ Yazarının Ermeni olması sebebiyle daha ziyade Türkiye ve Azerbaycan'a odaklanmış kitapta birçok yanlış bilgi ve uydurma metinlerin kullanıldığını tespit eden *Odlu Yurt*, yazarın hiçbir belgeye dayanmadan Anadolu'da süren Türk millî mücadelesi döneminde de Türk milliyetçileri ile Azerbaycan hükümeti arasında Ermenistan ile yaşanacak bir soruna karşı karşılıklı bir askerî muahede yapıldığını yazdığını fakat böyle bir muahedenin olmadığını, bunun da uydurma olduğunu belirtmiştir. Bu kitap ve yarattığı etki üzerine Resulzâde Paris'te Kafkasya, Türkistan ve Ukraynalıların katılımıyla bir konferans düzenlemiştir. Resulzâde bu konferansta, "...Moskova matbuatının öteden beri Kafkasya, Ukrayna ve Türkistanlıların Rusya emperyalizmine karşı alacakları müttehit cepheden endişe ederek bilhassa Kafkasyalıları **Panturanizm heyulası ile ve başta Türkiye olmak üzere emperyalist Türkçülükle tehdit**

³⁴⁰ agm., s.437.

³⁴¹ "Türkiye ve Panturanizm", *Odlu Yurt*, Y.1, S.12, Şubat 1930, ss.516-518.

ettiğini...” söylemiş ve bu ülke temsilcilerine bunun bir propaganda olduğunu, asıl ve mevcut tehdidin Rus istilası olduğunun unutulmaması gerektiğini belirtmiştir.³⁴² Yine bu konferansın yapıldığı günlerde Fransız matbuatında çıkan, Sovyetlerdeki millî hareketlere dair bir yazıda bu konuya temas edilmiştir:

...Sovyet cumhuriyetleri dâhilinde yaşayan bu Ural-Altay milletleri, Mustafa Çokayef, Resulzâde, İshakî gibi liderlerinin tahtı idaresinde Sovyetlerden ayrı tamamen millî esaslar üzerinde müstakil olan bir takım devletler vücuda getirmek için uğraşıyorlar. Ukrayna'da hâkim olan millî heyecan Volga'dan Pamir'e kadar parçalar halinde uzayan Türk dünyasının sinesinde de hissedilmektedir. Rus mültecilerinin organı olan “Dni” ve koyu Komünizmin naşiri efkârı olan “Pravda” bu korkunç temayüller karşısında aynı endişeyi duymaktadırlar. Bu hareketleri akamete uğratmak için Moskova mahut hallerine tevessül etmektedir. Sovyet matbuatının “Panturanizm” heyulası, Mustafa Kemal Türkiyesi'nin gizli ilhak planlarından Sovyet gazeteleri sütunlarında bahsedilmesi; Kafkasyalıları korkutmak ve onların arasına nifak sokmak için yapılmıştı.³⁴³

“Türkiye ve Panturanizm” meselesi ile ilgili son yazı, Resulzâde'nin Kerenski ve Hondkaryan'ın ithamlarına yönelik cevabî makalelerinin ve konferans metninin Rusça olarak Kafkasya İstiklâl Komitesi tarafından “Panturanizm Hakkında” adıyla kitaplaştırıldığına dairdir.³⁴⁴ Kitabın önsözünü Gürcistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Gürcistan Menşeviklerinin lideri Neo Jordanya yapmıştır. Jordanya, önsözde Şark'ın geçirdiği sürecin Garb'ın geçirdiği süreçle benzeştiğini, Türklerin de Avrupa halklarının geçirdiği süreçler gibi Panislamizm, Panturanizm ve Pantürkizm fikirlerini yaşadığını ve fakat tüm bu “pan”ları atarak Türkizm fikrini tuttuğunu, bu fikrin de millî harsa ve inkişafa odaklanmış bir akım olarak çağdaşlarından ayrı olmadığını ifade etmiştir. Jordanya, Türkiye konusunda “...Türkiye devletinin Avrupa medeniyeti temelleri üzerinde yeniden teşekkül etmesi hiç de bir iki şahsın keyfi neticesinde husule gelmiş esastan mahrum bir teşekkül değil, belki Türk milletinin bu yeni devre takaddüm eden tarihî devrinin tamamen kanunî ve tarihî bir zaruretin neticesidir.”³⁴⁵ değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu kitabın Kafkasya İstiklâl Komitesi tarafından hazırlanması, önsözünün Gürcistan siyasî muhaceretinin lideri tarafından yazılması ve

³⁴² “Mühim Bir Konferans”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.16(4), 28 Mayıs 1930, ss.170-171.

³⁴³ “Bir Fransız Muharririn Görüşü”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.21(9), Teşrinievvel 1930, s.374.

³⁴⁴ “Resulzâde Mehmed Emin Beyin Bir Eseri Münasebetiyle”, *Odlu Yurt*, Y:2, S.22(10), Teşrinisani 1930, s.411-413.

³⁴⁵ agm., s.412.

Ukrayna siyasî muhaceretinin ve *Promete* mecmuasının da konuya en baştan beri ilgisinin Moskova tarafından yaratılmaya çalışılan algıya karşı mühim rol oynadığı açıktır.

SONUÇ

Rusya İmparatorluğu'nda Türkler, özellikle 1880 sonrası *Tercüman* gazetesi, Usul-ü Cedit hareketi (Ceditçilik) ve Rus-Tatar öğretmen okullarının yarattığı etki ile uyanmaya başlamıştı. Sınırlı da olsa Türk basınının oluşması, okullarda Rusça öğrenenlerinin sayısının artmasıyla Rus basını ve onların üzerinden Avrupa basınına takip eder hâle gelmek Türk halklarının hareketlenmesine yetmişti. Öyle ki, 1905 Devrimi öncesinde ve sonrasında Türkler Rusya'daki her türlü siyasî hareketin içerisine girmişler ve hatta kendi yeraltı siyasî hareketlerini kurar hale gelmişlerdi.

1905 Devrimi sonrası Rusya İmparatorluğu'nda daha önce görülmemiş olan serbestiyet döneminden istifade eden Türk halklarının temsilcileri, imparatorluk genelinde kongreler düzenleyerek siyasette umumî bir hareket oluşturma arayışına girdiler. İstanbul'la bağlarını ticaret, basın ve eğitim yoluyla hiç koparmayan Rusyalı Türklerin ekseriyeti 1908 Devrimi'ni de olumlu karşılamıştır. Gerek Moskova ve St. Petersburg'da gerekse İstanbul ve diğer Avrupa başkentlerinde öğrenim görmeye başlayan, resmî ve gayri resmî siyasî faaliyet yürüten, diğer basınları takip etmekle kalmayıp kendi basınına da oluşturan Rusyalı Türkler henüz 1917 devrimleri öncesinde ciddi tecrübe edinmiş durumdaydı.

1917 Şubat Devrimi'nden itibaren Rusyalı Türkler millî hak ve hukuklarını arayışta başta merkezî hükümetten taleplerde bulunmuşlar, ortada bir hükümet kalmadığını anladıklarında da millî bölgesel özerklikten bağımsız cumhuriyet ilan etmeye dek girişimlerde bulunmuşlardır. Oluşturdukları siyasî yapılarda demokratik teamüllere uymuşlar, ülke genelinde seçimlerle kurdukları demokratik yönetimlerde çağdaş anayasalar kabul ederek çok partili/gruplu siyaseti tecrübe etmişlerdir.

İmparatorluk genelinde süren iç savaş ve anarşi sebebiyle kendi ülkelerinin içinde ve dışında siyasî ve askerî mücadelelere de girişmek zorunda kalan, uluslararası sahada sesini yeterince duyuramayan, her açıdan sınırlı imkânlara sahip Türk hükümetleri/cumhuriyetleri Bolşeviklerin iktidarlarını sağlamlaştırması sonrasında tek tek işgal edilmişlerdir. Bu süreçte millî hareketleri oluşturan ve idare eden, nihayetinde millî hükümetler oluşturarak ülkesinin idaresini tekrar ele alan fakat Bolşevik işgaline engel olamayan **harice çıkmak** zorunda kalan Türk münevverler, Anadolu'da millî

mücadelesini sürdüren Türkiye'ye; Türkçü, milliyetçi, demokrat, halkçı vd. sıfatlar ile yerleşmişlerdir.

Batı Avrupalı menzillerden ayrı, Rus ile Osmanlı Türk hattında doğrudan kültürlenerek eski-yeni siyasî sözcüklerin hükmettiği 'yeni edebiyat'ın ve kütüphanelerin okurları ve yazarları olarak, Rusya'da iki devrim arasındaki faaliyetlerinin belleğiyle hareket eden Sovyet karşıtı Türk siyasî muhacereti; Türk İnkılâbı'nı, Atatürk liderliğine derin ve kuvvetli anlam yükleyerek, Türk ve Müslüman Doğu'ya emsal teşkil eden bağımsız çağdaş bir demokratik cumhuriyet tesis etmesiyle ülküleştirmiş ve özellikle Türk dünyası için Türkiye'nin yaptıklarının ve yapacaklarının rehberlik rolü nedeniyle önemini vurgulamıştır.

Mecmualarında, tecrübe ettikleri **millî varlık mücadelesini** ve devlet tecrübesini, Bolşevizm'i ve Bolşeviklerle yaşadıkları tecrübeleri paylaşan siyasî muhaceret, sıklıkla Ankara'yı ve kamuoyunu uyarıcı yazılar kaleme almışlar ve Sovyet matbuatından gerek kendi ülkelerine gerekse Türkiye'ye dair söylem ve düşüncelerden örnekleri kendi yaşadıkları tecrübelerle de besleyerek Sovyet politikasını deşifre eden bir birim gibi işlev görmüşlerdir. Bolşevik devrimi sonrası ortaya çıkan yeni rejimin ilân ettiği vaatlere, koyduğu prensiplere ve yaptığı anlaşmalara rağmen etrafında şekillendiği Komünizm ile Rusya İmparatorluğu'nun yeniden ihyasından ve hatta daha kötüsünden ibaret olduğunu Bolşeviklerle yaşadıkları mücadele ve ardından Kızıl Ordu'nun işgal süreciyle, dâhilde ve hariçte Sovyet politikalarını takiple ve kendi ülkelerinden gelen istihbaratla hariçte yürüttükleri politik, bilimsel ve sosyal faaliyetlerle ve matbuat yoluyla duyurma gayreti içerisine girmişlerdir.

Sovyet Rusya ile Türkiye'nin her türlü ilişkisini takip eden ve belli aralıklarla bu konuda yazı yazan siyasî muhaceret, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında bir sorun ortaya çıktığında resmî söylemden ziyade Sovyet matbuatının izlenmesi gerektiğini sıklıkla vurgulayarak, Sovyet resmî söyleminin dostluk ve müttefiklik söyleminin aksine bu matbuatın Türk İnkılâbı'na, Ankara hükümetine ve Atatürk'e yönelik olumsuz bakış ve söylemlerine, bunun Sovyetlerin 'hakikî' bakışı olduğuna, aynı 'cihan cenneti' vaadinde görüldüğü üzere bir büyük 'aldatma' olduğuna dikkat çekmiştir. Keza Ankara hükümetinin de özellikle Lozan Konferansı sürecinde Sovyetlerin Türkiye Cumhuriyeti ve Türk İnkılâbı adına konuşur tavır sergilemesine karşı diplomatik teamüle uygun

cevaplar vererek karşılıklı ilişki sınırlarını çizmesi, Anadolu'da zafere ulaşan Millî Mücadele'den bu yana karşılıklı ihtiyaç sebebiyle zorlukla ve şeklen devam eden dostluğun yerini tarihsel konumlanmaların hatırdaki tutulduğu şüpheli bir hâle bırakmasına neden olmuştur. Yine de, Avrupa devletlerinin izlediği politikalar mucibince birbirlerine çok da güvenmeyen fakat Avrupa'ya daha az güvenen taraflar, çeşitli antlaşmalar ile bağımlı ilişkilerini II. Dünya Savaşı'na dek sürdürmüştür.

Ülkelerinin bağımsızlıklarını tekrar kazanması ve birer demokratik cumhuriyet olarak dünya ülkeleri arasında hak ettiği yeri alması emeliyle hareket eden Sovyet karşıtı Türk siyasî muhacereti; millî davalarının sesini duyurma, Türk devletini ve milletini Sovyet Rusya'ya karşı uyarma, Türk İnkılâbı'nı savunma ve onun tüm Türk halkları için ne kadar önemli olduğunu ve olacağını hem kendi halklarına hem de Türkiye'ye anlatma amacıyla hareket etmiştir. Muhaceret liderlerinden bazılarının Türkiye'den çıkmak zorunda bırakılması ve Sovyet karşıtı matbuatın yasaklanması gibi gelişmeler elbette bu amaca ciddi bir şekilde darbe vursa da onlar bu amaç doğrultusunda hareket etmeye her zaman devam etmişlerdir.

Sovyet karşıtı Türk siyasî muhacereti ile birlikte esasını Ukrain, Gürcü ve Kafkasya Dağlılarının teşkil ettiği diğer Sovyet karşıtı muhacir gruplarının İki Dünya Savaşı arasında geliştirdikleri söylem ve eylem tarzı, terminoloji, edebiyat ve kütüphane; II. Dünya Savaşı sonrasında Batı destekli artan Sovyet (ve Komünist) karşıtlığının, muhalefetinin de el kitabı olmuştur. Bu doğrultuda Soğuk Savaş evresinde yürütülen faaliyetlerde ömürlerinin son demlerini yaşayan (1945-1960lar ve sonu) muhaceret liderlerinin ve onların yerine gelecek ardıllarının aldığı rol ve takındıkları siyasî tutum mühimdir ve tarafımızca ayrıca incelenecektir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Ankara, BCA)

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 26.54.13, 29.09.1927

BCA, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 22-59-13, 17.08.1931

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 48. 66.11, 01.10.1934

Sürelî Yayınlar

Azerbaycan Yurt Bilgisi

Azerî Türk

Bildiriş

Emel Mecmuası

Kırım Mecmuası

Odlu Yurt

Yeni Kafkasya

Yeni Türkistan

Yeşil Yaprak

Kitaplar

ANDİCAN A. Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

ARALOV S.İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, Çev: Hasan Ali Ediz, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967.

ARMAOĞLU Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.

- ATAY Falih Rıfki, *Moskova-Roma*, Muallim Ahmet Hâlit Kitaphanesi, İstanbul, 1932.
- ATAY Falih Rıfki, *Yeni Rusya*, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1931.
- BAYAT Ali Haydar, *Ali Bey Hüseyinzâde ve Türkiye’de Yayınladığı Eserleri*, TDAV, İstanbul, 1992.
- BAYLADI Derman, *Mitoloji Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2005.
- BENNINGSEN Alexandre A. ve LEMERCIER-QUELQUEJAY Chantal, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev. Nezh UZEL, H Yayınları, İstanbul, 1981.
- BENNINGSEN Alexandre A. ve LEMERCIER-QUELQUEJAY Chantal, *Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, Çev. Erden AKBULUT-T.Ahmet ŞENSILAY, Sosyalist Yayınları, İstanbul, 1995.
- BENNINGSEN Alexandre A. ve WIMBUSH S. Enders, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Millî Komünizm*, Çev. Bülent TANATAR, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995.
- CARR E.H., *Bolşevik Devrimi 1 1917-1923*, Çev. Orhan SUDA, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.
- CEBESOY Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- COGNIOT Georges, *Komünist Enternasyonal*, Çev. Hüseyin GÜÇLÜ, Temel Yayınlar, Ankara, 1975.
- CONQUEST, Robert, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, Oxford University Press, New York, 1986.
- DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- DUMAN, Oğuz Şaban, *Doğu Batı Meselesi Ve Sultan Galiyev*, TDAV, İstanbul, 1999.
- DURAN Tülay, *Yeni Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2005.
- ERTAN Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994.

- FINDIKOĞLU Ziyaeddin Fahri, *Türkiye’de İslav Muhacirleri*, Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, İstanbul 1966.
- GÖKAY Bülent, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, Çev. Sermet YALÇIN, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.
- GÜLTEKİN Mehmet Bedri, *Sultan Galiyev Eleştirisi*, Kaynak Yayınları, 1999.
- GÜRÜN Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
- HABLEMİTOĞLU Necip, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1997.
- HIDIRALİYEV Darhan, *Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001.
- HOSKING Geoffrey, *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- ILGAR İhsan, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- İNÖNÜ İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.
- KAKINÇ Hâlit, *Sultan Galiyev Ve Millî Komünizm*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2003.
- KARA Abdulvahap, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*, DA Yayınları, İstanbul, 2002.
- KARABEKİR Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.
- KAYMAK Erol, *Sultan Galiyev Ve Sömürgeler Enternasyonalı*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1993.
- KIRIMER Cafer Seydahmet, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, İstanbul, 1993.
- KIRIMLI Hakan, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK Basımevi, Ankara, 2010.
- Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*, Kaynak Yayınları, 1985.

- MEHMETZÂDE Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.
- MERAY Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım 1, Cilt 1, Kitap 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- MUHAMMEDÎ, Renad, *Sırat Köprüsü Sultan Galiyev*, Çev. Mustafa ÖNER, TDAV Yayınları, İstanbul, 1993.
- NUR Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993.
- PERİNÇEK Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- REYHAN Hakan, *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov Ve Sultan Galiyev*, Alter Yayınları, Ankara, 2006.
- RIASANOVKSY Nicholas V. ve STEINBERG Mark D., *Rusya Tarihi*, Çev. Figen DERELİ, İnkılap Kitabevi, Ankara, 2011.
- SAKAL Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- SAYILGAN Aclan, *Mazlum Milletlerin Kurtuluş Savaşları Karşısında S.S.C.B. Ve Sultan Galiev*, Mars Matbaası, Ankara, 1966.
- SOBOLEV Alexander, *Üçüncü Enternasyonal'in Kısa Tarihi*, Çev. N. Okman, Bilim Yayınları, İstanbul, 1979.
- SONYEL Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz. Semih VANER, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara, 2000.
- Sultan Galiyev Davası*, Haz: Erol CİHANGİR, Çev. Arif ACALOĞLU, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006.
- SUNY, Ronald Grigor, *Bakü Komününü*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1990.

- SUNY, Ronald Grigory ve MARTIN, Terry, *A State of Nations*, Oxford University Press, New York, 2001.
- SÜVARİ, Çakır Ceyhan, *Malakanlar: Rus Köylü Hareketlerinden Günümüze Malakan İnancı*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2003.
- SWIETOCHOWSKI Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
- ŞİMŞİR Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1995.
- TANSU Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası*, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1962.
- TENGİRŞENK Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.
- TOGAN Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.
- TUNÇAY Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1967.
- TUNÇAY Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1992.
- TÜRKDOĞAN Orhan, *Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanların Toplumsal Yapısı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- TÜRKEŞ Mustafa, *Kadro Hareketi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- VERNADSKY George, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan MIZRAK ve Egemen Ç. MIZRAK, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.
- WEBER Hermann, *III. Enternasyonal 1919-1943 Belgeler*, Çev. Ümit KIVANÇ, Belge Yayınları, İstanbul, 1979.
- WOLİKOW Serge, *Komünist Enternasyonal (1919-1943)*, Çev. Erden AKBULUT, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- YAMAUCHİ Masayuki, *Sultan Galiyev, İslam Dünyası Ve Rusya*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.
- YANARDAĞ Merdan, *Kadro Hareketi Dünyada ve Türkiye'de Ulusçu Sol ve Üçüncü Yol Arayışının İdeolojik Kaynakları*, Destek Yayınevi, İstanbul, 2012.
- YILDIZ Hâlit, *Sultan Galiyev Ve Reel Sosyalizm*, Nam Yayınları, İstanbul, 1999.

Makaleler

AKPINAR Yavuz, “Resulzâde, Mehmed Emin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), Ankara 2008, ss.2-5.

AKPINAR Yavuz, “Arsal, Sadri Maksudî”, *TDVİA*, C.3, TDV, 1991, ss.396-397.

BALİ Rıfat N., “Galanti, Avram”, *TDVİA*, C.13, TDV, 1996, ss.296-297.

BAYKARA Tuncer, “Togan, Ahmet Zeki Velidî”, *TDVİA*, C.41, TDV, Ankara, 2012, ss.209-210.

COPEAUX Etienne, “Promete Hareketi”, Çev. Eriman TOPBAŞ, *Kırım*, Y.1, S.2, Ocak-Şubat-Mart 1993, ss.11-20.

DÜNDAR Ali Merthan, “Japon Resmî Belgelerine Göre Ayaz İshakî ve Japonya’daki Faaliyetleri”, *Türk Yurdu*, Temmuz 2011, S.287, ss.100-105.

ESMAGAMBETOV Kuşım Lekeroviç, “Мустафа Чокай о Турции 20–30-х годов XX в.”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.10, S.4, Aralık 2013, ss.7-25 (Erişim 01.08.2017).

GÖKGÖZ Saime Selenga, “Sultan Galiyev ve 1917-1923 Milliyetler Siyaseti”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Kasım 2004, ss.64-74 (Erişim 24.05.2017).

GÖKGÖZ Saime Selenga, “Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında ‘Türk İnkılâbı’: Yeni Kafkasya ve Resulzâde Mehmed Emin”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.1, Mart 2008, ss.7-46 (Erişim 24.05.2017).

GÖKGÖZ Saime Selenga, “İstanbul-Paris Hattında Türkistan Siyasî Muhacir Yayınlarında (1927-1939) Atatürk İmgesi”, *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi 8-12 Aralık 2003 Ankara, Bildiriler Cilt II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, ss.1321-1332.

KAÇALİN Mustafa S., “İdilli, Muhammed Ayaz İshakî”, *TDVİA*, C.21, TDV, 2000, ss.474-476.

KAÇALİN Mustafa S., “Numan Çelebi Cihan”, *TDVİA*, C.33, TDV, 2007, ss.234-235.

KARA Abdulvahap, “Şokay, Mustafa”, *TDVİA*, C.39, TDV, Ankara, 2010, ss.217-218.

KÜÇÜKUĞURLU Murat, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sovyet Rusya ile Türkiye Sınır Ticareti”, *Atatürk Dergisi*, C.4, S.3, 2005, ss.161-181.

ÖZCAN Ömer - AKÇORA Muzaffer, “Promete Vesikaları”, *Kırım*, Y.9-10, S.36-40, 2002, ss.8-16.

PULTAR Gönül, “Dedem Sadri Maksudî Arsal (11878-1957)”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı 75, 2017, ss.43-74

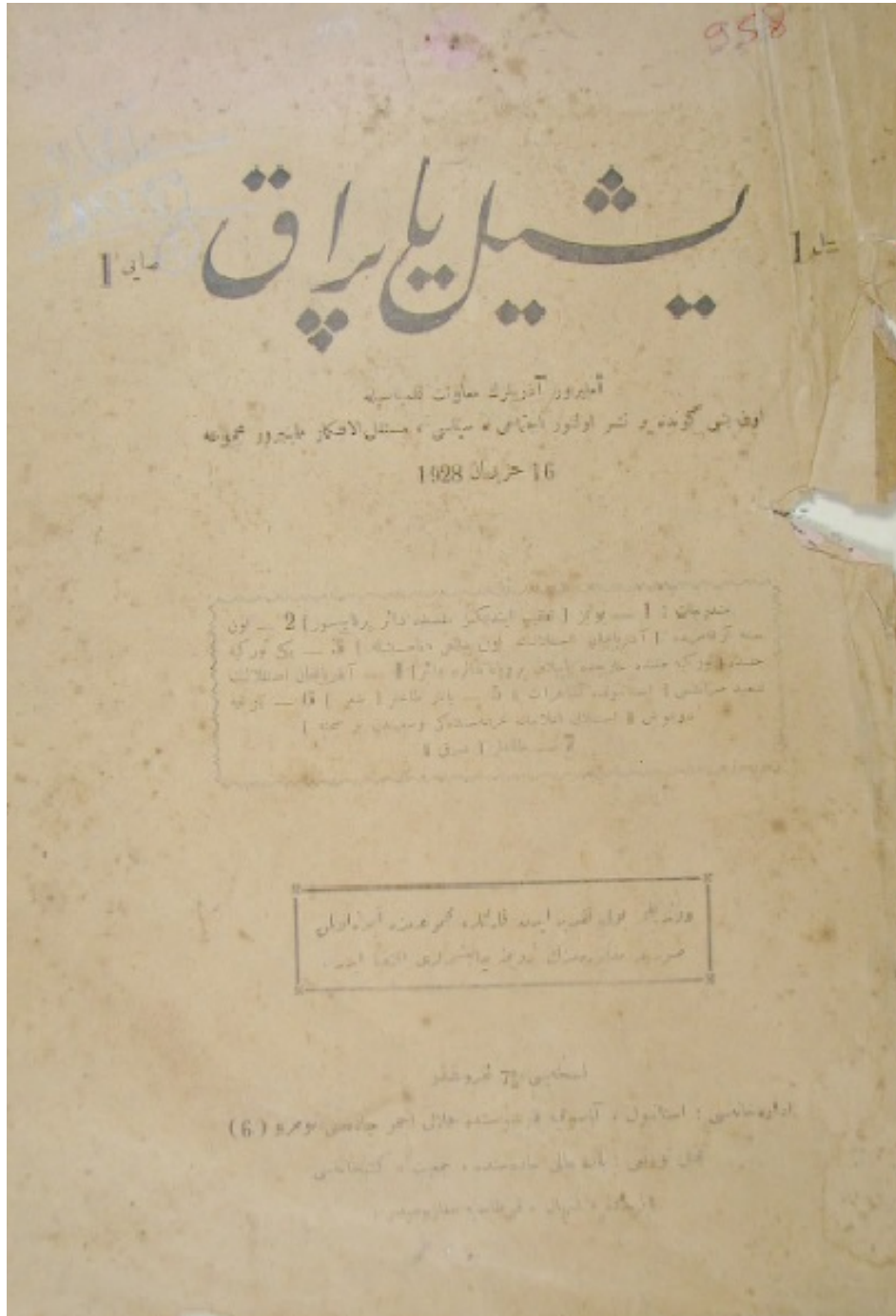
SİNANOĞLU Mustafa, “Hürmüz”, *TDVİA*, Ankara, TDV, 2012, ss.495-496.

YILMAZ Mustafa, “Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı İle Yasaklanan Yayınlar (1923-1945) I”, *Kebikeç*, S.6, 1998, ss.53-80.

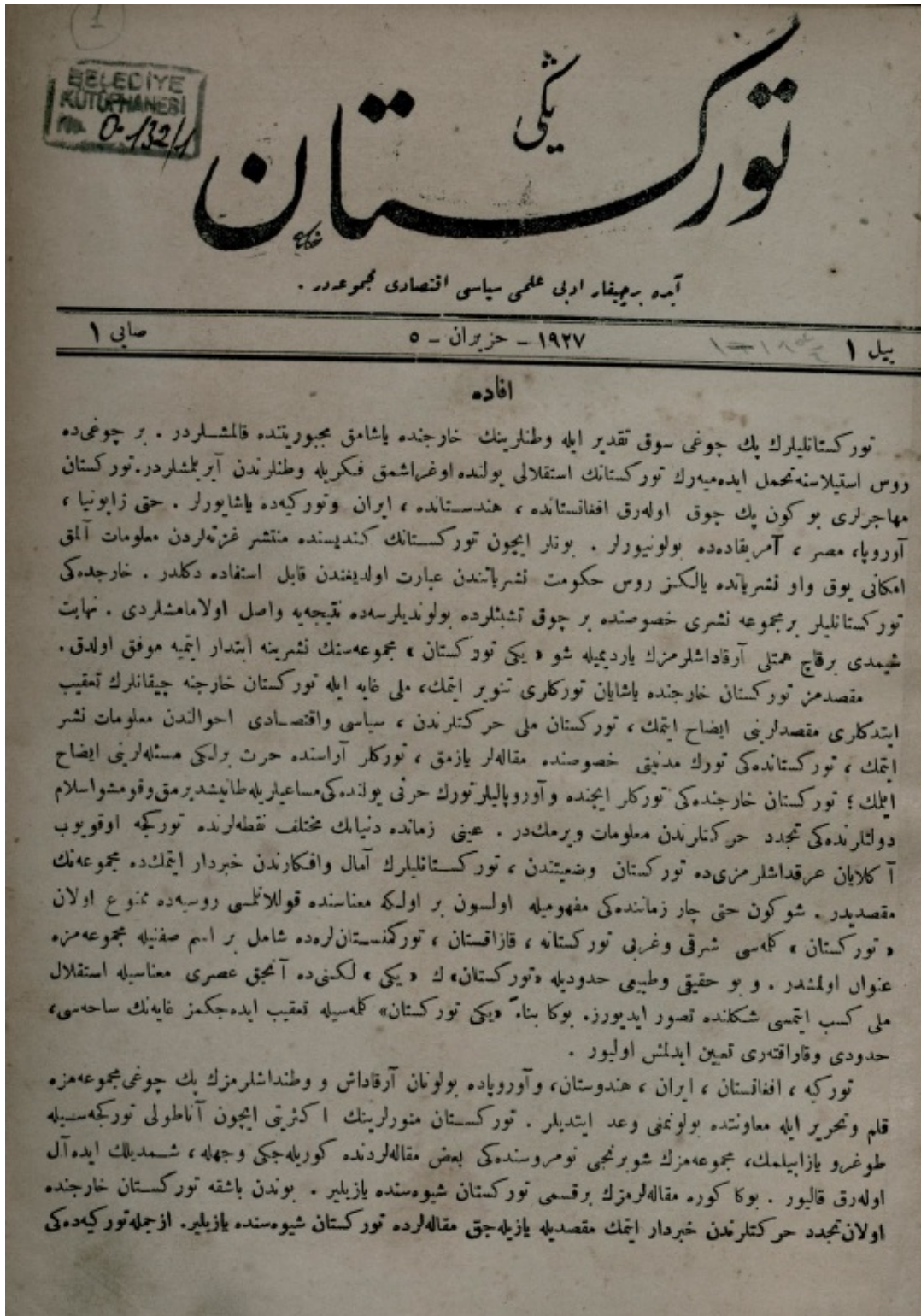
YÜCE Nuri, “Ağaoğlu, Ahmet”, *TDVİA*, C.1, TDV, 1988, ss.464-466.

Tezler

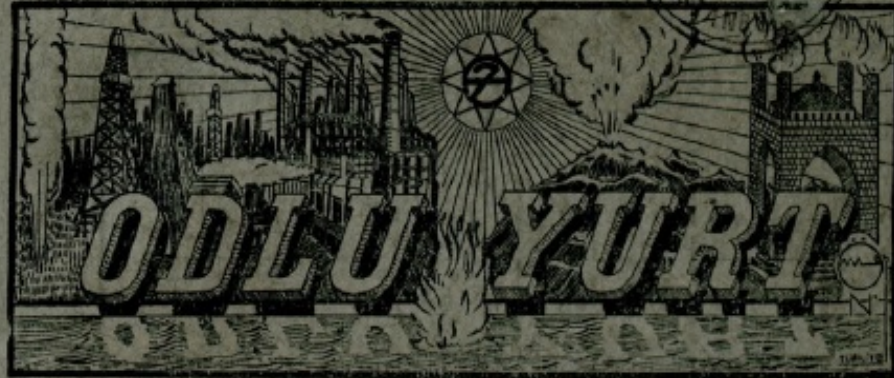
GÖKGÖZ Saime Selenga, İdil-Ural Sahasında Ceditçi Sosyalistlerin Faaliyetleri (1905-1938), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1996.



Yeşil Yaprak mecmuasının ilk sayısının kapağı



Yeni Türkistan mecmuasının ilk sayısının giriş sayfası



MİLLÎ AZERBAYCAN FİKRİYATINI TERVİC EDEN AYLIK MECMUA
Başmuharriri M. E. Resul-zade

Yıl: 1

Mart 1929

Sayı: 1

İçindekiler:

20950

Siyasiyat kısmı

1 — Çehremiz	Başmakale	1-5	sayf.
2 — Elganistan faciası	M. E. Resul-zade	5-8	«
3 — Yeni türk alfabesi ve bolşevik matbuatı	Mirza Bala	8-10	«
4 — « Musavat » fırkasının bir kararı		10-11	«
5 — Azerbaycan münevverlerine karşı sefer		11-12	«
6 — Müstakkel Rusya (firansızcadan)	A. Mir Kasim	12-16	«
7 — Troçki İstanbulda	M. E.	17-18	«
8 — Beynelmilel hayatdan	A. B.	19-23	«
9 — Azerbaycan mektupları (1)	Daş-Demir	24-26	«

kitabiyat kısmı

10— Türk yılı	Azeri	27-28	«
11— İstiklal ugrunda	Y. Ali	28-29	«
12— Vaktında bir eser	M.B. Mehmet-zade	29-30	«
13— Beynelmilel siyasette petrol	O. T.	30	«

Havadis kısmı

14 — Azerbaycanda (30-32)	15 — Azeri mühacirler (32)	16 —
Türkiye hayatı (32-33)	17 — İran ahvah (33-34)	18 —
Ukranya hakkında (34-35)	19 — İdareye mektup (35)	

İlim ve edebiyat kısmı

20 — Azrbaycan paytahtı Bakünün ismi hakkında kayıtlar	M. Aga oğlu	35-40	«
---	-------------	-------	---

1929. İstanbul. Yeni matbaa

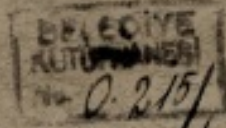
Yıl : 1Sayı : 1

AZERBAYCAN

YURT BİLGİSİ

Prof. Dr. Köprülüzade M. Fuat, Prof. A. Z. Validi, Dr. Hacizade Mirza,
Dr. Agaoğlu Mehmet, Asis. Abdürkadir Beylerin iştirakile

Ayda bir neşrolunur



Müdür
Dr. Caferoğlu Ahmet
Edebiyat Fakültesinde Müderris Muavini

BU SAYIDA

	Sahife
Birkaç söz	2-4
Dr. Caferoğlu Ahmet: Azerbaycan tarihine umumi bir bakış . . .	5-16
Prof. Dr. Köprülüzade M. Fuat: Dede Korkut kitabına ait notlar	17-21
Asistan Abdülkadir: Türk kavımlarının halk edebiyatında Rus istilâhının inikası	22-26
Selim Refik: Son devir Azerî Edebiyatı	27-34
Prof. Ahmet Zeki Validi: Azerbaycanın tarihi coğrafyası	35-48

İSTANBUL
Bürhanettin Matbaası

1 9 3 2

Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuasının ilk sayısının kapağı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Burak Atmaca

Doğum Yeri ve Tarihi: Polatlı - 27/03/1989

Eğitim Durumu

Lisans öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Lehçe

İletişim

E-Posta Adresi : burak-atmaca@windowslive.com

Tarih : 08/11/2017